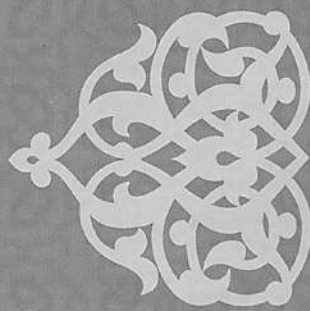


Ashirboyev Samixon

***O'zbek
dialektologiyasi***



Kitob quyidagi ko'rsatilgan
umidda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori

--	--

536
535
534
533

			26748	4		
			26747	3	geometriya, qo'lyozmalar, qo'lyozmalar	
			26746	2		
		3	2			
Kitobning nomi	Inventarizatsiya raqami					

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

**NIZOMIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

Ashirboyev Samixon

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi
o'zbek tili va adabiyoti ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik
sifatida tavsiya etgan

**DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM**
No 28981

«NAVRO'Z» nashriyoti
TOSHKENT – 2016

– talabalarga o‘zbek dialektologiyasi bo‘yicha zaruriy bilimlarni berish va shu asosda tayanch tushunchalar to‘g‘risida tasavvur hosil qilish;

– o‘zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik qurilishi haqida ma‘lumot berish;

– jahon tajribasidagi dialektologik bilimlar bilan tanishtirish;

– shevalarni o‘rganish metodlari bilan tanishtirish hamda sheva vakillaridan ma‘lum bir sheva xususiyatlarini yozib olish malakasini hosil qilish;

– adabiy til va sheva munosabatlari to‘g‘risida tushuncha hosil qilish;

– maktab va akademik litseylar ta‘limida dialektal xatolarning oldini olishga nazariy va amaliy tayyorlash.

Har bir tildagi shevalarining mavjud holatini o‘rganuvchi fan *tasviriy dialektologiya* deb yuritiladi. O‘zbek dialektologiyasi hozir tasviriy dialektologiya bosqichidadir. Bu fan boshqa fanlarni, shu jumladan, til tarixini o‘rganishda muhim manba ekanligi hisobga olinsa, bu jarayonda tarixiy dialektologiya to‘g‘risida ham fikr yuritish lozim bo‘ladi. Tilning rivojlanishi ayni o‘rinda shevalarning ham tarixiy rivojlanishi hisoblanadi. Bu esa *tarixiy dialektologiyaning* tekshirish obyektidir. O‘zbek tilshunosligida tarixiy dialektologiya endigina shakllanib kelmoqda.

Turkologiyada shevalarni o‘rganish XI asrda Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridan boshlangan bo‘lsa, dialektologiya fan sifatida jonli xalq nutqiga qiziqish tufayli XVII asr oxirlarida Germaniyada shakllandi. Bu davrda Germaniyada xalq shevalaridan mahalliy so‘zlar yig‘ilgan va lug‘atlar tuzilgan. Shevalarni ilmiy asoslarda o‘rganish ishi esa XIX asrning ikkinchi yarmida “Yosh grammatikachilar” tomonidan amalga oshirildi va shevalar tabiiy, to‘xtovsiz va o‘z-o‘zidan rivojlanish mahsuli hamda til sistemasining qonuniy ravishda turli hududlariga tarqalgan tarkibiy qismi deb qaralgan.

Mavzu: “O‘zbek dialektologiyasi”ning asosiy tushunchalari

Reja:

1. Til va sheva munosabati.
2. Sheva, dialekt va lahja tushunchalari.
3. O‘zbek tilining murakkab dialektal tarkibi.
4. “O‘zbek dialektologiyasi”ning tilshunoslik va boshqa fanlar bilan o‘zaro aloqasi.
4. “O‘zbek dialektologiyasi”ning nazariy va amaliy ahamiyati.
6. O‘zbek shevalarini o‘rganish metodlari.

Matn

Til va sheva munosabati. Inson tili, asosan, uch funksiyani bajaradi: bir-biri bilan aloqa qilish vositasi, fikr ifodalash quroli, o‘z his-tuyg‘ularini ifoda qilish imkoniyati. Konkret bir til shu til egalarining tilidir. Til egasi tushunchasi quyidagilarni o‘z ichiga oladi: 1) muayyan tilda nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs, 2) tildan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, 3) o‘z millatining milliy-madaniy, ma‘naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi lug‘at tarkibini egallagan, uni namoyon etuvchi shaxs.

Sheva esa muayyan tilning mahalliy ko‘rinishi, uning asosidir. Shu o‘rinda sheva egasi tushunchasini ham e‘tirof etish mumkin: 1) muayyan shevada nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs, 2) shevadan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs, 3) o‘z shevasiga xos bo‘lgan lug‘at tarkibi, fonetik va grammatik xususiyatlarini egallagan hamda undan erkin foydalana oladigan shaxs (1-rasm).

Bunday qarash aksariyat lingvistik manbalarda aks etgan, jumladan, Buyuk Britaniyaning Kembrij universitetida nashr qilingan “Dialectology” darsligida tilga o‘zaro aloqa qilish, anglash mezonini, shevaga esa (dialekt) tilning real asosi, ildizi, quyi darajasi, qolipga tushmagan shakli tarzida izoh beriladi².

² Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. Cambridge University Press. 2004. –T. 4

KBK 81.12(5 O'zb) 7

UO'K: 119.5.3.

ISBN 978-9943-381-05-6

Ashirboyev Samixon. O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI //
darslik // T.: «NAVRO'Z» nashriyoti, 2016. – 152 b.

Pedagogika oliy ta'lim muassasalarining o'zbek tili va adabiyoti bakalavriat yo'nalishi o'quv dasturida talabalarga o'zbek shevalari to'g'risida ilmiy va amaliy bilimlarni berish ko'zda tutilgan. Ushbu darslikda o'zbek dialektologiyasining nazariy asoslari aks ettirilgan. Darslik ma'ruza matnlari, amaliy mashg'ulot materiallari, mustaqil ishlar mazmuni, ushbu fandan malakaviy (o'quv) amaliyoti dasturi materiallari hamda talabalar bilimini nazorat qilish bo'yicha testlarni o'z ichiga olgan. Unda asosiy tushunchalar o'zbek va ingliz tillarida berilgan. Darslikdan magistrantlar, ilmiy xodimlar ham foydalanishlari mumkin.

В учебной программе направления бакалавриата узбекский язык и литература предусмотрено дать студентам научные и практические знания по узбекской диалектологии. Настоящий учебник отражает основные теоретические вопросы узбекской диалектологии, а структура учебника состоит из текстов лекции, материалов для практических занятий, самообразования, программы квалификационной (учебной) практики и тестов для контроля знаний по узбекской диалектологии. В нем основные термины даны на узбекском и английском языках. Учебником могут пользоваться также магистранты и научные работники.

In bachelor degree educational program of "Uzbek language and literature" at pedagogical higher educational institutions to give the scientific and practical knowledge of Uzbek language dialects for students is foreseen. In this textbook the theoretical basis of Uzbek dialectology is described. The textbook comprises the lecture texts, practical training materials, contents of independent assignments, programs of qualificational (study) practices, and tests for knowledge assessment of the students. The main terms are given in Uzbek and English languages. The textbook can be used by the master degree students and researchers.

Taqrizchilar: **T. Enazarov**, filologiya fanlari doktori (O'zMU)

S. Muhamedova, filologiya fanlari doktori (TDPU)

© "NAVRO'Z" nashriyoti 2016

© ASHIRBOYEV Samixon

Kirish

"O'zbek dialektologiyasi" ijtimoiy lingvistika fanlaridan biri bo'lib, o'zbek shevalarini o'rganadi. **Dialektologiya** so'zi yunon tilidan olingan bo'lib, shevalar, dialektlar va lahjalar to'g'risidagi bilim degan ma'noni bildiradi. O'zbek dialektologiyasi o'zbek shevalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarini, uning shakllanish va tarqalish chegaralarini hamda shevalarning faoliyatda bo'lishi bilan bog'liq masalalarni o'rganadi.

Shevalar har bir milliy tilning asosini tashkil etadi hamda u **milliy-ma'naviy qadriyat** hisoblanadi. Aslida ona tili deganda, shevalarni tushunish haqiqatga yaqindir, shuning uchun ham uni ustab-avaylash, qadrlash zarur. Bu haqda **I. A. Karimovning**: "*Jamiki ezgu fazilatlar inson qalbiga, avvalo, ona allasi, ona tilining betakror jozibasi bilan singadi. Ona tili – bu millatning ruhidir¹*", – degan so'zlarini eslash o'rinlidir. Demak, shevalar to'g'risidagi fanni o'rganish talabalarni milliy g'oya ruhida tarbiyalash imkoniyatini tug'diradi. To'g'ri, har bir madaniyatli shaxs rasmiy doiralarda o'zbek adabiy tilida muomala qilishi shart, lekin bu o'z shevasini unutishi kerak degan ma'noni anglatmaydi.

O'zbeklar hozirgi O'zbekiston Respublikasi, Markaziy Osiyo mamlakatlarida, Afg'oniston, Turkiya, Saudiya Arabistoni, Avstraliya, Xitoy Uyg'uristonida va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar. Albatta, ularning tili o'zbek tili bo'lsa-da, o'ziga xos mahalliy xususiyatlarga ega. O'zbek shevalari o'zbek tilining mahalliy ko'rinishlari bo'lib, uni o'rganish fan uchun nazariy ahamiyat kasb etsa, bo'lajak til va adabiyot o'qituvchisi uchun amaliy ahamiyatga ham molikdir.

(5) (15)
"O'zbek dialektologiyasi" fanini o'rganishdan **maqsad** o'zbek shevalarining eng muhim xususiyatlari – fonetik, leksik, morfologik va, qisman, sintaktik xususiyatlari hamda lingvistik geografiya haqida talabalarga zaruriy bilimlarni berishdir. Bu esa quyidagi **vazifalarni** keltirib chiqaradi:

¹Каримов И. Ватан ва халқ мангу қолади. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2010. – Б.123.

Til va sheva egasi

til egasi	sheva egasi
1. Muayyan tilda nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs.	1. Muayyan shevada nutqiy faoliyatni amalga oshiruvchi shaxs.
2. Tildan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs.	2. Shevadan muloqot vositasi sifatida foydalanuvchi shaxs.
3. O'z millatining milliy – madaniy, ma'naviy qadriyatlarini aks ettiruvchi lug'at tarkibini egallagan, uni namoyon etuvchi shaxs.	3. O'z shevasiga xos bo'lgan lug'at tarkibi, fonetik va grammatik xususiyatlarini egallagan va undan erkin foydalanadigan shaxs.

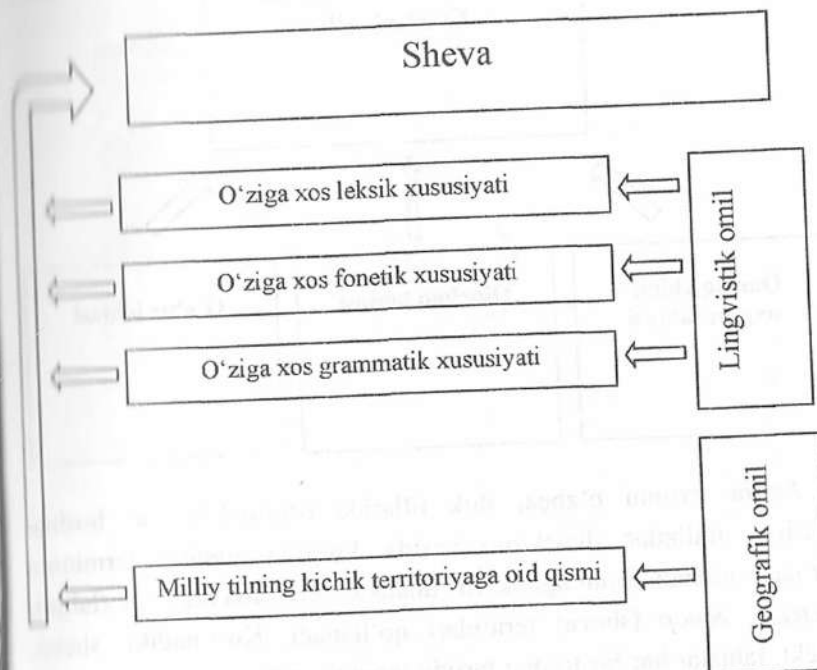
Yuqoridagi “quyi darajasi”, “qolipga tushmagan shakli” tushunchalari adabiy tilga nisbatlab aytilganligi sezilib turibdi (til va sheva-dialekt munosabati masalasi “Areal lingvistika” mavzusida yana oydinlashtiriladi).

Til va sheva egasi tushunchalaridagi farq shundaki, bir tilga egalik qilgan shaxs (agar maxsus o'rganmagan bo'lsa) boshqa tilni tushunmaydi, bir til ichidagi har xil sheva vakillari bir-birini tushuna oladi (1-rasm).

Sheva, dialekt va lahja tushunchalari. O'zbek tili boshqa turkiy tillardan ko'p shevaliligi bilan farqlanadi. O'tgan tarixiy davr ichida o'zbek shevalari to'xtovsiz taraqqiy etdi. Uning taraqqiyot tarixi va hozirgi davrini tushunish va izohlashda *sheva, dialekt, lahja* terminlari qo'llanadiki, ularning lug'aviy va terminologik ma'nolarini bilish, albatta, zarur.

¹⁸ *Sheva* forscha so'z bo'lib, *ravish, tarz, yo'sin* degan ma'nolarni bildiradi va dialektologiya fanida o'ziga xos leksik, fonetik hamda grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan milliy (xalq) tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi (2-rasm). Chambers J. K., Peter Trudgillning belgilashicha, sheva muayyan tilning tarkibiy qismidir³.

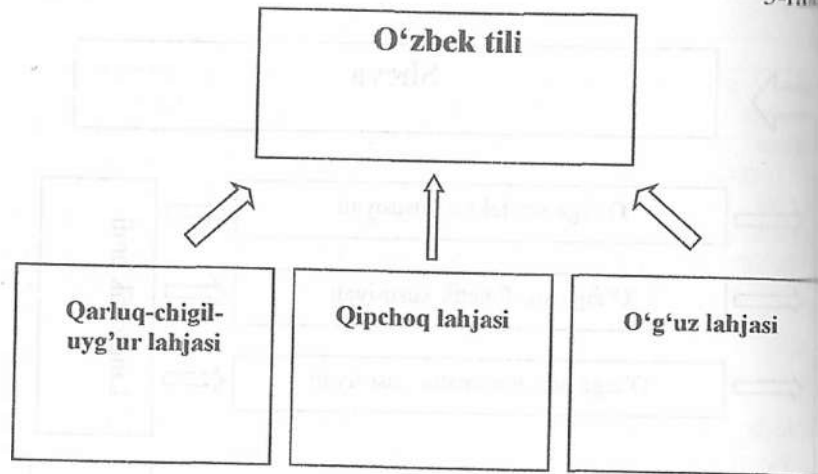
³ Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. Cambridge University Press. 2004. – T. 3.



¹⁸ *Dialekt* so'zi yunoncha bo'lib, *sheva, so'zlashish* degan ma'nolarni bildiradi va aksariyat til xususiyatlari o'xshash bo'lgan shevalarni birlashtiradi.

Lahja arabcha so'z bo'lib, u *ravish, tarz, yo'sin, sheva* ma'nolarini bildiradi. Dialektologik termin sifatida qadimdan o'zbek tilining taraqqiyotiga asos bo'lgan sheva va dialektlarning eng yirik to'dasini anglatadi.

O'zbek tili o'z tarixiy taraqqiyotida uchta lahjaning birligidan tarkib topgan. Ular *qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi, qipchoq lahjasi, o'g'uz lahjasidir* (3-rasm).



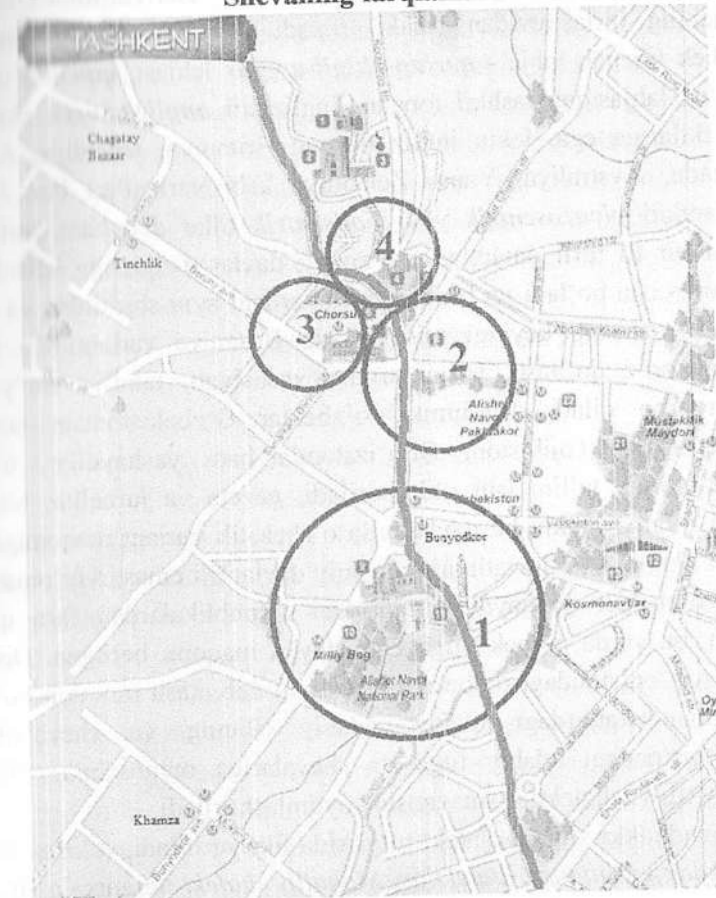
Lahja termini o'zbek, turk tillarida iste'molda bor, boshqa aksariyat millatlar dialektologiyasida ko'proq *dialekt* terminiga murojaat qilinadi. Shuningdek, rus dialektologiyasida *наречие* (lahja), *диалект*, *говор* (sheva) terminlari qo'llanadi. Ko'rinadiki, sheva, dialekt, lahjalar har bir tilning tarixiy taraqqiyotini aks ettiradi va ular muayyan til negizida amalda bo'ladi hamda "O'zbek dialektologiyasi"ning markaziy masalasi hisoblanadi.

Tilshunoslikda *dialekt* terminini sheva va lahja ma'nosida qo'llash an'anasi ham bor.

Axborot manbalarida til, lahja, dialekt, sheva, sotsiolekt (ijtimoiy dialekt) tushunchalari *idiom* termini ostida birlashtiriladi. Boshqacha aytganda, *idiom* o'zga (qarindosh) tillardan bir qator xususiyatlari bilan farqlanadigan mustaqil (alohida) tildir. Shuninhdek, adabiyotlarda lahja, dialekt, shevalar *tilning ko'rinishlari* (разновидность языка) deb ham yuritiladi.

Chambers J. K., Peter Trudgilllar *idiom* va *tilning ko'rinishlari* terminiga mos keluvchi *variety* terminini qo'llagan.

Shevaning farqlanishi



Beshyog'och dahasida: *бэрсамыз* ~ *bärsämiz*.

Xadra dahasida: *бэрсовуз* ~ *bärsovuz*.

Eski Jo'va dahasida: *бэрсо:вузэ* ~ *bärso:vuzä*.

Chorsu dahasida: *бэрсо://бэрсок* ~ *bärso://bärsok*.

Bunday nozik farqlarni barcha dialektlar tarkibidagi shevalarda ham korish mumkin⁴.

⁴ Ularni mashg'otlar jarayonida ushbu fan o'qituvchilari o'z dialektlari misolida asoslab berishlari lozim bo'ladi.

Lahja va til varianti masalasi. Avval aytilganidek, lahja har bir xalqning etnik taraqqiyoti tarixi hosilasidir. Aksariyat tillar bir necha lahjaning birlashuvidan tashkil topadi. Yuqorida ko'rganimizdagi o'zbek tili uch lahja - *qarluq-chigil-uyg'ur* lahjasi, *qipchoq* lahjasi va *o'g'uz* lahjasidan tashkil topgan. Ingliz tili *angliya, uels, shotlandiya* dialektlariga ega, lekin ingliz tilining Britaniya, Irlandiya, AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya kabi variantlari bor. Bu til variantlari *plyurosentrik* yoki *polisentrik* tillar deb ham yuritiladi. Ayni bir til turli davlatlarda o'zining davlat maqomiga, standartlar tizimiga ega bo'ladi va boshqa davlatlardagi ayni shu tildan va *negativ* tildan, xususan, keyingi misolimizda Britaniya variantidagi ingliz tilidan so'z qo'llash, terminlarning xususiyati, talaffuz me'yorlari bilan farq qiladi. Ma'lumki, o'zbeklar O'zbekistondan tashqari Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'izstonda ham yashaydilar, o'zbek adabiy tilida ta'lim ishi olib boriladi, gazeta va jurnallar, kitoblar nashr qilinadi, lekin bu davlatlarda o'zbek tili variant maqomiga ega emas, chunki shu davlatlarning rasmiy davlat tili emas. Afg'onistonda ham o'zbeklar yashaydi. Yuqoridagi respublikalardan farq qilgan holda, bu yerda o'zbek tiliga ham davlat maqomi berilgan. Demak, endi Afg'onistondagi o'zbek tilini variant deb atash mumkin bo'ladi. Bu mamlakatlardagi o'zbek adabiy tilining va shevalarining O'zbekistondagi adabiy tilga va shevalariga munosabati "O'zbek adabiy tili va dialektlar" mavzusida oydinlashtiriladi.

Fanda ikki xildagi dialekt to'g'risida fikr yuritiladi, ya'ni *mahalliy dialektlar* va *ijtimoiy dialektlar*. *Mahalliy dialekt* umumxalq (milliy) tilining muayyan territoriyaga oid ko'rinishi, o'ziga xos namoyon bo'lishidir. O'zbek dialektologiyasi mahalliy sheva, dialekt va lahjalarni o'rganish bilan shug'ullanadi.

Ijtimoiy dialekt esa mahalliy sheva, dialekt va lahjalardan farq qilgan holda, muayyan guruhga taalluqli shaxslarning umumxalq tilidagi so'zlarga o'z manfaatlaridan kelib chiqib, o'zgacha ma'no kasb etishlari yoki muayyan soha - kasb-hunar leksikasi, terminologiyasidan faqat shu soha kishilarining o'zlarigina foydalanishlari asosida vujudga keladi. Ijtimoiy dialekt biror sheva

o'z dialektga teng emas, lekin unda ba'zan shevaga oid so'zlar mavjud bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, ijtimoiy dialekt o'ziga xos fonetik va grammatik xususiyatlar bo'lmaydi, lekin tor doiradagi so'zlar tashunadigan ayrim leksik o'ziga xosliklariga bo'ladi.

Chambers J. K., Peter Trudgilllar o'z asarlarida erkak va ayol jinsi xususiyatlarini ham ijtimoiy dialekt sifatida qaraydilar.

Ijtimoiy dialekt adabiyotlarda *sotsiolekt* (lotincha *sotsiotas* - jamiyat va *dialekt* sozlaridan olingan) termini bilan ham yuritiladi.

O'zbek dialektologiyasi ijtimoiy dialektni o'rganmaydi, ijtimoiy dialektlar "til"i *sotsiolingvistik*aning boshqa bo'limlari obyektidir.

Xorij dialektologiyasida *idiolekt* (u inglizcha bo'lib, *individual til* degan ma'noni anglatadi) tushunchasi ham uchraydi. U yakka shaxslarga xos bo'lgan nutqiy o'ziga xoslikni bildiradi.

O'zbek tilining murakkab dialektal tarkibi. Professor V. D. Polivanov "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" nomli asarida (1933) o'tgan asrning birinchi choragidayoq o'zbek tili o'zining ko'p shevaliligi bilan boshqa turkiy tillardan ajralib turishi haqida ma'lumot bergan edi. Keyingi tadqiqotlar buni tasdiqlagan. Uning tub sabablari bir necha omillarga borib taqaladi.

Professor V. V. Reshetov o'zbek tili dialektal xaritasining rang-barangligini uning etnogenezisidan qidirish lozimligini uqtiradi.

Tariximizga oid adabiyotlar qadimda turkiy urug' va qabilalar miqdori ancha ko'p bo'lganligi to'g'risida xabar beradi. Ular ichida o'zbek tili va uning shevalari shakllanishida qarluq, chigil, uyg'ur, qipchoq, qangli, qatag'on urug' va qabilalari birlashmalarining tarixiy taraqqiyoti katta rol o'ynagan.

O'zbek tilining dialektal o'ziga xosligida qadimgi urug' va qabilalarning turli territoriyada alohida-alohida mustaqil yashashlari muhim ahamiyat kasb etgan. Ijtimoiy hayot tarzi, territorial mustaqilligi, kasb-kori, etnografik xususiyatlari ularning tilida aks etmay qolmas edi va bu holat tilda umumiylikni saqlab qolgan holda, boshqa territoriyada yashovchi o'zbeklar tilidan ko'pgina xususiyatlari bilan farqlanishiga olib kelgan, bu esa shevaning o'ziga xosligini keltirib chiqargan. Sheva va dialekt xususiyatlarining tobora

qat'iy lashishida aholi punktlarining bir-biridan uzoq joylashishi muhim rol o'ynagan. Shu tariqa bir til ichida turli shevalarning shakllanishiga sabab bo'lgan.

Tarixchi olim K. Shoniyozovning ko'rsatishicha, qarlular va turklar o'rtasida ularga qon-qardosh bo'lgan *chigil*, *xalaj* qabilalari Ile daryo vodiysida, Sirdaryoning janubiy oqimlari, Isfijobda va Farg'onada vohasiga tarqalgan keng territoriyada yashaganlar. *Turgesh* qabilalari ittifoqi Yettisuvni egallagan. 766-yilda bu territoriyalar qarlular tomonidan ishg'ol qilingan. IX-X asrlarda o'g'uzlar Sirdaryoning quyilishida va o'rta havzalarini hamda Orol bo'ylarini ishg'ol qilgan. *Qipchoq* qabilalari esa, asosan, Oltoy o'lkasida, Irtish daryosi bo'ylarida yashaganlar va keyinchalik ular Sibir, Gurjiston o'lkalari, Volga, Dunay daryolari bo'ylari hamda Markaziy Osiyoga tarqalganlar⁵.

O'zbek tilida sheva va dialektlarning kuchli farqlanib qolishiga o'zbek tili boshqa tillardan ajralib mustaqil taraqqiy eta boshlagan davrdan boshlab unga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning, xususan, tojik tilining kuchli ta'siri ham sabab bo'lgan. Jumladan, Qoraqalpog'istondagi o'zbek shevalariga qoraqalpoq va qozoq tillarining, Toshhovuz o'zbek shevalariga (Xorazm shevalariga) turkman tilining, shimoliy o'zbek shevalariga qozoq tilining, Qirg'izistondagi o'zbek shevalariga qirg'iz tilining, Samarqand, Buxoro, Namangan, Sariosiyo va Tojikistondagi o'zbek shevalariga tojik tilining ta'siri kuchlidir. Shu tufayli ham bu shevalar boshqa shevalardan farqlanib qolmoqda va o'ziga xoslikni vujudga keltirmoqda.

Avvalgi satrlarda aytilganidek, o'zbek tili yirik uchta lahjani qamrab olgan, lekin har bir lahja orasiga ba'zan qat'iy chegara qo'yib bo'lmaydi, ya'ni aksariyat shevalar ayni bir til qonuniyatlariga amal qilishi mumkin, masalan, singarmonizm har uchala (markaziy shahar shevalarini hisobga olmagan) lahjada uchraydi, shuningdek, unilarning birlamchi cho'ziqliklari qarluq va o'g'uz lahjalarida ham qayd qilinadi.

⁵ Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа. — Ташкент: Фац, 1974. — С.47.

20

O'zbek dialektologiyasining tilshunoslik va boshqa fanlar bilan bog'lanishi

O'zbek dialektologiyasi tilshunoslik fanlaridan biri sifatida, hozirgi "Hozirgi o'zbek tili" fanining nazariy asoslariga tayanadi. Shuningdek, "O'zbek tili tarixi" fanining "Qadimgi turkiy til", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi", "O'zbek adabiy tili tarixi" fanlari uchun ham nazariy, ham amaliy asos vazifasini bajaradi. Shunday qilib, o'zbek dialektologiyasi bu fanlarning nazariy va amaliy asoslariga asoslanadi. To'g'ri, tilshunoslikning bu fanlari o'quv jarayonida keyingi kurslardan joy olgan, demak, bu fanlar bo'yicha nazariy, amaliy ma'lumotlar o'zbek dialektologiyasi bo'yicha tegishli ma'lumotlarni mustaqil tayyorlash jarayonida, ulardan qo'shimcha ma'lumotlar olish chog'ida o'rganib boriladi.

"O'zbek dialektologiyasi" fani, ayniqsa, "O'zbek tili tarixi" fani bilan uzviy bog'langan. Shevalar va yozuv yodgorliklari til tarixi uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi. Buning boisi shundaki, o'zbek tili uzoq yillarni boshidan kechirdi, buning natijasi o'laroq unga asos bo'lgan shevalar hozirgi O'zbekiston, shuningdek, Markaziy Osiyo, Afg'oniston mamlakatlariga yoyilib ketdi. Shevalarning bu hududlarga tarqalishi, so'zsiz, o'zbek tili tarixini o'rganishda o'ziga xoslikni keltirib chiqaradi. Ta'kidlash lozimki, bizgacha yetib kelgan o'zbek tili manbalari o'z davrining adabiy tilida yozilgan bo'lsa-da, ayni zamonda, o'sha davrning shevalariga xos xususiyatlarni ham aks ettirgan. Jumladan, Professor A. Matg'oziyev XIX asr yodnomalarida bir qator sheva elementlarini qayd qiladi:

- fonetik dialektizmlar: teng-tushingiz bilan ~ *дең-душъңыз бълә дең-душънъз билә* (Roqim), achchiq ~ *а:дъжъ ~ а:дъжъ* (Ogahiy);
- morfologik dialektizmlar: holimga ~ *халъма ~ halima* (Uzlat), dushman orqasiga ~ *душман арқасъна ~ dushman arqasina* (Uzlat);
- leksik dialektizmlar: ranjitma ~ *рандъжътма ~ inžitma*, chumoli ~ *чаръндъжа ~ qarınza* (Ogahiy)⁶.

Ma'lum bo'ladiki, turli hududlarda yaratilgan yozma yodgorliklar tilida dialektal o'ziga xosliklar aks etgan bo'ladi, chunki

⁶ Matg'oziev A. XIX asr Ёзма ёдгорликлари тилида шева элементлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1975, 3-сон. — Б. 40 — 41.

asar mualliflari yoki uni ko'chiruvchilar muayyan shevaning vakillari bo'lganligi tufayli ham ularning shevasi u yoki bu tarzda badiiy tarixiy asarlarda aks etmay qolmas edi. Bu holat til tarixi asarlarining o'ziga xosligini ta'minlagan.

Hozirgi sheva faktlari til tarixini tushunish uchun ham xizmat qiladi, chunki, avval aytilganidek, tilimiz tarixiga oid so'zlar, fonetik va grammatik unsurlar tanoman yo'qolib ketmagan, balki muayyan darajada shevalarimizning birida o'z ma'nosida yoki qisman ma'nosida o'zgarar holda saqlanib qoladi, bu esa til tarixidagi ayrim so'zlar ma'nolarini oydinlashtirishga xizmat qilishi mumkin, masalan "Devonu lug'atit turk" asaridagi *анач* so'zi *анач ~ анач* tarzida (qizlarni erkalash shakli) shimoliy o'zbek shevalarida, *амъз* so'zi *амъз ~ atîz* (ekin maydoni) tarzida Xorazmda, *эвдэдь* (terdi) so'zi *эвдэдь ~ ävdädi* tarzida shimoliy o'zbek shevalarida, *къзладъ* (yashirdi) so'zi *къзладъ ~ gîzlädi* tarzida Xorazmda va shimoliy o'zbek shevalarida hozir ham qo'llanadi. *Кәшур* so'zi "Devon"da turp ma'nosini anglatgan bo'lsa, Xorazm shevalarida *гәшур ~ gäšür* variantida *sabzini* bildiradi. Demak, bu so'zda ham fonetik, ham ma'no o'zgarishi yuz bergan.

O'zbek dialektologiyasi geografiya fani bilan uzviy aloqador, ya'ni har bir sheva haqida ma'lumot to'planganda, shu sheva vakillari joylashgan territoriyaning ko'lami, aholisining miqdori, shu terri toriya iqlimi va boshqa ma'lumotlar ham e'tiborga olinadi, ya'ni geografik muhiti ham yoritiladi. Ayniqsa, izoglossalarning tarqalishi bilan bog'liq masalalarda dialektologiya va geografiya umumiylikka ega.

Shuningdek, o'zbek dialektologiyasi o'zbek xalqi tarixi, adabiyoti, folklori, etnografiyasi, san'ati fanlarining ma'lumotlariga ham tayanadi va, ayni o'rinda, ular uchun ham boy material beradi.

O'zbek dialektologiyasining nazariy va amaliy ahamiyati. O'zbek dialektologiyasi o'zbek tili va adabiyoti o'qituvchisi uchun ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga molik bo'lgan fandır. Bu fan bo'yicha olingan nazariy bilimlar, yuqorida ta'kidlanganidek, keyingi kurslarda o'tiladigan fanlarga nazariy asos bo'lib xizmat qilsa, ayni zamonda, til va adabiyot o'qituvchilarini o'zbek dialektologiyasi

ular bilan qurollantirib, o'z pedagogik faoliyatida dialektal asarlarda ustida ishlashga ham tayyorlaydi, ya'ni o'quvchilarning yozma asarlar yoki nutqida uchraydigan dialektal xatolarning manbalarini aniqlash va to'g'ri yo'l tutishiga yordam beradi.

O'zbek shevalarini o'rganish metodlari. O'zbek shevalari nazariy (*tasviri*), *qiyosiy*, *qiyosiy-tarixiy*, *lingvistik geografiya* metodlarida o'rganib kelinmoqda.

Tasviri (tasviri) metod muayyan shevaga xos fonetik, leksik va grammatik xususiyatlarining *hozirgi holatini* maxsus tuzilgan metod bo'yicha o'rganishda qo'llangan. Bunda sheva faktlari o'zbek adabiy tili xususiyatlariga nisbatlab olinadi.

Qiyosiy metod. Undan shevaga xos xususiyatlarni yondosh shevalarga, qarindosh tillarga qiyoslab o'rganishda foydalanilgan. O'zbek shevalarini o'rganishda, asosan, *tasviri* va *qiyosiy* metodlardan foydalanilgan hamda boy material to'plangan.

O'zbek shevalarini o'rganishda XIX asrning oxirlarida paydo bo'lgan *qiyosiy-tarixiy metod*dan ham foydalanilgan. O'zbek shevalari materiallari boshqa turkiy tillar, "Devonu lug'atit turk", "Qutadg'u bilig", Alisher Navoiy asarlari tili va boshqa til tarixi manbalari tiliga qiyoslab o'rganilgan, lekin bu metod asosiy metod hisoblangan emas, balki tahlil talab o'rinlarda va ayrim til tarixiga oid maqola va asarlarda uchrab turadi.

Shevalar *lingvistik geografiya* metodi bilan ham o'rganiladi. Bu haqda "Areal tilshunoslik (lingvistik geografiya)" mavzusida fikr yuritiladi.

Dialektologik tadqiqotlarda *dialektometriya metodi* ham qo'llaniladi. Bu metodda muayyan hududdagi lahja va dialektlar tarkibiga kirgan shevalarning yaqinlik darajasi faktik materiallar asosida hisoblab chiqiladi va ular raqamlarda aks ettiriladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Sheva deb nimaga aytiladi?
2. Dialekt deb nimaga aytiladi?
3. Lahja deb nimaga aytiladi?
4. O'zbek shevalarining murakkab tarkibi qaysi omillar bilan

DENOV TADBIRKORLIK
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
№ _____

bog'langan?

5. O'zbek shevalari qaysi metodlar bilan o'rganiladi?
6. O'zbek dialektologiyasi fani qaysi fanlar bilan bog'langan?

Tayanch tushunchalar:

Dialekt [dialect] – o'zaro bir-biriga yaqin shevalar tizimi.

Idiom [idiom] – mustaqil qarindosh tillardan biri.

Lahja [dialect] – shakllanishi jihatidan umumiy tarixga bog'langan dialektlar jami.

Sheva [pronunciation, accent, dialect] – o'zbek tilining kichik territoriyadagi muomala vositasi.

Sotsiolekt [sociolect] – ijtimoiy dialekt.

Tavsifiy (sinxron) metod [descriptive method] – shevaning hozirgi holatini yozib olish metodi.

Til varianti [lingual variant] – ayni bir tilning turli davlatlardagi ko'rinishi va qo'llanishi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi [Karluk-chigil-uygur dialect] – o'zbek tilining shu nomlar bilan ataladigan urug'-qabila ittifoqi negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qipchoq lahjasi [Kipchak dialect] – o'zbek tilining qipchoq urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Qiyosiy-tarixiy metod [comparative historical method] – tillarni ham tarixiy taraqqiyot, ham boshqa qarindosh tillarga qiyoslab o'rganish metodi, bu metoddan shevalarni o'rganishda ham foydalaniladi.

O'zbek dialektologiyasi [Uzbek dialectology] – o'zbek shevalarini ilmiy ravishda o'rganadigan fan.

O'g'uz lahjasi [Uguz dialect] – o'zbek tilining o'g'uz urug' va qabilalari negizida shakllangan sheva va dialektlar to'dasi.

Mavzu: Transkripsiya

Reja:

1. Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot.
2. An'anaviy o'zbek transkripsiyasi.
3. Yangi o'zbek transkripsiyasi.
4. Diakritik belgilar.

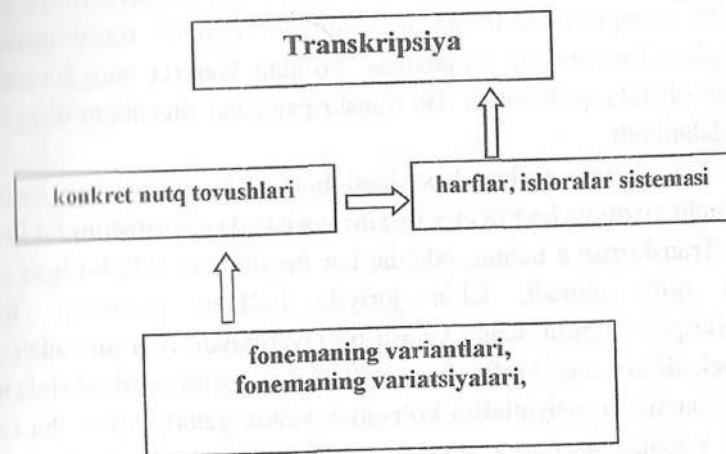
Matn

16

Transkripsiya haqida umumiy ma'lumot. Transkripsiya lotincha yozilgan degan ma'noni bildiradi. Transkripsiyaning ta'rifi: *konkret nutq tovushlarini, ya'ni fonemaning variantlarini yozuvda ifodalash uchun qo'llaniladigan ishoralar sistemasiga transkripsiya deyiladi* (5-rasm). Bu ta'rif ayni o'rinda fonetik transkripsiyaning ta'rifi sifatida anglatadi, chunki konkret nutq tovushini yozib olishda fonetik transkripsiyadan foydalaniladi. Transkripsiya qo'llanish doirasiga ko'ra ikki xil bo'ladi: (31)

1. Milliy transkripsiya. Bu transkripsiya lotin alifbosiga asoslanadi. Bu transkripsiya, masalan, ingliz tilini o'rganishda qo'llanilmoqda.

5-rasm



2. Milliy transkripsiya. Bu transkripsiya har bir milliy tilning amalda bo'lgan yozuvi tizimiga asoslanadi. O'zbek shevalarini yozib olishda qo'llanilgan transkripsion tizim professor V. V. Reshetov tomonidan ishlab chiqilgan va u rus alifbosi asosidagi o'zbek grafikasiga asoslangan, lekin o'zbek dialektologlari, garchand, V. IV. Reshetov transkripsiyasidan foydalanishsalar-da, shevalarni yozib olishda har doim ham unga to'la rioya qilinmaydi, chunki

ARMENIYAN JAMHURIYATI
VA PEDAGOGIKA
INSTITUTI ARM
№ 2896

shevalardagi tovushlarni belgilashda har bir tadqiqotchi ma- darajada erkinlikka ega bo'ladi.

Transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o'rganishda ko- qo'llaniladi. Bunda xorijiy tillardagi va yodgorliklardagi u yoki fonemaning talaffuz (artikulatsion-akustik) me'yorini belgilash zaruriyatidan kelib chiqadi.

1,16 Transkripsiyaning transliteratsiyadan farqlash zarur. Transliteratsiya bir til doirasida bir yozuv tizimidagi matnlarni ikkinchi yozuv tizimiga o'girishni bildiradi. Masalan, arab yozuvidagi matnlarni kirilga kirildan lotin yozuvi asosidagi o'zbek yozuvga ko'chirish transliteratsiyadir.

31 Transkripsiyaning fonetik va fonematik turlari bor. Fonematik transkripsiya tildagi fonemalarning talaffuz normalarini belgilaydi hamda yuqorida ta'kidlanganidek, bunday transkripsiya xorijiy tillarni va til tarixini o'rganishga joriy etiladi. Fonetik transkripsiya esa nutqdagi fonemaning variatsiyasi bo'lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo'llaniladi. Bu transkripsiyadan shevalarni o'rganishda foydalaniladi.

Translatsiya tushunchasi ham bor. U bir yozuvdagi matnning ikkinchi yozuvga kompyuter dasturi vositasida o'girilishini bildiradi.

Transkripsiya uchun, odatda, har bir tilda amalda bo'lgan yozuv asos qilib olinadi, lekin joriyda bo'lgan yozuvdagi harflar transkripsiya tizimi uchun yetarli bo'lavermaydi. Shu jumladan, joriy o'zbek alifbosidagi harflar ham o'zbek shevalarini yozib olishda uning turli fonetik xususiyatlarini ko'rsatish uchun yetarli emas, shu tufayli ham mavjud harflarga qo'shimcha belgilar qo'yiladi, ba'zan esa boshqa yozuv tizimidan harf qabul qilinadi. Demak, sheva materiallarini yozib olish chog'ida har bir dialektolog ijodiy yondashish imkoniyatiga ega bo'ladi.

An'anudagi o'zbek transkripsiyasi. Hozirgacha olib borilgan dialektologik tadqiqotlar rus grafikasi asosidagi transkripsiya amalga oshirilgan.

Unli tovushlarni ifodalashda ishlatiladigan transkripsion belgilar. Unli tovushlar barcha tillarda ham ko'p qirrali bo'lib, u

shevalarida, ayniqsa, fiziologik jihatdan rang-barangdir. unli ifoda qilishda o'zbek dialektologiyasida quyidagi foydalanilgan:

1) *o* – umumturkiy, orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari uchun mavjud. Masalan, "dj" lovchi shevalarda: *ana, ama, bala*;

2) *o* – aksariyat turkiy tillarda qo'llanadi va old qator, quyi-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi: *akə, ənə, yəmə*. Bu unli barcha o'zbek shevalarida qo'llanadi;

3) *o* – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan unlini ifoda qiladi. Shahar va shahar tipidagi shevalarda keng qo'llanadi: *ol, ol, ol*;

4) *o* – old qator, o'rta-keng, lablanmagan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalarida mavjud: *el, bel, yel, kel*;

5) *o* – old qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, bu ziqroq talaffuz qilinadi. Barcha o'zbek shevalarida mavjud: *uu*, *uu* (Buxoro). *bul* (Farg'ona). Ko'pincha unga ikki nuqta ham qo'yiladi;

6) *o* – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, bu ziqroq talaffuz qilinadi: *qyz, qyiyk*. Bu unli singarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor. Bu harfga shu unlining ziqrligini ta'kidlash uchun ko'pincha ikki nuqta qo'yiladi;

7) *o* – indifferent, shahar shevalarida tarixan *и* va *ы* unllilarining birlashishi (konvergentsiyasi) natijasida hosil bo'lgan tovushni ifoda qiladi, old qator, yuqori-tor, lablanmagan unli. Singarmonizmli shevalarda *и* unlisining nisbatan qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasini bildiradi: *келдь, йемть, бьр*. Shahar shevalarida barcha bo'g'inlarda kela oladi: *бьрдь, кьргьн, қьлдь*;

8) *o* – *ы* unlisining qisqa talaffuz qilinadigan variatsiyasi, orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan unlini ifoda qiladi, faqat singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: *бардь, тьгьн, бькьн*;

9) *o* – orqa qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, barcha o'zbek shevalariga xos: *бу, ул, ун*;

10) *o* – old qator, yuqori-tor, lablangan unlini ifoda qiladi, singarmonizmli shevalarda va singarmonizmni yo'qotgan Buxoro,

Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi: *күл, бүгүн, түн*.

o(o) – orqa qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi. Barcha o'zbek shevalarida talaffuzda bor: *om* (adabiy orf. **o't**), *қол* (adabiy orf. **qo'l**), *оқ* (adabiy orf. **o'q**), *моқ* (adabiy orf. **to'q**);

ə(e) – old qator, o'rta-keng, lablangan unlini ifoda qiladi: *bo'lmoq* – ajratmoq), *қол, ҳонәр* (hunar). Singarmonizmli o'zbek shevalari va Buxoro, Navoiy, Samarqand shahar shevalarida qo'llanadi;

e(e) – tadqiqotchilarning ko'rsatishicha, Xorazm, Iqon, Qarmon, Namangan shevalarida uchraydi. Bu unli **ə** va **e** unililari o'rtasida talaffuz qilinadi, old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *ке(n)* (Iqon), *е* (Xorazm). Bu ma'lumot ko'rsatilgan shevalarda o'z kuchini yo'qotmoqda, faqat Namangan shahar shevasida saqlanib qolmoqda: *неме* (nima), *қенқе* (qanaqa), *Халимаҳэн еттәмән кемсә* (Halimaxon erta bilan kelmadi).

Undosh tovushlarda qo'llaniladigan transkripsion belgilar. Undosh tovushlarni ifodalashda fanda kirill yozuvidagi undoshlarni ifodalovchi harflardan foydalanilgan. Ular, deyarli, o'zgarishsiz transkripsiya uchun qabul qilingan. Shunga qaramasdan, ayrim undoshlarni farqlash va o'ziga xosligini belgilashda transkripsion belgilardan foydalanilgan. Ular quyidagilarda ko'rinadi:

дж – qorishiq portlovchi tovushni ifodalaydi;

н – sonor, burun tovushini bildiradi, adabiy orfografiyasi *-нз/нг*;

в – lab-tish tovushini ifoda qiladi;

w – lab-lab tovushini ifodalaydi, *сyw, қуwмақ* kabi so'zlarda uchraydi;

ф – lab-tish tovushi uchun ishlatilgan va ko'proq o'zlashgan so'zlarda uchraydi;

f – lab-lab tovushini ifoda qiladi, aksariyat o'rinlarda turkiy taqlidiy so'zlarda qo'llanadi.

Undoshlar transkripsiyasidagi bu belgilar juda ham qat'iy emas, matnlarda **w** ornida **в** harfini, **f** ornida **ф** harfini ishlatish an'anasi bor.

3. *Yangi o'zbek transkripsiyasi.* Bunda ko'p yillardan beri *turkologiyada* qo'llanib kelinayotgan transkripsiya tizimiga

qo'llanildi. Bundan buyon dialektologiya bo'yicha tadqiqot olib boruvchilar lotin alifbosi asosidagi quyidagi transkripsiya tizimidan foydalanish tavsiya qilinadi:

a(a) – orqa qator, quyi-keng, lablanmagan unli: *ana, ata, bala*;

ä(ä) – old qator, quyi-keng, lablanmagan: *äkä, änä, jüşä*;

ä(ä) – orqa qator, quyi-keng, qisman lablangan: *äl, äš, bäl*;

e(e) – old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *el, bel, jel, kel*;

i(i) – old qator, yuqori-tor, lablanmagan: *bärdi, kirgin*,

singarmonizmli shevalarda: *keldi, jetti, bir*;

ï(ï) – orqa qator, yuqori-tor, lablanmagan: *bardi, tïyin, biqin*.

i va **ï** unililari singlarmonizmli shevalarda qisqa tovushni ifodalaydi (*bil, qil*), shahar shevalarida **i** unlisi indifferent tovushni ifodalaydi;

i(i) – **i** unlisining cho'ziq varianti. Barcha o'zbek shevalarida uchraydi: *i:š, ti:l* (Buxoro), *bi:l* (Farg'ona);

ï(ï) – **ï** unlisining cho'ziq varianti: *qï:z, qï:jïq*. Bu unli singlarmonizmli o'zbek shevalarida talaffuzda bor;

u(u) – orqa qator, yuqori-tor, lablangan: *bu, ul, un*;

ü(ü) – old qator, yuqori-tor, lablangan: *kül, bügün, tün, ün*;

o(o) – orqa qator, o'rta-keng, lablangan: *ot* (adabiy orf. **o't**), *qol* (adabiy orf. **qo'l**), *oq* (adabiy orf. **o'q**), *toq* (adabiy orf. **to'q**);

ö(ö) – old qator, o'rta-keng, lablangan: *böl* (bo'lmoq - ajratmoq), *köl, hönär* (hunar);

e – ko'proq Namangan shahar shevasida qayd qilinadi. Old qator, o'rta-keng, lablanmagan: *неме* (nima), *қенқе* (qanaqa).

Cho'ziq unililar uchun ikki nuqta qo'llanadi.

An'anaviy va yangi o'zbek transkripsiyasidagi unililar mosligi bunday namoyon bo'ladi: $a \sim ä, ə \sim ä, ɔ \sim ä, e \sim e, b \sim i, v \sim i, u \sim i, ɨ \sim i, y \sim u, ɣ \sim ü, o \sim o, ø \sim ö, e \sim e$

Undoshlarni transkripsiyasida quyidagi harflardan foydalaniladi: *b, d, f, g, h, k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, z, ɣ* (amaldagi **g'** o'rnida), *š* (amaldagi **sh** o'rnida), *č* (amaldagi **ch** o'rnida), *j* (amaldagi **y**

o'rnida), *η* (amaldagi *ng* o'rnida), *ž* (amaldagi *j* o'rnida).

Diakritik belgilar:

: (ikki nuqta) – tovushning cho'ziqligini bildiradi;

' (akut) – belgining o'ng tomoniga qo'yilsa, palatalizatsiyani, chap tomoniga qo'yilsa, velarizatsiyani bildiradi;

> va < – bir tovushning ikkinchisiga o'tishini ko'rsatadi;

|| (parallel chiziq) - ikki tovush yoki so'zning parallel qo'llanishiga ishora qiladi;

() – qavs ichidagi harf ifodalagan tovushning ba'zan nutqda talaffuz qilinmasligini bildiradi;

[] (katta qavs) - matndagi bo'g'in, so'z, transkripsiya qilingan so'zlarni ajratib ko'rsatishga xizmat qiladi yoki respondentdan yozib olingan matndagi noaniqliklarning dialektolog tomonidan tiklanganligini bildiradi, masalan: [Түлкь ~ *mülki*] ...*нъмәгә ромәни лидәһъз ~ nimägä romäni äldiniz...* Bu o'rinda fikr egasini bidirgan so'z katta qavs ichiga olib ko'rsatilgan.

Shuni ta'kidlash lozimki, keyinchalik matn bayonida zarur o'rinlarda so'z va grammatik ko'rsatkichlarning adabiy tildagi, kirill yozuvi asosidagi va turkologiyadagi transkripsiyasi baravar keltirilib boriladi.

Bu quyidagicha ko'rinishda aks ettiriladi:

Adabiy tildagi varianti	An'anaviy transkripsiya	Yangi o'zbek transkripsiyasi
yurak ketayotgan	<i>йүрәк//джүрәк кетәйкән</i>	<i>jüräk // žüräk ketijkän</i>

Matn transkripsiyasidan namunalar

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shevalaridan namuna.

An'anadagi transkripsiyada: ...Пәшшәһъ бу гәһъ ел-йуртть джә қыйнәп қойыпть. Пәшшәдән безәр бопть хәләйк. Бәр кәммәгәл шәйәр бәрәкән. У пәшшәһъ элдәгә бәрәпть. Пәшшә

... бу гәһъ, нәгә келдәһъ, дьп сорәпть. Кәммәгәл шәйәр джә қыйнәп қойыпть. Тәммә-тәм олу:(в)һъ элдәһъ мотарга эбәрһъ эзшәрһъһъ шәгәр қып, пәшшәгә кәтәпть-де, сәһгә муһъ һъме пәйдәсә вә, дьпть.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Pässhäni bu gäpi el-jurtti žä qıyınap qoyıptı. Pässhädän bezär bopıtı xäläjiq. Bir kämmäyäl šäjir ädämlä ü pässhäni äldigä bäripti. Pässhä undän, hi gädäj, nägä keldih, döp şeyär. Kämmäyäl šäjir ädämlä tärtivätkän qıjincilijlä:ni, tämmä- täm tämni kotärip mäzärgä äbäriš äzäplärini šiyr qip, pässhägä kätäpiti-de, sähgä muni nime päjdäsi vä, dipti.

2. O'zbek lahjasi shevalaridan namuna.
An'anadagi transkripsiyada: ...Қыз 'улғайып 'он алты джашқа қарыпть. Джыгът 'орман чъдән кәтәкән қорған қурьц, қыздә никәләп апты. Қыз шундайам чърәйлъ бопть-қо, 'оньң чачь зәрдән боғандай. Бәр күһъ қыз анхарға башһъһъ джувьпть. 'Оньң бәр дана чачь 'үзүлпә ағып кетъпть...

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Qiz ulğajıp 'on žašya žetipti. Qiz 'orman içidän kätäkän qoryan qurıp, qızdı nikäläp aptı. Qiz şundajam čiräjli bopıtı-qo, 'onıñ čaçı zärdän pajda boyandaj. Bir küni bär anharya başini žuvıptı. 'Onıñ bıp dana čaçı 'üzülip ayıp ketipti...

3. O'g'uz lahjasi shevalaridan namuna.
An'anadagi transkripsiyada: ...Бәр варәкән, бәр йокәкән, кәһәм за:манда бәр па:шша бо:ан әкән. И:һшу па:шшәһъ элдәһъдә бәр да:рах ва: әкән. Бу да:рахһъ бәр йо:рпағ а:лтһнан, бәр йо:рпағ кү:мүштән әкән. Гү:лләдә бәр гү:һ хәр кү:һ бәр йо:рпақ йоқ оладь әһш. Соң па:шша са:рай а:дамнарһъһъ са:қчыльк ә:тмәкә қойыпть.

Yangi o'zbek transkripsiyasida: ...Bir varäkän, bir joqäkän, qadim za:manda bir pa:šša bo:an äkän. I:nšu pa:ššanı ä:şikini ä:ldindä bir da:rax va: äkän. I:nšu da:raxni bir jo:rpağı a:ltınnan, bir jo:rpağı kü:müštän äkän. Gü:llädä bir gü:n är gü:ni bir jo:rpaq joq oladı ämiš. Soñ pa:šša sa:raj a:damnarini sa:qčiliq ä:tmäkä qojıptı.

Takrorlash uchun savollar:

1. Transkripsiya deb nimaga ataladi?
2. Transliteratsiya deb nimaga ataladi?
3. Old qator unlilarini ifodalashda qaysi belgilar qo'llanadi?
4. Orqa qator unlilarini ifodalashda qaysi belgilar foydalaniladi?
5. Diakritik belgilar deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Dialektolog [dialectologist] – shevashunos, shevani o'rganuvchi shaxs.

Diakritik belgi [diacritic mark] – harflarga qo'shimcha ravishda qo'yiladigan belgilar, ishoralar.

Fonematik transkripsiya [phonemic transcription] – tilda fonemalar talaffuzini belgilab beruvchi yozuv tizimi.

Fonetik transkripsiya [phonetic transcription] – konkret nutq tovushlarini ifodalaydigan harflar, ishoralar tizimi.

Indifferent [indifferent] – oraliq tovush.

Palatalizatsiya [palatalization] – undoshlarning yumshoqlashishi.

Transkripsiya [transcription] – yozuvning maxsus turi.

Transliteratsiya [transliteration] – matnni bir yozuv tizimidan ikkinchisiga o'girish, masalan, kirildan lotinga.

Transkripsion belgi [transcriptional mark] – har bir nutq tovush uchun qo'llaniladigan harf yoki ishora.

Velarizatsiya [velarization] – undoshlarning qattiqlashishi.

Mavzu: O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek shevalarining unlilar va undoshlar tizimi.
2. Fonetik qonunlar.

Matn

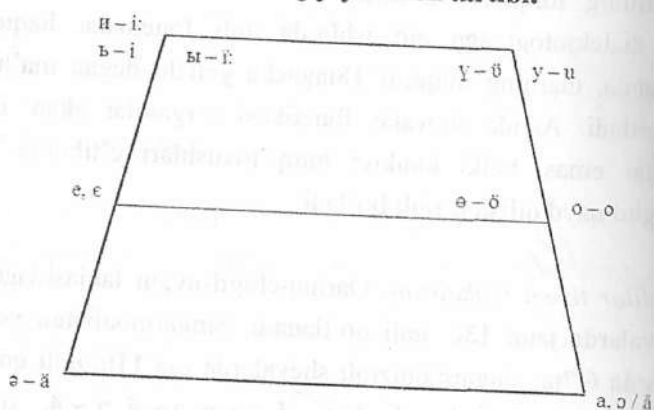
O'zbek shevalarining murakkab tarkibga egaligi, avvalo, ularning fonetik jihatdan rang-barangligi tufaylidir. O'zbek shevalari unli va undoshlar miqdori va sifati, fonetik qonunlar, fonetik jarayonlarning o'ziga xosligi jihatidan o'zaro farqlanadi va, aksincha, ayrim jihatlariga ko'ra, ular bir-biri bilan o'xshashliklarga ham ega bo'ladi.

Unli va undoshlar tizimi. O'zbek shevalaridagi unli va undoshlar miqdori va sifati munozarali masalalardan biridir, lekin dialektologiyaga oid ishlarda unli fonemalar haqida fikr tartibida, ularning miqdori 18tagacha yetadi, degan ma'lumotlar uchun zarur bo'ladi. Aslida shevalar fonetikasi o'rganilar ekan, ulardagi qonunlar emas, balki konkret nutq tovushlari e'tiborga olinishi zarur bo'ladi.

Unlilar tizimi (vokalizm). Qarluq-chigil-uygur lahjasidagi dialekt shevalarda jami 13ta unli qo'llanadi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda 6,7ta, singarmonizmli shevalarda esa 11ta unli qo'llanadi. Turkent dialektidagi shevalarda $\text{ъ} \sim \text{i}$, $\text{e} \sim \text{e}$, $\text{э} \sim \text{ä}$, $\text{о} \sim \text{ä}$, $\text{o} \sim \text{o}$, $\text{y} \sim \text{y}$ hamarqand shahar shevasida $\text{ъ} \sim \text{i}$, $\text{e} \sim \text{e}$, $\text{э} \sim \text{ä}$, $\text{a} \sim \text{a}$, $\text{o} \sim \text{o}$, $\text{y} \sim \text{y}$ unlilari iste'molda bo'lsa, Qo'qon, Marg'ilon, Chust, Qarshi, Tashkent kabi shevalarda э unlisi bilan birgalikda a unlisi ham uchraydi. Shimoliy o'zbek shevalarida (Turkiston, Chimkent, Sayram) 11ta $\text{a} \sim \text{a}$, $\text{e} \sim \text{e}$, $\text{э} \sim \text{ä}$, $\text{и} \sim \text{i}$, $\text{ъ} \sim \text{i}$, $\text{ы} \sim \text{i}$, $\text{ь} \sim \text{i}$, $\text{o} \sim \text{o}$, $\text{ө} \sim \text{ö}$, $\text{y} \sim \text{y}$, y unli mavjud. Qipchoq va o'g'uz lahjasidagi shevalarda ham 11ta unli tovush qayd qilinadi. Ularni jadvalga quyidagicha joylashtirish mumkin (6-rasm).

Undoshlar tizimi (konsonantizm). O'zbek shevalaridagi sof turkiy shevalarda $\text{б} \sim \text{b}$, $\text{д} \sim \text{d}$, $\text{з} \sim \text{g}$, $\text{х} \sim \text{h}$, $\text{й} \sim \text{j}$, $\text{к} \sim \text{k}$, $\text{л} \sim \text{l}$, $\text{м} \sim \text{m}$, $\text{н} \sim \text{n}$, $\text{п} \sim \text{p}$, $\text{қ} \sim \text{q}$, $\text{р} \sim \text{r}$, $\text{с} \sim \text{s}$, $\text{м} \sim \text{t}$, $\text{в} \sim \text{v}$, $\text{x} \sim \text{x}$, $\text{з} \sim \text{z}$, $\text{э} \sim \text{y}$, $\text{ш} \sim \text{sh}$, $\text{ч} \sim \text{ch}$, $\text{дж} \sim \text{zh}$, $\text{ң} \sim \text{ng}$ undoshlari amalda bor. Lab-lab tovushi $\text{ф} \sim \text{f}$ undoshi undov va taqlidiy so'zlarda iste'molda bor, o'zlashgan so'zlarda esa bu undosh p , ba'zan b undoshiga moyil talaffuz qilinadi, biroq Forish shevasida f undoshi mustaqil so'zlarda ham uchraydi: pichoq ~ $\text{фы:чақ} \sim \text{fi:čağ}$, pul ~ $\text{фул} \sim \text{ful}$.

Unlilarning joylashish tartibi:



H undoshi aksariyat shevalarda x undoshining fiziologik tabiatiga moslashadi, lekin shimoliy o'zbek, qipchoq shevalarida bu undosh talaffuzda bor. Shuningdek, arabcha va forscha so'zlardagi shu tillar xos bo'lgan *hoyi hutti*, *hoyi havvaz*, *fe* harflarini ifodalaydigan undoshlar o'zbek tili shevalarining artikulyatsion-akustik xususiyatlariga moslashgan.

12

Fonetik qonunlar. Singarmonizm. Singarmonizm lotincha unlilarning uyg'unlashuvi demakdir. Taniqli tilshunok I. A. Bogoroditskiy fikriga ko'ra, singarmonizm unlilar uyg'unligi shuningdek, qisman undoshlarga ham taalluqlidir. Singarmonizm qonuni ikki sifat ko'rinishiga ega:

1. *Lingval yoki palatal (tanglay) singarmonizm.* Singarmonizmning bu turida so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar qatnashgan bo'lsa, keyingi bo'g'inlarida ham old qator unlilar ishtirok etadi, so'zning dastlabki bo'g'inida orqa qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarida ham orqa qator unlilar qatnashadi.

Bu qonunga kora, so'zning dastlabki bo'g'inida *a ~ a*, *y ~ u*, *o ~ o*, *ы ~ і*, *ь ~ і* unlilaridan biri qatnashsa, keyingi bo'g'inlarida ham ana shu unlilar keladi, shuningdek, so'zda chuqur til orqa *q, ʁ, x* undoshlari ishtirok qilishi ham mumkin, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida *ә ~ ä*, *e ~ e*, *u ~ i*, *ь ~ і*, *ө ~ ö*, *у ~ ü* unlilaridan biri

keladi, keyingi bo'g'inlarida ham xuddi shu unlilar keladi, bunday undoshlar ham qatnashishi mumkin. Bu qonun qarluq- qipchoq lahjasining shahar va shahar tipidagi shevalarida amal qiladi.

Labial singarmonizm. Bu qonun aksariyat turkiy tillarda amal qiladi, ayniqsa, qirg'iz tilining "temir qonuni" hisoblanadi, o'zbek tili qirg'iz shevalarida esa qisman amal qiladi.

Bu qonunga ko'ra, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar ishtirok etsa, keyingi bo'g'inlarida ham old qator unlilar qatnashadi, aksincha, so'zning dastlabki bo'g'inida old qator unlilar ishtirok etmasa, keyingi bo'g'inlarida ham orqa qator unlilar qatnashadi.

O'zbek shevalarida lab garmoniyasi qonuni so'zlarning dastlabki bo'g'inida qayd qilinishi xarakterlidir, uchinchi va to'rtinchi bo'g'inlarida siyrak uchraydi: *suyunchi ~ сүйүнчү ~ süjünči*, ko'rindi *көрүндү ~ көрүнди*, bo'libdi *болупты ~ boluptu*, ko'ribdi *көрүпты ~ көрүптү* (Namangan) va boshqalar.

Singarmonizm qonuni ayni zamonda unlilarning *progressiv artikulyatsiyasi* deb ham yuritiladi.

Singarmonizmdan chekinish hollari:

1. Shevalarda yuklamalar singarmonizmga bo'ysunmaydi: qipchoq lahjasi shevalarida: bo'ldi-ku *болды-ку ~ boldi-qu*, keldi-ku *келди-ку ~ keldi-qu*, kelding-a *кәдһи-ә ~ kädin-ä*, barding-a *бардһи-ә ~ bardin-ä*.

2. Ayrim qo'shimchalar bir variantli bo'lganligi tufayli singarmonizmga bo'ysunmasligi mumkin, masalan, qipchoq shevalarida bora qol *барасау ~ barayaj*, kela qol *келәсай ~ kelajaj*; Xorazm shevalarida: (soxta) tabibchilik *сүннәчльк ~ sünnäçliq. -gaj ~ jaj*, *-чльк ~ çliq* affiklarining shu shevalarda old qatorli varianti bo'lmaganligi uchun singarmonizmga bo'ysunmagan.

3. Arab, fors, tojik tillaridan o'zlashgan so'zlar aslida singarmonizmga bo'ysunadi, lekin bo'ysunmaydigan o'rinlari ham bor, masalan, muborak *мувәрәк ~ muväräk* (Turkiston), peshona ~

neuana ~ pešana (shim. o'zb. shev.)

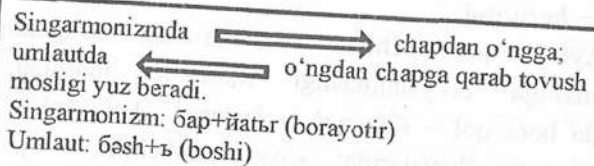
4. Qo'shma so'zlarning aksariyatida singarmonizm buni o'rta barmoq ~ *ортантерек ~ *ortanterek (Jo'sh), (uzun) ko'rpaq ~ *эрдықана ~ girdiqana (Qarshi, Najman), xirbachcha (mushuk bol) ~ *хырбачча ~ xirbäččä (Mang'it).

Umlaut. Umlaut unlilarning regressiv assimilat-siyasi (Y. D. Polivanov). Bu qonunga ko'ra, affiksdagi old qator unli asosdagi (u aksariyat hollarda bir bo'g'inli bo'ladi) orqa qator unli o'z xarakteriga moslashtirib oladi: son ~ сэн ~ sän → sana ~ сан ~ sänä, yosh ~ йаш ~ jäs → jasha ~ йаша ~ jäsä.

Bu qonun Namangan, O'sh shevalarida, qisman o'zbek adabiy tilida ham qayd qilinadi. Namangan shevalaridan misollar: mol ~ мол ~ mäl → molim ~ молым ~ mälim, sol ~ сол ~ säl → solish ~ салыш ~ säliš, nok ~ нәк ~ näk → noki ~ нәкә ~ näki, toy ~ тәу ~ täl → toying ~ тәйиң ~ täjiñ.

Singarmonizmli shevalarda yuqoridagi kabi сан ~ san, уаш ~ ja-mäl ~ mal, сал ~ sal, нәк ~ näk, тәу ~ taj so'zlari afflikatsiyada qo'shilganda, umlaut emas, balki singarmonizm qonuniga bo'ysunadi.

Singarmonizm va umlautda tovushlarning moslashish harakati



Assimilatsiya. Odatda assimilatsiya unli va undoshlar tizimida baravar qayd qilinadi, lekin ko'proq undoshlar bilan bog'liq fonetik qonundur. Uning progressiv va regressiv, to'liq va to'liqsiz assimilatsiya turlari bor.

Progressiv assimilatsiyada oldingi tovush keyingi tovushni o'ziga o'xshash regressiv assimilatsiyada keyingi tovush oldingi tovushni o'ziga o'xshatadi.

To'liq assimilatsiyada o'zaro bir-biriga singib ketadigan tovushlar mavjud. Misollar: oldi ~ элли ~ älli (Qarshi, Shahrizabz), suvni ~ сувни ~ sūvni (Toshk.), bo'ldi ~ бодди ~ boddi (Shahrizabz). To'liqsiz assimilatsiyada tovushlar aynan bir-biriga singmaydi, balki jarangli-lik va boshqa holatlariga (masalan, artikulatsiyasi yaqinligi) bog'liq o'xshab ketishi mumkin: oshgan ~ ошкән ~ āškän, ishga ~ ишга ~ iškā (Toshk.), o'zimdān ~ өзүмнән ~ özimnän (Xorazm).

Dissimilatsiya. So'z tarkibidagi undoshlarning boshqa tovush bilan o'xshash tovush variantiga ega bo'lishi dissimilatsiyadir: za'rar ~ эддәр ~ eddar, devog ~ дувәл ~ duväl, әңгә ~ әнджәл ~ änzil, qimmat ~ қимәт ~ qimat.

Xandhi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z undoshidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'zdagi) tovushga o'xshash moslashadi: menga ber ~ мағамбер ~ mayamber, hayron ~ ҳайрәнболлым ~ häjrāmbollim yoki dastlabki so'zning undoshidagi tovushi (keyingi so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi: bolak ~ боләкәдәм ~ bölägadam, kerak edi ~ керәгәдә ~ kerägidi.

Spirantizatsiya. Nutq jarayonida portlovchi tovushning portlovchi variantiga ega bo'lishi spirantizatsiyadir: yubordi ~ ювәрдә ~ žüvärdi (qipchoq), sabr qildi ~ савәр қәлдә ~ savir qildi (Xorazm), gapi ~ гәвә ~ gävi (qipchoq).

Spontan o'zgarishlar (jaranglashish). U biror tovush ta'sirida yuz bermaydi, balki shevaning tarixiy rivojlanishi bilan bog'liq boladi: tuyak ~ сүйәк ~ süjäg (Namangan), qarg'a ~ қарға ~ yaryä, sariq ~ сарыя ~ sariry (qipchoq).

Metateza. U so'z tarkibida undoshlarning o'rin almashishidir. Qipchoq va Xorazm shevalarida: qo'shni ~ қоңиь ~ qonši, qumursqa ~ құрмысқа ~ qurmusqa, tekshir ~ теукәр ~ teškär.

Reduksiya so'z tarkibida ayrim tovushlar pozitsiyasining kuchsizlanishidir: kishi ~ к(ь)и(ь) ~ k(i)š(i), keta бер ~ кем(ь)әур ~ ket(ь)vur, Sharif ~ Шәр(ь)н ~ Šär(i)p.

Eliziya tovush tushishi bo'lib, ikki ko'rinishga ega, ya'ni ikki (qo'shma so'z) talaffuzida oldingi so'z tarkibidagi unli tovush tushib qolishi: bora oldi ~ бора́лди(ə) ~ *bārāldi(ü)*, kora oldi ~ көра́лди(ə) ~ *körāldi(ü)* va so'z tarkibidagi pozitsiyasi kuchsizlanib undoshning tushib qolishidir: bo'lsang ~ бо:саң(л) ~ *bo:sañ*, berang ~ бе:саң(р) ~ *be:sāñ(r)*, ushlat ~ у:шлат(л) ~ *u:šat(l)*, qichqir ~ қичқир(қ) ~ *qičir(q)* (Xorazm).

Unlilarning orttirilishi (proteza): loy ~ ьлай ~ *ilaj*, lof ~ ьлар ~ *ilapī* (qipchoq).

Undoshlarning takrorlanishi (geminatsiya): qari ~ қарри ~ *qarrī*, ariq ~ аррық ~ *arrīq*, ashula ~ ашулла ~ *ašulla*, saqich ~ сақық ~ *saqqīz*, kichik ~ кичкык ~ *kičči*, ulug' ~ улль ~ *ullī* (Mang'it)

So'z boshida va o'rtasida undoshlarning orttirilishi: ayvon ~ ҳайван ~ *hajvan*, duchor ~ дувчар ~ *dyvčar*, necha ~ нейча ~ *nejča* (qipchoq). So'z boshida x ~ h undoshining orttirilishi ayrim shevalarda uchun o'ziga xoslikni ham bildiradi. Masalan, Mang'it shevasida bu holat ko'zga tashlanadi: ari ~ ҳарь ~ *hari*, ayvor ~ ҳайвар ~ *hajvar*, ayol ~ ҳайал ~ *hajal*, olis ~ ҳальс ~ *halīs* va boshqalar.

Undoshlarning so'z boshida tushishi: hatla ~ атла ~ *atla*, hurkd ~ урктъ ~ *ürkti*, hisob ~ ьсан ~ *ısap*, ho'kiz ~ ькыз ~ *ökiz*, yog'och ~ агау(у) ~ *ayač(š)* (o'g'uz, shim. o'zb. shev.).

Unlilarning birlamchi, ikkilamchi va emfatik cho'ziqliklari.

Birlamchi cho'ziqlik. Turkiy tillarning dastlabki davrlarida so'zlarning birinchi bo'g'inida unlilar cho'ziq talaffuz etilgan. Bunday cho'ziqlik boshqa tovush ta'sirida yuz bergan emas, balki qadimgi turkiy tilning tabiati bilan bog'liqdir. Unlilarning bunday cho'ziqligi hozirgi Xorazm, Forish va shimoliy o'zbek shevalarida saqlanib qolgan: tush (tush korish) ~ *my:u ~ tu:š*, ot (ism) ~ *a:ð ~ a:d*, bosh ~ *ba:u ~ ba:š*, tuz ~ *dy:z ~ du:z* va boshqalar. Aslida bu kabi unlilar cho'ziqligi qadimda so'z urg'usining dastlabki bo'g'inga tushganligi bilan izohlanadi. Bunday cho'ziqlik *birlamchi cho'ziqlik* deyiladi. Birlamchi cho'ziqlik boshqa shevalarda ham ba'zan uchirab turadi, jumladan, Farg'ona shevalarida bil ~ *bi:l ~ bi:l* (bilmoq), Buxoro o'zbek shevalarida til ~ *ti:l ~ ti:l*, Andijon shevalarida teri ~ *te:pb*

terisi), qari ~ *qa:pb ~ qa:ri* (qariya), to'ri ~ *ta:pb ~ ta:ri* (toring to'ri), Quyi Qashqadaryo shevalarida qani ~ *qa:nb ~ qani*, olar ~ *o:lap ~ o:lar* so'zlarida qayd qilinadi.

Ikkilamchi cho'ziqlik. So'z tarkibida biror undosh tovushning talaffuz qilinishi natijasida unli tovush cho'zilishi mumkin: sanduq ~ *sādu:q*, o'rtoq ~ *ortā:q* (Toshkent), bo'l ~ *bo:l*

bo'l, ol ~ *a: ~ a:* (shim.o'zb. shev.), Namangan shevalarida: mayma ~ *me:mā:q*, laylak ~ *lā:lā:q*. Bunday cho'ziqlik *ikkilamchi cho'ziqlik* deyiladi. Shevalarda bunday cho'ziqlik birlamchi undoshining tushib qolishi bilan yuz beradi: Ahmad ~ *A:māt*, dahliz ~ *dā:liz*, mehr ~ *me:p ~ me:r*, qahr ~ *qahr*.

Ikkilamchi cho'ziqlik sinerezisga ham olib keladi. Ma'lumki, sinerezis pozitsiyadagi undoshning nutqda iqtisodga uchrashi natijasida yonma-yon kelib qolgan ikki unli o'zaro singishib, nutqda cho'ziq unlini hosil qiladi. Bu fanda sinerezis hodisasi deyiladi. Shevalarimizda bunga misollar ko'plab topiladi: zahar ~ *zā:p ~ zā:r*, shahar ~ *šā:p ~ šā:r* (Buxoro), o'g'il ~ *y:l ~ u:l* (qipchoq), sihat ~ *sā:t* (Baliqchi).

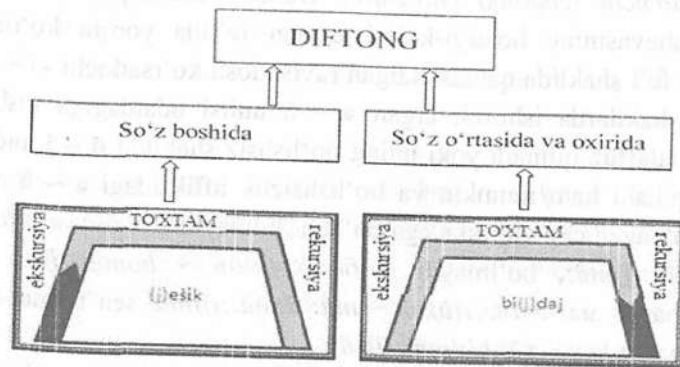
Uchlamchi (emfatik) cho'ziqlik. Bunday cho'ziqlik Namangan shevasining hozirgi-kelasi zamon fe'lida yorqin ko'rinadi, ya'ni bu fe'l shaklida qatnashadigan ravishdosh ko'rsatkichi -ə ~ ü va boshqa shakllarda ishtirok etgan ə ~ ä unlisi odatdagiga nisbatan cho'ziq talaffuz qilinadi yoki uning bo'lishsiz shaklida ħ ~ j undoshi tushib qolishi ham mumkin va bo'lishsizlik affiksida ə ~ ä unlisi ham ikkilangan cho'ziqlikka ega bo'ladi: bilmayman ~ *bi:lmā::(ü)mā:*, bilmaydi ~ *bi:lmā::(ü)di*, men bilmayman ~ *mā: ätmā::(ü)mā* ~ *mā: ätmā::(j)mā*, sen bilmaysan ~ *sa: bi:lmā::(j)sä:*

Tovush mosligi. O'zbek shevalaridagi so'zlarni boshqa sheva va adabiy til bilan qiyoslaganda, shunday fonetik holatlar ko'zga tashlanadiki, bir so'z ayni ma'nosini saqlagan holda, ulardagi ayrim unli yoki undosh tovushlar farq qiladi, lekin bu o'zgarish so'z ma'nosiga putur yetkazmaydi: doppь ~ *monb* ~ *toppi* (Toshkent),

kel ~ кал ~ *gäl* (Xorazm), yo'l ~ джол ~ *žol* (qipchoq), shu ~ шо (qipchoq), choy ~ чай ~ *čäj* (qipchoq), bedana ~ бодана ~ *bödanä* (Turkiston). Bu kabi so'zlardagi *m ~ t // ð ~ d*, *κ ~ k // z ~ g*, *ü ~ y*, *дж ~ ž* undoshlari va *e // ə ~ ä*, *u // o*, *e // ø ~ ö* mosligi namoyon bo'ladi.

Diftonglar. Singarmonizmli shevalarda diftong hodisasi ko'pincha uchraydi. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi *monoftongdir*. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovushning ishtirokida yuz beradi. Adabiyotlarda diftongning ikki turiga to'g'risida, ya'ni so'z boshida va so'z ichida (o'rtasida, oxirida) qollanishi aytiladi hamda diftongda unli asosiy tovush hisoblanadi.

O'zbek shevalarida diftongning qollanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda asosiy tovush ekskursiyasi boshida shu tovushning artikulyatsiyasiga yaqin boshqa tovush (transkripsiyada *ɤ ~ i*, *ɤ̃ ~ j*, *ɤ̃ ~ v*) unsurlari qoshiladi va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi; so'z ichida esa ekskursiya va to'xtamda asosiy tovush talaffuz etilgani holda, rekursiya so'ngidagi unli *ɤ̃ ~ j* undoshi qatnashadi (8-rasm).



8-rasm

Bu fonetik hodisa qipchoq, o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir: ikkinchi *ɤ̃ ~ ɤ̃kɤ̃nɤ̃ ~ jɤ̃kɤ̃nɤ̃čɤ̃*, echki *ɤ̃ ~ ɤ̃uɤ̃kɤ̃ ~ jɤ̃eʃki*, ikki *ɤ̃ ~ ɤ̃ekɤ̃ ~ jɤ̃eki*, o'ynab *ɤ̃ ~ ɤ̃õɤ̃ɤ̃nɤ̃ ~ ɤ̃õɤ̃ɤ̃nɤ̃p*. Diftongning ikkinchi turiga tush *ɤ̃ ~ mɤ̃ɤ̃ɤ̃u ~ tɤ̃ɤ̃jɤ̃ʃ*, sut *ɤ̃ ~ sɤ̃ɤ̃ɤ̃m ~ sɤ̃ɤ̃ɤ̃jɤ̃t* misollarini keltirish mumkin.

O'zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

- ɤ̃ ~ ɤ̃e*: ikki *ɤ̃ ~ ɤ̃ekɤ̃ ~ jɤ̃eki*, ena *ɤ̃ ~ ɤ̃enɤ̃ ~ jɤ̃enɤ̃*, ellik *ɤ̃ ~ ɤ̃elɤ̃v ~ jɤ̃elɤ̃v*;
- ɤ̃ ~ ɤ̃o*: o'rta *ɤ̃ ~ ɤ̃oɤ̃rta ~ ɤ̃oɤ̃rta*, o'yla *ɤ̃ ~ ɤ̃õɤ̃ɤ̃la ~ ɤ̃õɤ̃ɤ̃la*;
- ɤ̃ ~ ɤ̃ö*: o'rdak *ɤ̃ ~ ɤ̃õɤ̃rdɤ̃k ~ ɤ̃õɤ̃rdɤ̃k*, o't(fe'l) *ɤ̃ ~ ɤ̃õɤ̃t ~ ɤ̃õɤ̃t*;
- ɤ̃ ~ ɤ̃o*: on *ɤ̃ ~ ɤ̃on ~ ɤ̃on*, oy *ɤ̃ ~ ɤ̃õɤ̃ ~ ɤ̃õɤ̃*;
- ɤ̃ ~ ɤ̃i*: kuz *ɤ̃ ~ ɤ̃kɤ̃z ~ kɤ̃jz*, kut(fe'l) *ɤ̃ ~ ɤ̃kɤ̃t ~ kɤ̃jt*;
- ɤ̃ ~ ɤ̃i*: tit(fe'l) *ɤ̃ ~ ɤ̃mɤ̃t ~ tɤ̃jt*, ish *ɤ̃ ~ ɤ̃iʃ ~ iʃ*;
- ɤ̃ ~ ɤ̃j*: qiz *ɤ̃ ~ ɤ̃qɤ̃z ~ qɤ̃jz*.

Diftonglarning vujudga kelishida birlamchi choziq unilarning tarqalishi davridagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Masalan, *iz* so'zi Qorabuloq shevasida dastlab *i:z* tarzida talaffuz qilingan, so'ng *u* *uʃz ~ ʃz* tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, ya'ni asosiy tovush va uning tarkibida bo'lgan hamda unga hamohang bo'lgan tovush unsuri birgalikda talaffuz qilinadi deb yuritiladi. Masalan, *ɤ̃ekɤ̃ ~ jɤ̃eki* so'zida *ɤ̃e ~ jɤ̃e* undoshi birgalikda diftongoiddir.

Aksariyat o'zbek shevalarida adabiy tildagi **uzum**, **uzuk**, **ipak**, **ingichla**, **ilon**, **ip** kabi so'zlarning *üzüüm ~ jüzüm*, *üzüük ~ jüzük*, *ipak ~ jipäk*, *ıñıñııkä ~ jıñıškä*, *ıylan ~ jılan*, *ıyn ~ jip* kabi talaffuz qilinishi diftongga aloqasi yoq, balki so'z boshidagi *ü ~ j* mustaqil fonema (monoftong) sifatida o'z o'rniga ega. Ularda so'z boshidagi *ü ~ j* undoshi qipchoq shevalarida "дж ~ ž" undoshiga mos keladi va tovush mosligini hosil qiladi: *джүзүм ~ žüzüm*, *джүзүк ~ žüzük*, *дживак ~ živäk*, *дживыикä ~ žıñıškä*, *дживлан ~ žılan*, *дживип*.

Shuningdek, o'zbek tilidagi va shevalaridagi **-iy** (sinfy), **-uv** (biluv) kabi qo'llanishlar ham diftong emas.

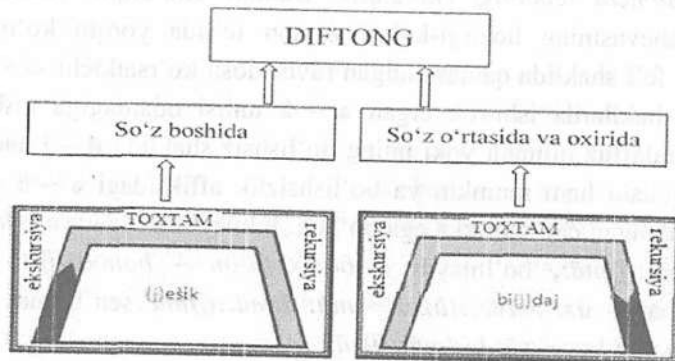
Kontrast (juft) unlilar. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi. Ular quyidagilar: *u ~ i: ↔ ɤ̃ ~ i:; ɤ̃ ~ i ↔ ɤ̃ ~ i; ø ~ ö ↔ ø ~ ø; ɤ̃ ~ ü ↔ ɤ̃ ~ u; a, ɔ ~ ä ↔ ə ~ ä* (9-rasm). Bundan faqat e unligiga mustasno, uning jufti yo'q. Shevalarda contrast unlilar ba'zan so'z ma'nosining farqlanishiga ham xizmat qiladi: *u:c ~ i:s*

kel ~ гал ~ gäl (Xorazm), yo'l ~ джол ~ žol (qipchoq), shu ~ шо ~ (qipchoq), choy ~ чай ~ čäj (qipchoq), bedana ~ бөдана ~ böddän (Turkiston). Bu kabi so'zlardagi *m ~ t // ð ~ d*, *κ ~ k // z ~ g*, *ü ~ j // ð ~ ž* undoshlari va *e // ə ~ ä*, *u // o*, *e // ø ~ ö* mosligi namoyon bo'ladi.

Diftonglar. Singarmonizmli shevalarda diftong hodisasi ko'pincha uchraydi. Har bir tovush talaffuzida ekskursiya, ish momenti (to'xtam) va rekursiyaning to'liq qatnashishi yoki har bir tovushning mustaqil talaffuzi *monoftongdir*. Diftong esa bir tovushda boshqa bir tovushning unsurining ishtirokida yuz beradi. Adabiyotlarda diftongning ikki turiga to'g'risida, ya'ni so'z boshida va so'z ichida (o'rtasida, oxirida) qo'llanishi aytiladi hamda diftongda unli asosiy tovush hisoblanadi.

O'zbek shevalarida diftongning qo'llanishida shunday jarayon yuz beradi: talaffuzda asosiy tovush ekskursiyasi boshida shu tovush artikulyatsiyasiga yaqin boshqa tovush (transkripsiyada *ɤ ~ i*, *ɥ ~ j*, *ɸ ~ v*) unsurlari qoshiladi va to'xtam hamda rekursiyada asosiy tovush (unli tovushlardan biri) talaffuzi saqlanadi; so'z ichida esa ekskursiya va to'xtamda asosiy tovush talaffuz etilgani holda, rekursiya so'ngida *ɥ ~ j* undoshi qatnashadi (8-rasm).

8-rasm



Bu fonetik hodisa qipchoq, o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir: ikkinchi *ɤ ~ i* *ekɤnɔɔ ~ jekinči*, echki *ɤ ~ i* *ɤiɤk ~ jeshki*, ikki *ɤ ~ i* *ɤkɤ ~ jeki*, o'ynab *ɤ ~ i* *ɤɔɤnɔn ~ vojnap*. Diftongning ikkinchi turiga tush *ɤ ~ i* *ɤɥɤ ~ tūjš*, sut *ɤ ~ i* *ɤɥɤ ~ sūjt* misollarini keltirish mumkin.

O'zbek shevalarida quyidagi diftonglar qayd qilinadi:

- ɤ ~ i*: ikki *ɤ ~ i* *ɤkɤ ~ jeki*, ena *ɤ ~ i* *ɤnɔ ~ jenü*, ellik *ɤ ~ i* *ɤlɤv ~ jeliuv*;
- ɤ ~ o*: o'rta *ɤ ~ o* *ɤpɔɔ ~ jorta*, o'yla *ɤ ~ o* *ɤɔɔla ~ jolja*;
- ɤ ~ ø*: o'rdak *ɤ ~ ø* *ɤpɔðɤk ~ jördäk*, o't(fe'l) *ɤ ~ ø* *ɤt ~ jöt*;
- ɤ ~ u*: on *ɤ ~ u* *ɤn ~ jon*, oy *ɤ ~ u* *ɤö ~ jöj*;
- ɤ ~ ü*: kuz *ɤ ~ ü* *ɤɥz ~ küjz*, kut(fe'l) *ɤ ~ ü* *ɤɥm ~ küjt*;
- ɤ ~ j*: tit(fe'l) *ɤ ~ j* *ɤtɥm ~ tijt*, ish *ɤ ~ j* *ɤɥu ~ jış*;
- ɤ ~ j*: qiz *ɤ ~ j* *ɤɥz ~ qijz*.

Diftonglarning vujudga kelishida birlamchi choziq unilarning kelishi davrdagi taraqqiyoti muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Masalan, iz so'zi Qorabuloq shevasida dastlab *i:z* tarzida talaffuz qilingan, so'ng u *u:z ~ jz* tarzida diftonglashgan. Diftonglar diftongoidlarni hosil qiladi, ya'ni asosiy tovush va uning tarkibida bo'lgan hamda unga hamohang bo'lgan tovush unsuri birgalikda diftongoid deb yuritiladi. Masalan, *ɤkɤ ~ jeki* so'zida *ɤ ~ i* undoshi birgalikda diftongoiddir.

Aksariyat o'zbek shevalarida adabiy tildagi *uzum*, *uzuk*, *ipak*, *ingichka*, *ilon*, *ip* kabi so'zlarning *üzüüm ~ jüzüm*, *üzüük ~ jüzük*, *ipak ~ jipäk*, *ipɤɥɤkɔ ~ jiniškä*, *ipɤn ~ jilan*, *ipɤn ~ jip* kabi talaffuz qilinishi diftongga aloqasi yoq, balki so'z boshidagi *ü ~ j* mustaqil fonema (monoftong) sifatida o'z o'rniga ega. Ularda so'z boshidagi *ü ~ j* undoshi qipchoq shevalarida "ð ~ ž" undoshiga mos keladi va tovush mosligini hosil qiladi: *ðjüzüm ~ žüzim*, *ðjüzük ~ jüzük*, *ðjiväk ~ živäk*, *ðjipɤɥɤkɔ ~ žiniškä*, *ðjipɤn ~ žilan*, *ðjipɤn ~ jip*.

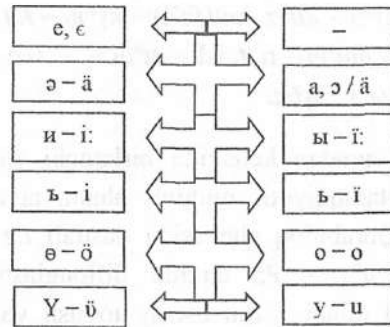
Shuningdek, o'zbek tilidagi va shevalaridagi *-iy* (sinfiy), *-uv* (biluv) kabi qo'llanishlar ham diftong emas.

Kontrast (juft) unlilar. Singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalarida unlilar old qator va orqa qator mavqelarga (pozitsiyalarga) ega bo'ladi. Ular quyidagilar: *u ~ i*: \leftrightarrow *ɤ ~ i*; *ɤ ~ i*: \leftrightarrow *ɤ ~ i*; *ɤ ~ i*: \leftrightarrow *ɤ ~ i*; *ɤ ~ i*: \leftrightarrow *ɤ ~ i*; *ɤ ~ i*: \leftrightarrow *ɤ ~ i*; *ɤ ~ i*: \leftrightarrow *ɤ ~ i*; *ɤ ~ i*: \leftrightarrow *ɤ ~ i* (9-rasm). Bundan faqat e unlisigina mustasno, uning jufti yo'q. Shevalarda contrast unlilar ba'zan so'z ma'nosining farqlanishiga ham xizmat qiladi: *u:c ~ i:s*

hidni, *ьс ~ іs* qurumni (Qoraqalpog'iston o'zb. shev., shim. o'zb. shev.), *бълүвъ ~ bilüvi* "bilish"ni, *бълүвъ ~ bilüvi* "fikir-o'yi, xayoli"ni anglatadi (Turkiston).

9-rasm

Kontrast-juft unlilar



Takrorlash uchun savollar:

1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shevalarida qaysi unlilar qatnashadi?
2. Qipchoq lahjasidagi unlilar qanday sifatlarga ega?
3. O'g'uz lahjasidagi unlilarning xususiyatlarini ko'rsatib bering.
4. Singarmonizm nima, uning qanday turlari bor?
5. Umlaut qanday xususiyatga ega?
6. Unli va undoshlar bilan bog'liq yana qanday qonuniyatlarni bilasiz?
7. Unlilar cho'ziqligining qanday sifat turlari bor?
8. Monoftong, diftong va diftongoid nima?
9. Kontrast unlilar deganda nimani tushunasiz?

Tayanch tushunchalar:

Assimilatsiya [assimilation] – unli va undoshlarning o'xshab ketishi yoki bir-birlariga singishi.

Diftong va diftongoid [diphthong and diphtongoid] – bir tovushda ikkinchi bir tovush ekskursiyasining yoki rekursiyasining qatnashishi.

Dissimilatsiya [dissimilation] – undosh tovushlardagi noo'xshashlik.

Fonetik qonuniyat [phonetic laws] – o'zbek shevalarida amal qiladigan tovush talaffuzi va u bilan bog'liq holda yuz beradigan

fonetik hodisa.

Konsonantizm [konsonantizm] – undoshlar tizimi.

Kontrast unli [contrast vowel] – old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra zidlangan unlilar.

Labial singarmonizm [labial singarmonizm] – lablangan unlilar uyg'unligi.

Lingval singarmonizm [lingual singarmonizm] – old qator va orqa qator unlilar uyg'unligi.

Singarmonizm [singarmonizm] – unlilar uyg'unligi.

Tovush mosligi [correspondence of sound] – so'z ma'nosiga putur yetkazmaydigan tovush o'zgachaliklari.

Unlilar cho'ziqligi [length of vowels] – unlilarning boshqa tovush ta'sirida va uning ta'sirisiz cho'zilishi.

Vokalizm [vocalizm] – unlilar tizimi.

Mavzu: O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari

Reja:

1. O'zbek shevalarida grammatik son va egalik kategoriyasi.
2. O'zbek shevalarida kelishik kategoriyasi.
3. So'z turkumlaridagi ayrim o'ziga xosliklar.
4. O'zbek shevalarida fe'l shakllarining o'ziga xosligi.

Matn

O'zbek shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari haqida to'la ma'lumot berishning darslikda imkoniyati chegaralangan, lekin ularning eng umumlashadigan, tadqiqot obyektini o'rganishga asos bo'ladigan o'rinlarigagina to'xtalish mumkin.

O'zbek adabiy tilidagi so'z turkumlari, gap bo'laklari shevalarda alohida xususiyatga ega emas, balki uning ichki shakl va kategoriyalari, yozib olingan matnlar sintaksisining o'ziga xos xususiyatlari haqida fikr yuritiladi.

Grammatik son kategoriyasi. Ko'plik ma'nosini ifodalashda shevalarda *-ләр ~ lār, -лар ~ lar, -нәр ~ nār, -нар ~ nar, -нә ~ nā, -әр ~ är, -ә ~ ä, -лә ~ lä, -ла ~ la, -дәр ~ dār, -дар ~ dar, -тәр ~ tār, -тар ~ tar* kabi ko'plik qo'shimchalari qo'llanadi.

O'zbek shevalari uchun *-ләр ~ lār* arxivariant hisoblanadi va u barcha o'zbek shevalari uchun umumiydir. Shevalarda ko'plik

affiksining quyidagi variantlari amalda bor:

-ла ~ *lä* varianti Toshkent shahar va Xorazm shevalarida qo'llanadi: uylar ~ *o'ila* ~ *ojlä*, qo'yinglar ~ *qo'iyä* ~ *qojjlä*, gullar ~ *güllä* ~ *güllä*, kunlar ~ *güllä* ~ *güllä*;

-нә ~ *nä* varianti Namangan shevasida qayd qilinadi: uyinglar ~ *uyñä* ~ *ujjñä*, qo'yinglar ~ *qo'iyñä* ~ *qojjñä*;

-ла ~ *la* varianti esa Xorazm shevalarida uchraydi: qizlar ~ *qizla* ~ *qizla*, ular ~ *ula* ~ *ula*;

-ә/әр ~ *ä/är* varianti shahar va shahar tipidagi shevalarda qo'llanadi: bizlar ~ *bizä(p)* ~ *bizä(p)*, sizlar ~ *sizä(p)* ~ *sizä(p)*;

-нәр ~ *när*, -нар ~ *nar*, -дәр ~ *där*, -дар ~ *dar*, -тәр ~ *tär*, -тар ~ *tar* affikslari qipchoq shevalariga xosdir: uzumlar ~ *uzumär* ~ *üzümär*, mehmonlar ~ *mehmannar* ~ *mehmannar*, jigitlar ~ *zigitär* ~ *zigitär*, ojinlar ~ *ojundar* ~ *ojundar*.

O'zbek tilining Qorabuloq, Iqon shevalarida tarixiy qo'sh ko'plik shakli uchraydi: bular ~ *bulalar* ~ *bulalar*, shular ~ *shular* ~ *shular* (aynan: *bu+lar+lar*, *shu+lar+lar*).

-лар ~ *lar* affiksi va uning variantlari Toshkent, Farg'ona va Xorazm shevalarida *hurmat* ma'nosini ham ifodalaydi.

Ayrim shevalarda ko'plik, jamlik ma'nolarini ifodalovchi maxsus affikslar ham bor, masalan, Toshkent dialekti shevalarida quyidagi affikslar uchraydi:

-льг ~ *lig* affiksi: kiyimlari ~ *kijimlig*, ishlari ~ *ishlig*;

-луг ~ *lug* affiksi: o'zlari ~ *ozlug*, uylari ~ *o'ylug* ~ *ojlug*.

-гь ~ *gi* affiksi shaxsni bildiruvchi so'zlarga qo'shiladi: *adämgilä* ~ *adämgilä* (bu o'rinda oyisi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi), *adämgilä* ~ *adämgilä* (bu o'rinda ham adasi va boshqa shaxslar birgalikda tushuniladi).

Til tarixida ko'plikning -m ~ t, -s ~ z, -k/k ~ q/k affikslari bilan ifodalangan shakllari mavjud bo'lgan. Ularning qoldiqlari, ya'ni -q ~ q affiksining -aq ~ *aq* varianti Surxondaryoning Jarqo'rg'on, Termiz,

Qorabuloq tumanlarida yashovchi qo'ng'irotlar shevalarining ayrim shakllarida saqlanib qolmoqda. Ular, asosan, olmosh va fe'l shakllarida uchraydi. Sizlar borib keldingizlarmi ~ *szäq bärñ kedñzäqä* ~ *szäq bärñ kedñzäqä*? O'zingizlar ~ *özñzäqä* ~ *özñzäqä*. Bu qo'ng'irotlar faqat orqa qator variantli bo'lib, ko'plik ma'nosini eslatib tursa, ayrim shahar o'rinlarda mavjud ko'plikni ta'kidlashga xizmat qilgan.

Egalik kategoriyasi. Bu kategoriyadagi shakllarning semantikasi adabiy til bilan aynan, lekin shevalarda egalik qo'shimchalari ko'plik variantli bo'ladi va shu bilan ular adabiy tildan farqli xususiyatlarga ega.

I shaxs birligida -m/ьm/ьm/ym/ym ~ *m/im/im/um/üm* affiksi qatnashadi: bolam ~ *balam* ~ *balam*, inim ~ *inim* ~ *inim*, alim ~ *alim* ~ *alim*, jonim ~ *jonim* ~ *jonim*, qo'lim ~ *qolüm* ~ *qolüm*, ko'nglim ~ *köñlüm* ~ *köñlüm*.

I shaxs ko'pligida -mьz/мьз(с)/ьмьз/ьмьз(с) ~ *miz/miz(s)/miz/miz(s)*, -umuz(с)/умүз ~ *umuz(s)/ümüz*, -vuz/vuzä ~ *vuz/vuzä* affiksi qatnashadi: balamiz ~ *balamiz/s* ~ *balamiz/s*, inimiz ~ *inimiz* ~ *inimiz*, jonimiz ~ *jonimiz* ~ *jonimiz*, qolimiz ~ *qolimiz/s* ~ *qolimiz/s*, ko'nglimiz ~ *köñlümüz* ~ *köñlümüz*, ishimiz ~ *ishimiz* ~ *ishimiz*.

II shaxs birligida -ñ/ñ/ñ/yn/yn ~ *ñ/in/ñ/un/ün* affikslari keladi: bolang ~ *balang* ~ *balang*, ining ~ *ining* ~ *ining*, aling (qo'ling) ~ *aling* ~ *aling*, joning ~ *jonang* ~ *jonang*, qoling ~ *qoling* ~ *qoling*, ko'ngling ~ *köñling* ~ *köñling*.

II shaxs ko'pligida -ñz/ñz(с) ~ *ñiz/ñiz(s)*, -ьñz/ьñz(с) ~ *ñiz/ñiz(s)*, -ynuz/ynuz(с) ~ *ünüz/unuz(s)*, -uz ~ *uz*, u:ülä ~ *üjlä*, (b)ñz/(b)ñz ~ *(i)ñz/(i)ñz* affikslari ishtirok etadi: balangiz ~ *balangiz/s* ~ *balangiz/s*, iningiz ~ *iningiz* ~ *iningiz*, joningiz ~ *jonangiz/s* ~ *jonangiz/s*, qolingiz ~ *qolingiz/s* ~ *qolingiz/s*, ko'nglingiz ~ *köñlingiz* ~ *köñlingiz*, ishinglar ~ *ishinglar* ~ *ishinglar*, uyinglar ~ *uyinglar* ~ *uyinglar*, qolinglar ~ *qolinglar* ~ *qolinglar*.

III shaxs birlik va ko'pligida -ь/ь ~ *i/i*, -sь/sь ~ *si/si*, ba'zan -su/sü (Qorabuloq) affiksilarini qatnashadi: bolasi ~ *bolasi* ~ *bolasi*, inisi ~ *inisi*, ali (qo'li) ~ *ali*, jonь ~ *jonь* ~ *jonь*.

yaqqol ko'rinadi: qo'lni ~ қолъ ~ *qolli*, boshni ~ башъ ~ *bāšši*.

Tushum kelishigining belgisiz qo'llanishi barcha shevalarda xosdir: Biz keldik kelin ko'rgani ~ биз келдик келін корганъ ~ *kellij kelin korgāni*. Chumchuq soysa ham, qassob soysin ~ чумчуқ сойсәям, қассоб сойсун ~ *čumčuy sojsäjäm. qässöp sojsün* (Qarshi).

Jo'nalish kelishigida quyidagi affikslar ishtirok etadi:

-gä/kä/qä/gä ~ *gü/kü/qa/ya* affiksi. Bu affiksning barcha variantlari singarmonizmli shevalarda qo'llanadi. Singarmonizmli yo'qotgan shevalarda -gä/kä ~ *gü/kü* varianti uchraydi, xolos: uyga ~ үйгә ~ *üjgä*, ishga ~ ишкә ~ *iškä*; -qä/gä ~ *qa/ya* variantlari singarmonizmli shevalarda orqa qator unlilar kelgan asoslarga qo'shiladi: o'qishga ~ оқуиқа ~ *oqušqa*, dalaga ~ далага ~ *dalağa*,

-a'ä ~ *a'ä* affiksi o'g'uz guruh shevalarida va shimoliy o'zbek shevalariga xosdir: qo'limga ~ қольма ~ *qolima*, gullarga ~ гүлләрә ~ *güllärä*;

-na/nä ~ *na/nä* affiksi o'g'uz shevalarida uchraydi: alina (qo'liga) ~ альна ~ *älinä*, bolasiga ~ баласьна ~ *balasina*;

-üa/üä ~ *ja/jä* affiksi Qarshi shevasida uchraydi: xurmaga ~ хурмайә ~ *xurmaja*, o'ziga ~ өзьйә ~ *özijä*, U katta akasiga xurmada qatiq olib borayotgan chog'da yo'lda yomg'ir yog'gan ~ О кәттә әкәсьйә хурмайә қәтхә бәргән чхгә йолгә йәгмур йәккән ~ *Ö kättä äkäsijä xurmäjä qätix äb bārgän čäxgä jolgä jäymur jäqqän*.

Jo'nalish kelishigi affikslari 4 kelishikli shevalarda o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi. Bu yuqoridagi *xurmayä* ~ *xurmaja*, *чхгә* ~ *čäxgä*, *йолгә* ~ *jolgä* misollarida ham ko'rinib turibdi.

O'g'uz lahjasi shevalari va shimoliy o'zbek shevalarida jo'nalish kelishigidagi kishilik olmoshlari menga ~ маңа ~ *maña*, senga ~ саңа ~ *saña*, unga ~ уңа ~ *uña* shaklida, qipchoq lahjasi shevalarida esa *маған* ~ *mağan*, *саған* ~ *sağan*, *оған* ~ *oğan* shaklini oladi.

O'rin-payt kelishigida -dä/da/mä/ma ~ *dä/da/tä/ta* affiksi qatnashadi. -dä/mä ~ *dä/tä* affiksi barcha shevalarda, -da/ma ~ *da/ta* affiksi esa singarmonizmli shevalarda keladi: ishda ~ иштә ~ *ištä*,

ishda ~ қолуда ~ *qo'luda*, ichida ~ и:чьндә ~ *i:čindä*, shu orada ~ шу оратақта ~ *šu ortalıqta* (qipchoq).

Uchqish kelishigida 4 toifa affikslar ishtirok etadi:

-dän/dän/män/man ~ *dän/dän/tän/tan* affiksining qo'shilish xususiyatlari keng: -dän/män ~ *dän/tän* affiksi barcha shevalarda qo'llana oladi: Buxorodan ~ Бухәрәдән ~ *Buxārādän*, sendan ~ сәндән ~ *sändän*. Boshqalari esa singarmonizmli shevalarga xosdir: qayrag'idan ~ йарпақьдан ~ *ıarraq'dan*, maxluqdan ~ махлуқтан ~ *maxluqtan* (qipchoq);

-nän/nän ~ *nän/nän* affiksi Xorazm, ba'zi qipchoq shevalarida *нә, н, нә, нә* undoshlari bilan tugagan sozlarga qo'shiladi: o'zingdan ~ öziñnän ~ *öziñnän*, bo'yingdan ~ бойуңнан ~ *bojuñnan*, o'zimdän ~ özimnän ~ *özimnän*, o'yindän ~ ойыңнан ~ *ojıñnan*;

-dün/dün/tün/tün ~ *dün/dün/tün/tün* affiksi shimoliy o'zbek shevalarida bu kelishikning asosiy affiksidi: sutchidan ~ сүйтчөдөн ~ *sütçidün*, oshxonadan ~ ашханадөн ~ *ašxanadün*, topa olmasdan ~ тапамастын ~ *tapamustün*, Chimkentdan ~ Чымгәттүн ~ *čimğattün*;

-dun/dun/tun/tun ~ *dun/dün/tun/tün* affiksi ko'proq Qorabuloq, Tashkent shevalarida va bir qator singarmonizmli shevalarda uchraydi va oxirgi bo'g'inida lablangan unli bo'lgan so'zlarga qo'shiladi: yundan ~ үндүн ~ *üjdün*, qo'ydan ~ қойдун ~ *qojdun*.

O'g'uz va qipchoq lahjasi shevalarida egalik va kelishik affikslari ulmasida interkalar n tovushining kelishi ham kuzatiladi: qo'llarida ~ қолларьнда ~ *qollarında*, so'zidan ~ сөзьнән ~ *sözinnän*, o'zida ~ өзьндә ~ *özindä*.

Shevalarda modal shakllar. O'zbek shevalarida ot, sifat, fe'l turkumlarining ichki kategoriyalarida shevalarning xususiyatlarini ko'rsatadigan so'z shakllari ham bor. Quyida ot turkumidafi shunday shakllar bilan tanishamiz:

-džän ~ *žän* affiksi Farg'ona vodiysi shevalarida erkaklar ismiga qo'shib, hurmat ma'nosini ifodalasa, Xorazm shevalarida -džän ~ *žän* shaklida qizlar (ayollar) ismlariga qo'shiladi. Toshkent va boshqa ba'zi shevalarda kelinlarning qajnota va qajnonaga murojaatida bu

žani, tulkisi ~ түлкүсү ~ *tülküsi*, qoyi ~ қойу ~ *qoju*.

Egalik affikslari singarmonizmning palatal va labial turlari qonuniyatlariga to'la bo'sunadi, lekin shevalarda muayyan qonuniyat bilan bog'lash mumkin bo'lmagan xususiyatlar ham uchraydi va uning nutq qulayligi, iqtisodi hamda til tarixi bilan bog'lash mumkin bo'ladi. Masalan, Toshkent shevasida I shaxs ko'pligida *-vuz / vuzə ~ vuz / vuzä* affiksi qatnashadi: kitobimiz ~ китобимиз ~ *kitāpimiz*, II shaxs ko'pligida esa *-i:z / i:z / i:z / i:z / i:z / i:z* affiksi qatnashadi: kitobingiz ~ китобингиз ~ *kitāpi:z*, kitoblaring ~ китобларингиз ~ *kitāpijlä*.

Kelishik kategoriyasi. Ma'lumki, turkiy tilning dastlabki taraqqiyot davrida 7ta kelishik shakli bo'lgan, hozirgi o'zbek adabiy tili 6ta kelishik shakliga asoslanadi. O'zbek shevalarida esa ba'zan bu raqam to'rttagacha kamayishi mumkin. Faqat qipchoq hamda shimoliy o'zbek shevalaridagina 6ta kelishik shakli to'liq saqlanadi. O'g'uz lahjasining aksariyat shevalarida, Toshkent, Farg'ona shevalarida 5ta kelishik qo'llanadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir ko'rsatkich bilan ifodalanadi. Qarshi, Buxoro, Surxondaryoning "ü ~ j" lovchi shevalarida 4ta kelishik qayd qilinadi, ya'ni qaratqich va tushum kelishiklari bir xil ko'rsatkich bilan, jo'nalish va o'rin-payt kelishigi ham bir xil ko'rsatkich bilan ifoda qilinadi.

Bosh kelishik. Ko'rsatkichi yo'q.

Qaratqich kelishigi. Bu kelishik qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining aksariyat shevalarida, o'g'uz lahjasining ayrim shevalarida funksional emas, ya'ni to'rt va besh kelishikli shevalarda bu kelishik affikslari qo'llanmaydi. Bu kelishik amalda bolgan shevalarda quyidagi affikslar qatnashadi:

-nēn/nēn ~ niñ/nīñ affiksi ko'proq unli va sonor undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ena ~ енань ~ *enāniñ*, otaning ~ атань ~ *atanīñ* (qipchoq);

-bēn/bēn ~ iñ/iñ affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ko'pning toyi ~ көпнң тойь ~ *kōpñ toji*, otning boshi ~ атынь башь ~ *atiñ bašī* (qipchoq);

-nūñ/nūñ ~ nūñ/nūñ affiksi lablangan unli qatnashgan va unli yoki sonor undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: uning ~ онуñ

-ūñ/ūñ ~ üñ/üñ affiksi lablangan unli qatnashgan va undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: ko'zning qorachig'i ~ көзүнң қараңғы ~ *közün qaračig'i*, tunning qorong'usi ~ түнүнң қараңғысь ~ *tünün qarañisī*, qo'yning juni ~ қойуñ йунь ~ *qojuñ jūni* (shim.o'zb. shev.);

-dīñ/dīñ ~ diñ/dīñ affiksi jarangli undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: bizning ~ биздēñ ~ *bizdīñ*, ularning ~ олардēñ ~ *olardīñ* (qipchoq);

-dūñ/dūñ ~ dūñ/dūñ affiksi lablangan unli qatnashgan va jarangli undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: qo'yning ~ қойдуñ ~ *qoidūñ*, ko'zning ~ көздүñ ~ *közdūñ* (qipchoq);

-tīñ/tīñ ~ tin/tīñ affiksi jarangsiz undoshlar bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi: katakning ~ кәтәхтēñ ~ *kätäxtīñ*, otning ~ оттēñ ~ *attīñ* (qipchoq).

Tushum kelishigida quyidagi affikslar qatnashadi:

-nēn/nēn ~ niñ/nīñ affiksi: olmani ~ олмань ~ *almāni* (Toshk.), suvni ~ сувнь ~ *suvni* (shim. o'zb. shev.). *-nēn* varianti arxivariant hisoblanadi va barcha shevalarda qo'llana oladi;

-i ~ i affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shilgan, Qorako'l va Olot shevalarida amalda bor: ishni qil ~ и:шнь қил ~ *i:šī qil*, so'zni bilmasang gapirma ~ сөзнь бәлмәсәң гәпәрмә ~ *sözi bilmäsāñ gäpirmä*;

-nūñ/nūñ ~ nūñ/nūñ affiksi oxirgi bo'g'inida lablangan unli bo'lgan so'zlarga qo'shiladi. Qorabuloq, Mankent shevalarida uchraydi: qo'zini ~ қозуну ~ *qozunu*, tulkini ~ түлкүнү ~ *tülkünü*;

-dīñ/dīñ/tiñ/tiñ ~ diñ/dīñ/tiñ/tiñ affiksi undosh bilan tugagan so'zlarga qo'shiladi va barcha singarmonizmli shevalarda bor: tog'ni ~ тоғдēñ ~ *toğdīñ*, yigitlarni ~ джәгьтәттәрдēñ ~ *žigittärđi*, otni ~ аттēñ ~ *attīñ*, mehnatkashni ~ мәйнәткәштәñ ~ *mijnätkäšti*. *-dīñ/tiñ* varianti Farg'ona guruh shevalarida ham qo'llanadi: uyni ~ уйдēñ ~ *ujđi*, ishni ~ иштēñ ~ *išti*.

Aksariyat shevalarda tushum kelishigi affiksidagi *n ~ n* undoshi kuchli assimilatitsiyaga uchraydi. Bu ayniqsa Toshkent shevasida

affiks *эйъджэн* ~ *ājižān*, *эдәджэн* ~ *ädäžān* soʻzlarida uchrajdi,

-хэн ~ *xān* affiksi Toshkent, Fargʻona vodiysida erkaklar ismlariga qoʻshilganda, hurmat, nasl-nasabga aloqadorlik mazmunini ifoda qiladi;

-бай ~ *baj* affiksidan Xorazmda erkaklarga hurmat ifodalash uchun foydalaniladi.

Shimoliy oʻzbek shevalarida va ayrim qipchoq, oʻgʻuz shevalarida yoshi kattalarni hurmat qilishda ularning nomini qisqartirib chaqirish keng tarqalgan: Qurbon aka ~ *Қурәкә* ~ *Qurāka*, Sobir aka ~ *Сәкә* ~ *Säkä*, Toshpoʻlat aka ~ *Тәшпәкә* ~ *Täšpäkä* kabi. Bunda qozoq va qoraqalpoq tillarining taʼsiri bor. Yoshi kichiklarni erkalash yoki izzat qilishda qisqartirilgan soʻz oxiriga **sh**, **m**, **n** kabi undoshlarni qoʻshib talaffuz qilish anʼanasi bor: Otajon ~ *Атаи* ~ *Ataš*, Dadaxon ~ *Дадан* ~ *Dadan*, Eshmuhammad ~ *Ешм* ~ *Ešim* kabi.

Shevalarda *-чи* ~ *čš* affiksi ayollarni, qizlarni erkalash uchun qoʻllanadi: bikajon ~ *бькәч* ~ *bikäč*, onajon ~ *анач* ~ *anač* (Xorazm), Onajon (ism) ~ *Анаи* ~ *Anaš* (shim. oʻzb. sh.).

Erkalash-kichraytirish ifodalovchi *-cha* affiksi aksariyat shevalarda, xususan, shimoliy oʻzbek shevalarida qoʻllanmaydi, balki bu affiks shevalarda adabiy tilning taʼsirida paydo boʻlmoqda.

Sifat. Sifatlardagi adabiy tilga xos aksariyat soʻzlar, affikslar shevalarda ham baʼzi fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi, jumladan, sariq ~ *сарь* ~ *sari* (qipchoq, oʻgʻuz), issiq ~ *ы.ссь* ~ *ï:ssi* (oʻgʻuz), qora ~ *қара* ~ *qara* (qipchoq, oʻgʻuz), qattiq ~ *қәттиқ* ~ *qättu* (Toshkent). Sifat darajalaridagi juda ~ *джә* ~ *žä* (aksariyat shevalarda), eng ~ *и.ң* ~ *i:ŋ* (Qarshi), belgining kamligini ifodalovchi *-роқ* affiksi *-рәқ* ~ *rāq*, *-рақ* ~ *raq*, *-рәк* ~ *räk* variantlariga ega. Shu bilan birga, shevalarning oʻz affikslari ham bor. Qipchoq lahjasining aksariyat shevalarida va shimoliy oʻzbek shevalarida sifatlardagi belgining kamligi *-ләу(в)/лау(в)* ~ *läü(v)/lau(v)* affiksi bilan ifoda qilinadi: oqroq ~ *ақләу(в)* ~ *aqlau(v)*, koʻkroq ~ *көкләу(в)* ~ *kökläü(v)*, xomroq ~ *хамлау(в)* ~ *xamlau(v)* (shim.oʻzb. shev.).

Belgining ortiqqligini ifodalashda Xorazm shevalarida *зъл* ~ *zil*

bilan foydalaniladi: qop-qora ~ *зъл қара* ~ *zil qara*, sap-sariq ~ *зъл сарь* ~ *zil sari*.

Son. Sodda va murakkab sonlarning hosil qilinishida adabiy til bilan saqlanadi. Ayrim sonlarning talaffuzidagina farqlar qayd qilinadi: ikki ~ *әккь* ~ *äkki* (Margʻilon), yetti ~ *üädь* ~ *jüdi*, ellik ~ *әлли* (Xorazm), yetti ~ *дәжеть* ~ *žeti* (qipchoq).

Sonning maʼno turlarini hosil qilishda baʼzi shevalarda oʻziga oʻxshashliklar koʻzga tashlanadi. Shimoliy oʻzbek shevalarida dona son ifodalashda qoʻllanmaydi, yaʼni sonning qoʻshimchasiz holati dona sonni bildiradi yoki jamlovchi sonning *-өв* ~ *öv* affiksi *бьрөв* ~ *biröv*, *екөв* ~ *eköv* tarzida dona sonni ham ifoda qiladi, bu shaklda oʻgʻuz lahjasi shevalarida *дәнә* ~ *dänä* sozidan foydalaniladi: ikkita ~ *ыккь дәнә* ~ *ikkita dänä*, uchta ~ *үч дәнә* ~ *üč dänä*.

Jamlilik son Xorazm shevalarida egalik affiksi vositasida, yaʼni ikkalasi ~ *иккьсь* ~ *ikkisi*, uchalasi ~ *үчьсь* ~ *üčisi* kabi shakllar orqali ifoda qilinadi.

Olmosh. Kishilik olmoshlari aynan yoki qisman fonetik oʻzgarish bilan shevalarda qoʻllanadi, yaʼni oʻgʻuz va shahar shevalarida men ~ *ән* ~ *män*, sen ~ *сән* ~ *sän* variantida kelishi xarakterli. Qipchoq lahjasi shevalarida III shaxsda *u* ~ *o*, *ул* ~ *ul*, *ол* ~ *ol* variantlarida uchraydi. Koʻrsatish olmoshining *мы* ~ *шо* ~ *šo* (qipchoq), osha ~ *ош* ~ *öš* (Turkiston), mana shu ~ *мәш* ~ *mäši* (Toshkent), ana shu ~ *әш* ~ *äši* (Fargʻona) kabi shakllari mavjud. Adabiy tildagi **u**, **bu**, **shu** olmoshlari shimoliy oʻzbek shevalarida *ул* ~ *ul*, *бул* ~ *bul*, *шул* ~ *šul* shakllarida qoʻllanadi.

Ravishlarning aksariyati adabiy til variantlariga yaqin, baʼzilari kuchli fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi: u yoqda ~ *ағда* ~ *ağda*, bu yoqda ~ *бағда* ~ *bağda* (Fargʻona vodiysi shevalarida), kop ~ *күб* ~ *kub* (qipchoq).

Yordamchi soʻzlar, undov va taqlidiy soʻzlar ham adabiy tildan ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi. **Va** bogʻlovchisi hech bir shevada amalda emas. **Ham** soʻzi (**h** undoshi eliziyaga uchragan holda) shevalarda bogʻlovchi vazifasidan koʻra yuklama vazifasida koʻproq keladi. Shuningdek, shevalarda *hu* ana ~ *ҳәйлә* ~ *häjlä*

II tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar qisqargan tuslovchilar deb ham yuritiladi va ular $-d\bar{v}/d\bar{v}/m\bar{v}/m\bar{v} \sim di/d\bar{i}/ti/t\bar{i}$ va $-c\bar{a}/c\bar{a} \sim s\bar{a}/s\bar{a}$ affikslari bilan shakllangan fe'llarga qo'shiladi.

I shaxs birligida faqat $-m \sim m$ affiksi qatnashadi: *alDIM* ~ *aldim*, *aytsam* ~ *aiTsam* ~ *ajtsam*, *berDIM* ~ *berdim*, *yursam* ~ *iyrcam* ~ *jürsäm*. Shevalardagi *korDUM* ~ *kördüm*, *qoidUM* ~ *qojdum* tuslanishida ikkinchi bo'g'indagi lablangan unlilarning qatnashishi labial singarmonizmga amal qilishi tufayli yuz bergan, y'ani ikkinchi bo'g'indagi $y/y \sim ü/u$ unlilari o'tgan zamon fe'lini hosil qiluvchi $-d\bar{v}/d\bar{v} \sim di/d\bar{i}$ affiksidagi unlining lab garmoniyasiga bo'ysunishidir, lekin tuslovchi affiks qo'shilmasa, **u** unlisi singarmonozmga bo'ysunmaydi.

I shaxs ko'pligida $-k/q \sim k/q$, $-u:\bar{u} \sim i:j$, $-v/vuz/vuz\bar{u} \sim v/vuz/vuz\bar{u}$ affikslari qatnashadi.

$-k \sim k$ affiksi singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qo'llanadi: *korDik* ~ *korD\bar{v}k* ~ *kordik*, *bordik* ~ *borD\bar{v}k* ~ *bärdik*. Toshkent shevasida shart maylidagina qayd qilinadi: *borsak* ~ *borcok* ~ *bärsok*, *olsak* ~ *olcok* ~ *älsoK*. Shuningdek, Toshkent shevasida $-k \sim k$ affiksini o'tgan zamon fe'lida $-z \sim z$ affiksi almashtiradi va bunda qisman fonetik o'zgarish yuz beradi: *bordik* ~ *borDuz* ~ *bärduz*, *keldik* ~ *kelduz* ~ *kelduz*.

$-k/q \sim k/q$ oppozitiv variantlari singarmonizmli shevalarning asosiy xususiyati hisoblanadi: *keldik* ~ *keld\bar{v}k* ~ *keldik*, *bordik* ~ *borD\bar{v}k* ~ *bardiq*.

$-v/vuz/vuz\bar{u} \sim v/vuz/vuz\bar{u}$ affiksi bilan shakllangan fe'llar Toshkent shevasida kengroq: *borsak* ~ *borcovuz(a)* ~ *bärsovuz(ü)*. Bu affiks qo'shilishi bilan so'zda sifat o'zgarishi yuz beradi, ya'ni $-s\bar{a} \sim s\bar{a}$ affiksi tarkibidagi \bar{a}/\bar{a} unlisi **o** unlisiga o'tadi.

$-u:\bar{u} \sim i:j$ affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida iste'molda bor: *urdik* ~ *urDu:\bar{u}* ~ *urdi:j*, *bildik* ~ *byldu:\bar{u}* ~ *bildi:j*.

II shaxs birligida $-y \sim \eta$ affiksi qatnashadi (bu affiksni buyruq-istak maylidagi $-y \sim \eta$ affiksi bilan qorishtirmaslik kerak). Uning

qo'llanish qonuniyatlari I shaxsdagi $-m \sim m$ affiksi bilan aynandir: *olding* ~ *ald\bar{v}h* ~ *ald\bar{v}h*, *aytsang* ~ *aiTca\bar{v}* ~ *ajtsa\bar{v}*, *berding* ~ *berD\bar{v}h* ~ *berdi\bar{v}*, *yursang* ~ *iyrc\bar{v}* ~ *jürsä\bar{v}*. Bu shaxsdagi affiksni Xo'jand shevasida $-ü \sim j$ affiksi almashtiradi: *ketayotgan eding* ~ *ketv\bar{v}tk\bar{v}n ed\bar{v}ü* ~ *ketv\bar{v}tk\bar{v}n edij*. Bu o'zgarish o'sha sheva uchungina xarakterlidir.

II shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi:

$-h\bar{v}z/h\bar{v}z \sim \eta iz/\eta iz$ affiksi aksariyat shevalarda iste'molda bor: *bordingiz* ~ *borD\bar{v}h\bar{v}z* ~ *bard\bar{v}h\bar{v}z*, *kettingiz* ~ *ketm\bar{v}h\bar{v}z* ~ *ketti\bar{v}z*. Shundan $-h\bar{v}z \sim \eta iz$ varianti singarmonizmni yo'qotgan shevalardagina mavjud, faqat Toshkent va Qarshi shevalarida bu affiks uchramaydi;

$-huz/huz \sim \eta uz/\eta uz$ affiksi labial singarmonizm amal qiladigan shevalarda qo'llanadi: *buyurdingiz* ~ *buyurDuz* ~ *bujurdu\bar{v}uz*, *kuttingiz* ~ *kutm\bar{v}huz* ~ *küttü\bar{v}uz*;

$-h\bar{v}z \sim j\bar{v}z$ affiksi Toshkent va Qarshi shevalarida, $-z\bar{v}z \sim z\bar{v}z$ affiksi esa faqat Qarshi shevasida iste'molda bor: *bajardingiz* ~ *bärdj\bar{v}z* ~ *büzärdijiz*, *bordingiz* ~ *borD\bar{v}z\bar{v}z* ~ *bärdiz\bar{v}z*;

$-h\bar{v}z \sim j\bar{v}z$ affiksi ham Toshkent va Qarshi shevalariga ko'proq xarakterli: *oldinglar* ~ *ald\bar{v}h\bar{v}z* ~ *äldij\bar{v}z*, *ishladinglar* ~ *ish\bar{v}ld\bar{v}h\bar{v}z* ~ *ish\bar{v}ldij\bar{v}z*;

$-h\bar{v}z/h\bar{v}z \sim \eta l\bar{v}/\eta l\bar{v}$ o'g'uz lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: *keldinglar* ~ *keld\bar{v}h\bar{v}z* ~ *gäldi\bar{v}h\bar{v}z*, *bordinglar* ~ *borD\bar{v}h\bar{v}z* ~ *bard\bar{v}h\bar{v}z*.

III shaxsda tuslovchi affiks ishtirok etmaydi.

III tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar buyruq-istak maylida qayd qilinadi va o'ziga xos tuslanishga ega.

I shaxs birligida quyidagi affikslar qatnashadi va istak ma'nosini ifodalaydi:

$-(a)\bar{u}/(a)\bar{u} \sim (\bar{a})j/(a)j$ affiksi barcha singarmonizmli shevalarda bor: *boray* ~ *borai* ~ *baraj*, *ketay* ~ *ketai* ~ *ketäj*, *qo'llay* ~ *qollai* ~ *qollaj*. Ko'rinadiki, unli bilan tugagan so'zlarga affiksning $-ü \sim j$ varianti qo'shiladi. Bu Qorabuloq, Mankent shevalarida qayd qilinadi;

көрмәстән гәпәрә: әрмә ~ *Körür-körmästän gäpirä: ärmä*. (Andijon)
Shevalarda sifatdoshning -ур/үр ~ *ur/ür* varianti qayd qilinmaydi.
Faqat adabiy til qolipidagi matnlarda qayd qilinishi mumkin:

Қалдърғаи қара болур,

Қанат ала болур.

Qaldırğaş qara bolur,

Qanatı ala bolur (shim. o'zb. shev.);

-мъш/мъш/муш/муш ~ *mış/mış/müş/muş* affiksi. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat -мъш/муш ~ *mış/muş* varianti qo'llanadi: borgänmiş ~ *бәргәммуш* ~ *bärgämmüş* (Toshkent), aytganmiş ~ *әйтгәнмуш* ~ *äjtgänimüş* (Farg'ona);

-гән/кән/ған/қан ~ *gän/kän/ğan/qan* affiksi variantlarining barchasi singarmonizmli shevalarda uchraydi:

Ба:ишымда °он лә:пәр ба:йың қы:зъман,

Ә:льмдә ду:тарым, °о:йың са:зъман.

А:там-ә:нәм сәвгәнмә вәрмәсә,

Аққын су:ва аққаньма разъман.

Ба:ššimda °on lä:pär ba:jij qı:zıman,

Ä:limdü du:tarım, °o:jın sa:zıman.

А:tam-ä:näm sävgänimä värmäsä,

Aqqın su:va aqqanīma razıman (Xorazm laparlaridan).

Bu affiks so'ngidagi **n** undoshi ayrim shevalarda regressiv assimilatsiyaga uchrashi mumkin: kelganlarga qaranglar ~ *кегәлләргә қарайләр* ~ *kegällärgä qarajlär* (Andijon). Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat -гән/кән ~ *gän/kän* varianti ishlatiladi: qo'ygan ~ *қойгән* ~ *qojgän*, topgan ~ *тәпкән* ~ *täpkän* (Toshkent);

-ән/ан ~ *än/an* affiksi o'g'uz lahjasiga oid shevalarda uchraydi: borayotgan ~ *баратьран* ~ *baratıran*, kelgan ~ *гәлән* ~ *gälän*;

-догон ~ *doyon* affiksi. Bu affiks shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi va u bir variantlidir: boradigan ~ *барадогон* ~ *baradoyon*, keladigan ~ *кәләдогон* ~ *kälädoyon*;

-джак/джәк ~ *žaq/žäk* affiksi: olmoqçi ~ *алджак* ~ *alžaq*, ketmoqçi ~ *гәтджәк* ~ *gütžäk* (Xorazm);

-ась/әсь ~ *asi/äsi* affiksi: borgim keldi ~ *barasım gәldь* ~

barasım gәldi, ichgim keldi ~ *и:чәсьм гәлдь* ~ *i:čäsım gәldi* (Xorazm);

-әйчи: ~ *äjci*: affiksi: borayotgan edim ~ *бәрәйчи:дәм* ~ *bäräjci:dim* (Quyı Qashqadaryo);

-гучь ~ *guči* affiksi Xo'jand shevasida qayd qilinadi va bu affiksdagi *ь/i* unlisi lab garmoniyasiga uchraydi: boradigan edim/eding/edi ~ *бәргучудум, бәргучудуң, бәргучудь* ~ *bärgučudum, bärğučuduң, bärğučudı*. Faqat III shaxs tuslanishidagina bu unli lablanmaydi.

Ravishdosh shakllari

Bu shaklda ham bir necha affikslar qatnashadi:

-ә/ә/ü ~ *ä/ä/j* affiksi. Bu affiks varianti barcha singarmonizmli shevalarda bor. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat -ә/ü ~ *ä/j* varianti qo'llanadi: ketä berdь ~ *кетәвурдь* ~ *ketävurdi* (Marg'ilon), o'unay-o'unay ~ *ойнай-ойнай* ~ *ojnaj-ojnaj*, bora-bora ~ *бара-бара* ~ *bara-bara* (qipchoq). Xorazm shevalarida uning bo'lishsiz shakliga yana -ьн/ьн ~ *in/in* ta'kid affiksi qo'shiladi va bu affiks tarkibidagi *a/ә/ä* unilari *ь/ь* ~ *i/i* unililariga o'zgaradi: ko'rmay ketdi ~ *гөрмәйьн гьтть* ~ *görmijın gitti*, olmay ketti ~ *алмәйьн гьтть* ~ *almijın gitti*;

-н/ьн/ьн ~ *p/ip/ıp* affiksi. Bu affiksning jarangsiz undosh bilan tugagan variantlari barcha shevalar uchun xosdir: ishlab ~ *ишләп* ~ *išläp*, olib ~ *альп* ~ *alıp*, lekin qipchoq shevalarida bir qator pozitsiyalarda uning jaranglashgan varianti ham mavjud: borib edi ~ *барьб/в едь* ~ *barıb/v edi*, kelib edi ~ *кельб/в едь* ~ *kelıb/v edi*. -үб/үб/үн/уп ~ *üb/ub/üp/up* varianti shevalarda uchramaydi, lekin adabiydashgan ayrim she'riy (folklor) matnlarda qayd qilinishi mumkin;

-гәнь/кәнь/ғаньқань ~ *gäni/käni/g'ani/qanı* affiksi: borgani ~ *бәргәнь* ~ *bärgäni* (Toshkent), eshitgani ~ *ешьткәнь* ~ *eštkäni*, olgani ~ *әлгань* ~ *alıanı, yoliqqanı* ~ *йольққань* ~ *joliqqanı* (qipchoq, o'g'uz);

-гьнчә/кьнчә/гьнча/қьнча ~ *ginčä/kinčä/ünčä/qinčä* affiksi: yurguncha ~ *үргьнчә* ~ *jürginčä*, borguncha ~ *баргьнча* ~ *barünčä*. Men bormaguncha, sen kelma, kuyib-yonib yurguncha ~ *Män*

(Samarqand), faqat ~ *mek* ~ *tek* (Turkiston), ha ~ *ava* ~ *ava* (o'g'uz) axir ~ *ҳав* ~ *hav* (birpas damimni olayin, axir ~ *бър заман дамимни алайин*, *ҳав* ~ *bir zaman dämimni alajin*, *hav* (o'g'uz) yuklamalariga *-yu*, *-ku* yuklamalariga ekvivalent bo'ladigan *-ey* ~ *yu* ta'kid yuklamasi uchraydi: bordi-ku ~ *бардъ-ку* ~ *bardi-yu*, keldi-ku ~ *кәдъ-ку* ~ *kädi-yu* (Turkiston). *-ey* ~ *yu* yuklamasi bir variantli bo'lib singarmonizmga bo'ysynmaydi. Shuningdek, birt-chirt ~ *бърт-чирт* ~ *birt-čirt* (Turkiston) kabi adabiy tilda uchramaydigan taqildiy so'zlar ham bor.

Fe'l (tuslanishi).

O'zbek shevalarida ham tuslovchi affikslarning (shaxs-son affikslarining) uch tipi bor va ular bir necha shakllarga ega bo'ladi:

I tip tuslovchilar

Bu tipdagi tuslovchilar to'liq tuslovchilar deb ham yuritiladi.

I shaxs birligida *-män/man* ~ *män/man* affiksi qatnashadi: kelaman ~ *келәмән* ~ *kelämän*, o'qiyman ~ *оқйәмән* ~ *oqijmän* (Toshkent), o'ynayman ~ *ойнаймән* ~ *ojnajman* (qipchoq). Ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida bu affiksdagi *n* undoshi talaffuz qilinmasligi mumkin: boraman ~ *барамә* - *barama*, kelaman ~ *кәләмә* ~ *gälämä*.

I shaxs ko'pligida *-miz(ä)/miz/c/miz/miz/c* ~ *miz(ä)/miz/s/piz/piz/s*, *-vuz/vuzä* ~ *vuz/vuzä* affikslari qatnashadi. Singarmonizmli shevalarda affiksdagi *z* ~ *z* undoshi jarangsizlashadi. *-miz(ä)* ~ *miz(ä)* varianti, deyarli, barcha shevalarda qayd qilinadi: ketyapmiz ~ *кәтәәммәз* ~ *ketvämiz*, boryapmiz ~ *бөрәәммәзә* ~ *bürvämizä* (Toshkent), *-vuz/vuzä* ~ *vuz/vuzä* varianti Toshkent, Qarshi shevalarida qo'llanadi: ishlaymiz ~ *ишләймәз(ә)* ~ *išlijvuz(ä)*, qilamiz ~ *қиләймәз* ~ *qilävuz*, *-miz/miz/c* ~ *piz/piz/s* varianti (aslida u assimilativ variant) singarmonizmli shevalarda uchraydi: kelyapmiz ~ *кәләймәз/с* ~ *käjäppiz/s*, qarabmiz ~ *қарәймәз/с* ~ *qaräppiz/s* (Turkiston).

-miz ~ *miz*, *-vuz(ä)* ~ *vuz(ä)* affikslari Toshkent shevasida *-dä* ~ *di*, *-cä* ~ *sä* affiksli so'z shakllariga qo'shila olgan: oldik ~ *әлдәймәз/әлдәймәз(ә)* ~ *äldimiz/äldivuz(ä)*, aysak ~ *әйтсәймәз/әйтсәймәз(ә)* ~ *äjtsämiz/äjtsävuz(ä)*, berdik ~ *бердәймәз/бердәймәз(ә)* ~ *berdimiz/berdivuz(ä)*, yursak ~ *йүрсәймәз/йүрсәймәз(ә)* ~ *jursämiz/jursävuz(ä)*.

II shaxs birligida singarmonizmli shevalarda *-cän/cän* ~ *sän/sän* affiksi qatnashadi: ekasan ~ *егәсән* ~ *egäsän*, borasan ~ *барасән* ~ *barasan* (qipchoq). Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat *-cän* ~ *cän* varianti qo'shiladi: kelasan ~ *келәсән* ~ *keläsän*, oqiysan ~ *оқийсән* ~ *oqijsän* (Toshkent). Bu shaklda ham ayrim o'g'uz va shimoliy o'zbek shevalarida *n* undoshi talaffuz qilinmaydi: borasan ~ *барасән* ~ *barasa*, kelasan ~ *кәләсә* ~ *gäläsä*.

II shaxs ko'pligida *-siz/siz/c + lä(p)/lä(p)* ~ *siz/siz/s + lä(r)/lä(r)*, *-s*, *-cylä* ~ *silä* affiksi ishtirok etadi. Bu shaxsda ham singarmonizmli shevalarda affiksdagi *z* undoshi jarangsizlashadi.

-siz ~ *siz* varianti, deyarli, barcha shevalarda qo'llanadi: ketyapsiz ~ *кәтәәсәз* ~ *bürväsiz* (Toshkent), ketyapsiz ~ *кәтәәсәз* ~ *ketjapsiz* (Marg'ilon).

-cylä/cylä/c + lä(p)/lä(p) ~ *siz/siz/s + lä(r)/lä(r)* varianti singarmonizmli shevalarda qo'llanadi: baribsiz ~ *барьнсәз/с* ~ *baripsiz/s*, ushlabsiz ~ *ушләнсәз/с* ~ *ušlapsiz/s*, ko'ribsizlar ~ *көрьнсәзләр* ~ *körripsizlar*, oqibsizlar ~ *оқьнсәз/слар* ~ *oqijsiz/slar*. *-c*, *-cylä* ~ *s*, *silä* varianti esa Toshkent, Qarshi kabi shevalarida qo'llanadi: ishlaysiz ~ *ишләйсәз/ишләйс* ~ *išlijs/išläjs*, kelasizlar ~ *кәләйсәзлә* ~ *keläsilä*.

III shaxsda affiks qatnashmaydi, lekin *-a/ä* ~ *a/ä*, *-ü* ~ *j*, *-ö* ~ *b* affiksli ravishdoshlar ishtirok etgan fe'llarda va boshqa ayrim fe'llarda *-dä/dä/mä/mä* ~ *di/di/ti/ti* affiksi va uning ko'pligida ba'zan *-lä(p)/lä(p)* ~ *lä(r)/lä(r)* affiksi qo'shilishi mumkin. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda faqat *-dä/mä* ~ *di/ti* varianti qo'llanadi: ishlaydi ~ *ишләйдә* ~ *išlijdi*, kelyapti ~ *кәләйтә* ~ *kevätti*, singarmonizmli shevalarda esa *-dä/dä/mä/mä* ~ *di/di/ti/ti* variantlarining barchasi qo'llanadi: boradi ~ *барәдә* ~ *baradi*, ichadi ~ *и:чәдә* ~ *i:čädi*. Tojikistonning janubiy o'zbek shevalarida *-my* ~ *tu* varianti ham qayd qilinadi: sochyapti ~ *сочәйтү* ~ *čäčäptu*.

Samarqand va Navoiy viloyatining ayrim shevalarida *-a/ä* ~ *a/ä* affiksli so'zlarning III shaxsida tuslovchi affiks qatnashmaydi: men boraman ~ *men baraman*, sen barasan ~ *sen barasan*, o'bara ~ *o'bara*.

-ъй ~ ij affiksi singarmonizmni yo'qotgan shevalarda ishlatiladi: ishlay ~ ышлай ~ išlij, ketay ~ кетъй ~ ketij, so'ray ~ соръй ~ sorij. Bunda unli bilan tugagan so'zlardagi э ~ ä unlisi ъ ~ i unlisiga o'zgaradi: boray ~ боръй ~ barij, oylay ~ ойльй ~ ojlj, ko'ray ~ көръй ~ körij;

-ъйн/ъйн ~ ijin/ijin affiksi Xorazm va shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: olib borayin ~ аппаратъйн ~ apparijin, olib kelayin ~ эккәльъйн ~ äkkäljin. Uning qisqargan shakli ham bor: аппары:н ~ apparı:n, әккәли:н ~ äkkäli:n.

I shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi va ular ham istak ma'nosini ifodalaydi:

-әйну ~ äjnu, -ъйлу ~ ijlu, -әйнук ~ äjnuک affikslari singarmonizmni yo'qotgan shevalarda qo'llanadi: ishlaylik ~ ышләйну ~ išläjnu (Namangan), лъйлу ~ äljlju (Toshkent), boraylik ~ бэрәйнук ~ bäräjnuк (Namangan, Xo'jand);

-әйлък/айльк ~ äjlik/ajliқ affiksi aksariyat singarmonizmli shevalarda talaffuzda mavjud: tushaylik ~ чүшәйлък ~ čušäjlik, qaraylik ~ қарайльк ~ qarajliқ. Bu affiksning -әйлък ~ äjlik varianti singarmonizmni yo'qatgan shevalargagina xos: qo'llaylik ~ қоллайльк ~ qolläjlik (Marg'ilon);

-әйльк/айльк ~ äjlik/ajliқ affiksi qipchoq lahjasi shevalari uchun xarakterlidir: aytaylik ~ әйтәйльк ~ äjtäjik, boraylik ~ барайльк ~ barajiq;

-и:йк/ы:йк ~ i:jk/i:jq affiksi shimoliy o'zbek shevalarida uchraydi: ko'raylik ~ көри:йк ~ köri:jk, qolaylik ~ қалы:йк ~ qali:jq;

-әль/аль ~ äli/ali affiksi Xorazm shevalarida qo'llanadi: boraylik ~ бараль ~ barali, ketaylik ~ кетәль ~ gitäli.

II shaxs birligida affiks qatnashmaydi. Bu shaxsda ishtirok etadigan -гън/кън/гън/кън ~ gin/kin/gin/qin affikslari buyruqni kuchaytirish yoki kuchsizlantirishga xizmat qiladi.

II shaxs ko'pligida quyidagi affikslar qatnashadi: -(ъ)н/(ъ)н/(ъ)нлар/(ъ)нлар/(ъ)нълар/(ъ)нълар ~ (i)н/(i)н/(i)нлар/(i)нлар/(i)нълар/(i)нълар affikslari aksariyat shevalarda amalda bor: boringizlar ~ барыңыз(с)лар ~ barıñiz(s)lar, kelinglar ~ кельнлар ~

keliñlar, qaranglar ~ қараңлар ~ qarañlar (qipchoq). -(ъ)н/(ъ)н ~ (i)н/(i)н varianti adabiy tildagi kabi birlikning hurmat shaklini ifoda qiladi;

-йләр ~ jlär varianti Andijon shevasida iste'molda bor: qaranglar ~ қарәйләр ~ qäräjlar, soranglar ~ сорәйләр ~ soräjlar;

-илә ~ jlä varianti Toshkent, Qarshi kabi shevalarda qayd qilinadi: kelinglar ~ кельлә ~ kelijlä, olib boringlar ~ бэрәйлә ~ äbärjilä;

-(ъ)нлә/(ъ)нла ~ (i)нлә/(i)нла varianti Xorazm, Qorako'l va Olot shevalariga xosdir: anglanglar (tushuninglar) ~ аңлаңла ~ añlañla, ko'ringlar ~ көрнлә ~ görinlä.

III shaxsda -сън/сън ~ sin/sin, -сун ~ sun, -съ/съ ~ si/si. -сү/сү ~ su/sü affikslari ishtirok etadi:

-сън ~ sin affiksi barcha shevalarda qo'llanadi, -сън/сън ~ sin/sin variantlari singarmonizmli shevalarda faol ishlatiladi: eshitsin ~ ыштъсън ~ išitsin (Toshkent), qaytsin ~ қайтсън ~ qajtsin (qipchoq);

-сун ~ sun varianti Namangan shevasida qayd qilinadi: korsin ~ корсун ~ korsun, bilsin ~ билсун ~ bilsun;

-съ/съ/sy/sy ~ si/si/su/sü variantlari Iqon, Qorabuloq shevalarida uchraydi: borsin ~ барсъ ~ barsi, ishlasin ~ и:шләсъ ~ i:šläsi, ko'rsin ~ көрсү ~ körsü, qo'ysin ~ қойсу ~ qojsu;

-дәг/мәг/ләг ~ däg/täg/läg affiksi Tojikistondagi qarluq shevalarida uchraydi: ishlasin ~ ышләдәг ~ išlädäg, pishirsin ~ бишәрмәг ~ bi:šärtäg, olsin ~ олләг ~ älläg. Bu affiks boshqa shevalarda qayd qilinmadi, lekin Alisher Navoiy va Husayniylar o'z asarlarida bu mayning III shaxsida -dik affiksini ishlatgan. Alisher Navoiyda:

Telba ko'nglungni, Navoiy, zabt aylay olmading.

Emdi chek andin ilik har sori borsa bordik

baytidagi borsa bordik birikmasi borsa borsin deb tushuniladi.

Fe'ning funksional formalari

Sifatdosh shakllari

B shakllarda tubandagi affikslar qatnashadi:

-p/ap/әр ~ r/ar/är affiksi. Bu affiksning bo'lishsiz shaklida -s qo'shimchasi keladi: Korar-ko'rmasdan gapira berma ~ Көрәр-

бармагынча сән гәлмә, күйүп-яаньп йүргүнчә ~ *Män barmağınča sän gälmä, küjüp-janip jürginčü* (o'g'uz). Adabiy tilda bu shaklda birinchi bo'g'inda *u(y)* unlisi keladi. Bu affiksning shimoliy o'zbek shevalarida -гъчи:/къчи:/гъчы:/къчы: ~ *giči:/kiči:/yüči:/qiči:* variantlari qayd qilinadi: ko'rguncha ~ *көргъчи:* ~ *körgiči:*, aytguncha ~ *еткъчи:* ~ *etkiči:*, borguncha ~ *баргъчы:* ~ *barğiči:*, otguncha ~ *аткъчы:* ~ *atqiči:*;

-*u:* ~ *i:* affiksi. U o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir. Adabiy tildagi -*a* ravishdosh affiksi ma'nosiga mos keladi: yuradi ~ *йүрү:дә* ~ *jüri:di*, lekin *йүрү:дә әдә* ~ *jüri:di ädi* shaklidagi fe'l adabiy tildagi yurar edi shakliga ekvivalent bo'ladi.

Adabiy tildagi -*gach/kach/qach* affiksining variantlari shevalarda uchrashi dialektologik tadqiqotlarda qayd qilinmadi.

Harakat nomi shakllari

Unda uch variantdagi affikslar qatnashadi:

-*mək/maq* ~ *mäk/maq* affiksi o'g'uz lahjasi uchun xarakterlidir: oynamoq ~ *ойнамақ* ~ *ojnamaq*, ketmoq ~ *гәтмәк* ~ *gitmäk*;

-*ш'ьш/ьш/үш/уш* ~ *š/iš/iš/üš/uš* qarluq-chigil-uyg'ur lahjasining xususiyatidir: bilish ~ *бълъш* ~ *biliš*, yig'ish ~ *йгъш* ~ *jyış*, o'rish ~ *оруш* ~ *oruš*, ko'rish ~ *көрүш* ~ *körüş*. Singarmonizmni yo'qatgan shevalarda *ш'ьш* ~ *š/iš* variantlarigina ishlatiladi;

-*в/ув/үв* ~ *v/uv/üv* affikslari qipchoq lahjasi uchun xarakterlidir: biluv ~ *бълүв* ~ *bilüv*, eshituv ~ *ешитүв* ~ *ešitüv*, qoluv ~ *қалүв* ~ *qaluv*.

Shuni ajtish lozimki, harakat nomining har uchala varianti adabiy tilga juz'i fonetik tahrir bilan qabul qilingan va adabiy tilning ta'siri natijasida bu affikslar shevalarda aralash qo'llanmoqda.

Fe'l zamonlaridagi ayrim o'ziga xos xususiyatlar

Ma'lumki, shakllangan fe'llar sof fe'l, ravishdosh hamda sifatdosh affikslari va tuslovchi affikslarning qo'shilishidan hosil bo'ladi. Fe'llarda tuslovchi affikslardan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shu bilan birgalikda, bu affikslar qo'shilganda, turli fonetik o'zgarishlar, ya'ni morfonologik jarayon yuz beradi va bu holat shevaning adabiy tildan ba'zan kuchli

biqlanishiga olib keladi.

O'tgan zamon shakli tuslanishi namunalari. Yopmoq fe'li: *джапқамман, джапқансан, джапқан* ~ *žapqamman, žapqansan, žapqan*; *джапқаммыс, джапқансыс, джапқан* ~ *žapqammis, žapqansis, žapqan*. Bo'lishsiz shakli: *джаппагамман, джаппагансан, джаппаган* ~ *žappayamman, žappayansan, žappayagan*; *джаппагаммыс, джаппагансыс, джаппаган* ~ *žappayammis, žappayansis, žappayagan* (qipchoq).

Bormoq fe'li: *бэргэмман, бэргәнсэн, бэргән* ~ *bärgämmän, bärgänsän, bärgän*; *бэргәнвуз, бэргәнсылә, бэръиған* ~ *bärganvuz, bärgansilä, bärišgan* (Toshkent).

Fonetik-morfologik o'ziga xosliklar, ayniqsa, murakkab o'tgan zamon fe'llarida yorqinroq ko'rinadi.

Kelib edi fe'li: *кельведъм, кельведъң, кельведъ* ~ *kelivedim, kelivedin, kelivedi*; *кельведък // кеведък, кельведъңыз, кельведъ // кеведъ* ~ *kelivedik // kevedik, kelivediniz, keivedi // kelvedi* (qipchoq).

Borib edi fe'li: *барьвэдъм, барьвэдъң, барьвэдъ* ~ *barivädim, barivädin, barivädi*; *барьвэдък, барьвэдъңлә, барьвэдълә* ~ *barivädik, barivädinlä, barivädilä* (Xorazm). Ko'rinadiki, to'liqsiz fe'l soddalashgan shakl tarkibida singarmonizmga bo'ysunmaydi; *бэрувдъм, бэрувдъң, бэрувдъ* ~ *bäruvdim, bäruvdin, bäruvdi*; *бэрувдъй, бэрувдъ:з, бэрувдъйлә // бэръиувдъ* ~ *bäruvdij, bäruvdi:z, bäruvdijlä/bärišuvdi* (Toshkent).

Samarqand, Navoiy, Qarshi, Buxoro guruh shevalarida -*p'ar* ~ *r'ar* sifatdosh affiksi fe'l shakllarida -й ~ j affiksi bilan almashadi va adabiy tildagi *borar edi* so'z shakli *бэрәйъдъм, бэрәйъдъң, бэрәйъдъ* ~ *bäräjidim, bäräjidin, bäräjidi*; *бэрәйъдък, бэрәйъдъңызлә, бэрәйъдъ* ~ *bäräjidik, bäräjidinizlä, bäräjidi* tarzida tuslanishga ega bo'ladi.

Hozirgacha e'lon qilingan darsliklarda Qorabuloq shevasida *bergan edi* qolipidagi o'tgan zamon analitik фе'ли *бердим еди, бердинг еди, берди еди; бердүдүк (бердик едик), бердингиз еди, берди еди* tarzida keltirilgan. Sheva vakillari nutqi kuzatilganda, bu

-ca/ca ~ sä/sa affiksi Turkiston, Qoraqalpog'g'iston o'zbek shevalarida otdan ot yasaydi: *üeçca ~ jeçsä* (non yopishda qo'lga kiyiladi), *üanca ~ japsa* (bir yo'la yopiladigan nonlar to'dasi), *моёнса ~ mojinsa* (aravaga qo'shish uchun otning bo'yniga solinadigan anjom, bo'yinturuq);

-cək/caq ~ säk/saq affiksi yasama otdam sifat yasaydi: yotog'on ~ *یاتمساқ ~ jatimsaq*, yurag'on ~ *йүрүмсәк ~ jürümsäk*: *Қарь іятмсақ, іаш иүрүмсәк кәләдъ ~ Qari jatimsaq, üash jürümsäk kälädi* (shim. o'zb, shev.). Adabiy tilda bu affiks *qurumsaq* so'zida qayd qilinadi;

-чълән/чълан ~ čiläp/čilap affiksi otdan ravish yasaydi: erkaklarcha ~ *әркәкчълән ~ ärkäkčilär*, хотинlarcha ~ *хатънчълан ~ xatînčilap* (Xorazm);

-uə/ua ~ šä/ša affiksi turli so'z turkumlaridan fe'l yasaydi: tenglashtir ~ *теңшә ~ teñšä*, qaqsha ~ *қақша ~ qaxša*, qursha ~ *қурша ~ qurša*, quruqlashtir ~ *қуруқша ~ quruxša*, quloq sol ~ *тыңша ~ tiñša* (Andijon).

Bir qator kamunum affikslar ham qayd qilinadi:

-mək ~ mäk affiksi sifatdan ot yasajdi: ko'kat ~ *қоқмақ ~ kokmäk* (Andijon, Farg'ona);

-шүг ~ šuy affiksi otdan sifat yasaydi: yopishqoq ~ *йельмишүг ~ jelimšuy* (Toshkent).

Xorazm shevalarida ba'zi o'rinlarda chiqish kelishigi affiksi so'z yasash funksiyasini ham bajargan: boladek bo'ldi ~ *баладьн болдь ~ baladîn boldî*, bolamdek bo'ldi ~ *баламьн болдь ~ balamnîn boldî*, otdek yuribdi ~ *атмьн үүрүптъ ~ attin jüripti*.

Shevalarda shunday misollar uchraydiki, yasalishdagi har ikkala qism adabiy tilda mavjud, lekin adabiy tildagi bir so'z yasovchi affiks o'rnida boshqa bir so'z yasovchi tanlanadi: *дамьзльқ ~ damizliq* (Xorazm) – adabiy tida *tomizg'i*, *қамьшльқ ~ qamishliq* (shim. o'zb. shev.) – adabiy tilda *qamishzor*.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalaridagi morfologik o'ziga xos xususiyatlar qaysi turkum va kategoriyalarda namoyon bo'ladi?

2. Ko'plik affiksining adabiy tildan farq qiladigan o'rinlari qaysilar?

3. Egalik affikslari adabiy tildan qaysi xususiyatlari bilan farq qiladi?

4. Qaysi shevalar besh kelishikli, qaysilari to'rt kelishikli?

5. O'zbek shevalaridagi kelishik affikslarning qo'llanish xususiyatlarini aytib bering.

6. Shevalarda tuslovchi affikslarning necha tipi qo'llanadi?

7. Sifatdosh, ravishdosh va harakat nomi shakllarining hosil qilinishini izohlab bering.

8. O'z shevangizga xos so'z yasovchi affikslarni aytib bera olasizmi?

Tayanch tushunchalar:

Shevalarda egalik kategoriyasi [the category of possessive in dialects] – shevalardagi egalik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda grammatik son kategoriyasi [the category of grammar plurality in dialects] – shevalardagi birlik, juftlik va ko'plikni birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda kelishik kategoriyasi [case category in dialects] – kelishik shakllarini birlashtiruvchi tushuncha.

Shevalarda so'z yasalishi [the word formation in dialects] – shevalardagi yangi so'z hosil qilish tizimi.

Shevalarining morfologik va sintaktik xususiyatlari [morphological and syntactic peculiarities of dialects] – o'zbek shevalaridagi so'z turkumlari va so'z tarkibi hamda uning sintaktik tizimi.

Mavzu: O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari

Reja:

1. Shevalarda so'z birikmasi va izofali birikmalar.

2. Sheva matnlarida gaplarning qo'llanish xususiyatlari.

Matn

O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari kam o'rganilgan. Bu soha M. Turobova va Y. Jumanazarovlarninggina maxsus tadqiqot obyekti bo'lgan, xolos. M. Turobova Toshkent viloyati o'zbek shevalarining, Y. Jumanazarov o'g'uz shevalarining sintaktik tizimini

shakldagi tuslanish murakkab ko'rinishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi va bu shakl shevada *be:ð̣ð̣u:(i)ð̣m*, *be:ð̣ð̣u:(i)ð̣n*, *be:ð̣ð̣u:(i)ð̣v* ~ *be:didi:(j)dim*, *be:didi:(j)diñ*, *be:didi:(j)di*; *be:ð̣ð̣u:(i)ð̣v* ~ *be:didi:(j)di* kabi tuslanishga ega ekanligi ma'lum bo'ldi.

Hozirgi zamon fe'llarida tuslovchi affiksdan oldin keladigan zamon ko'rsatkichlari shevalarda turlicha bo'ladi. Shevalarda bu shaklda *-v̄m ~ v̄t*, *-ūn ~ ȳp*, *-ym ~ ut*, *-m̄ ~ āt*, *-m̄ ~ āp*, *-ūam̄p ~ yat̄ir*, *-ð̣kam̄p ~ žat̄ir*, *-vam̄p ~ vat̄ir* affikslari qatnashadi.

Toshkent shevasida *-v̄m ~ v̄t* affiksidagi keyingi *τ ~ t* undoshi regressiv assimilatsiyaga uchraydi: *б̄р̄в̄мм̄ан*, *б̄р̄в̄сс̄ан*, *б̄р̄в̄тт̄м̄* ~ *b̄ārv̄mm̄ān*, *b̄ārv̄āss̄ān*, *b̄ārv̄ātt̄i*, *б̄р̄в̄мм̄м̄з(ə)*, *б̄р̄в̄сс̄с̄л̄а*, *б̄р̄в̄ш̄в̄тт̄м̄* ~ *b̄ārv̄mm̄m̄iz(ä)*, *b̄ārv̄āss̄s̄il̄ā*, *b̄āriš̄v̄ātt̄i*.

Buxoro shevalarida *-m̄ ~ āp* affiksidagi *π ~ p* undoshi ham I shaxs birlik va ko'plikdagi tuslanishida regressiv assimilatsiyaga uchraydi: *б̄р̄мм̄ан*, *б̄р̄л̄с̄ан*, *б̄р̄лт̄м̄* ~ *b̄ārm̄m̄ān*, *b̄ārp̄s̄ān*, *b̄ārp̄t̄i*, *б̄р̄мм̄м̄з*, *б̄р̄л̄с̄с̄з*, *б̄р̄лт̄м̄л̄а* ~ *b̄ārm̄m̄m̄iz*, *b̄ārp̄s̄is̄iz*, *b̄ārp̄t̄il̄ā*.

Qipchoq shevalaridagi *-ð̣kam̄p ~ žat̄ir*, *-vam̄p ~ vat̄ir*, Xorazm shevalaridagi *-ūam̄p ~ jat̄ir* affikslarining singarmonistik variantlari yoq: *бар̄ай̄ат̄ьрман* ~ *baraj̄at̄irman*, *кел̄әдж̄ат̄ьрман* ~ *kel̄äžat̄irman* (qipchoq), *гәй̄ат̄ьрма(н)* ~ *ḡäjat̄irma(n)*, *бар̄ӯат̄ьрма(н)* ~ *barj̄at̄irma(n)* (Xorazm).

Qorabuloq shevasida bu shaklda *-ə̄im/āim ~ äjt/ajt* affiksi qatnashadi: *б̄ор̄яр̄ман* ~ *бар̄ай̄т̄ма* ~ *baraj̄tma*, *б̄ор̄яр̄сан* ~ *бар̄ай̄т̄са* ~ *baraj̄t̄sa*, *б̄ор̄яр̄пти* ~ *бар̄ай̄т̄т̄м̄* ~ *baraj̄t̄t̄i*, *аӯтыр̄ман* ~ *e:ð̄äim̄mä* ~ *e:d̄äjt̄mä*, *аӯтыр̄сан* ~ *e:ð̄äüss̄ä* ~ *e:d̄äjt̄ss̄ä*, *аӯтыр̄пти* ~ *e:ð̄äim̄t̄m̄* ~ *e:d̄äjt̄t̄i*.

Qoraqalpog'iston o'zbek shevalarida *-m̄äl̄/m̄äl̄ ~ m̄äli/m̄äli* affiksi zaruriyatlik fe'lini hosil qilgan: borish kerak ~ *бар̄м̄äl̄* ~ *barm̄äl̄i*, ichish kerak ~ *и:ч̄м̄äl̄* ~ *i:č̄m̄äli*. Bu shakldan yana boshqa shakllar hosil qilinadi: aytish kerak edi ~ *ай̄т̄м̄äl̄д̄ь* ~ *aj̄tm̄äl̄id̄i*, ichish kerak edi ~ *и:ч̄м̄äl̄д̄ь* ~ *ič̄m̄äli*, bormaslik kerak ~

бар̄м̄äl̄м̄ас ~ *barm̄äl̄imas*, ichmaslik kerak ~ *и:ч̄м̄äl̄м̄ас* ~ *ič̄m̄äl̄m̄äs*

T Yo'ldoshev Tojikiston Respublikasining janubiy o'zbek shevalarida hozirgi zamon davom (uningcha, aniq hozirgi zamon) fe'lida o'ziga xos tuslanishni qayd qiladi⁷. O'zbek adabiy tilidagi boryarman fe'li quyidagicha tuslanishga ega: *б̄р̄ай̄т̄ьнт̄м̄ан*, *б̄р̄ай̄т̄ьнт̄ьсэн*, *б̄р̄ай̄т̄ьнт̄м̄* ~ *b̄ārȳātipt̄im̄ān*, *b̄ārȳātipt̄is̄ān*, *б̄р̄ай̄т̄ьнт̄п̄т̄*; *б̄р̄ай̄т̄ьнт̄м̄м̄з*, *б̄р̄ай̄т̄ьнт̄м̄с̄с̄з*, *б̄р̄ай̄т̄ьнт̄м̄л̄а* ~ *b̄ārȳātipt̄im̄iz*, *b̄ārȳātipt̄is̄is̄iz*, *b̄ārȳātipt̄il̄ā*.

So'z yasalishi

So'z yasalishida ham o'ziga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi. O'zbek adabiy tilidagi so'z yasovchi affikslar shevalarda rang-barang fonetik variantlarda uchraydi. Shu bilan birga, shevalarning bevosita o'ziga xos yasovchi affikslari ham mavjud:

-ək ~ äk affiksi fe'ldan sifat yasaydi: suzag'on sigir ~ *сүзәк сьгьр* ~ *süzäk s̄ȳr*, tepag'on ot ~ *дәпәк ат* ~ *däpäk at* (Xorazm);

-ək̄ ~ äk̄i affiksi otdan ravish yasaydi, uning singarmonistik varianti yoq: tashqaridan ~ *сьртәк̄ь* ~ *sirtäk̄ь*: tashqaridan eshitdim ~ *сьртәк̄ь еш̄т̄т̄ьм̄* ~ *sirtäk̄ь eš̄ittim*, yoddan ~ *üadәк̄ь* ~ *jadäk̄i*: yoddan oqidi ~ *üadәк̄ь оқ̄ьд̄ь* ~ *jadäk̄i oq̄id̄i* (shimol. o'zb. sh.). Bu affiksi adabiy tilda og'zaki so'zida uchraydi;

-al/äl ~ al/äl affiksi sifat va ravishdan fe'l yasaydi: sarg'ay ~ *сарал* ~ *saral*, o'zay ~ *азал* ~ *azal*, ko'pay ~ *кәпәл* ~ *köpäl* (Xorazm);

-(a/ä)doñ ~ (a/ä)doñ affiksi otdan ravish yasaydi, uning ham singarmonistik varianti yoq: oqshomgacha (tungacha) ~ *ахиамәдоң* ~ *axšamadoñ*, kechgacha ~ *гечәдоң* ~ *gečädoñ* (Xorazm);

-lək/läk̄ ~ läk̄/laq affiksi sifatdan ravish yasaydi: chapaqay oshiq ~ *чәпләк а:шьқ* ~ *čäpläk a:š̄iq*, o'naqay oshiq ~ *оңлақ а:шьқ* ~ *oñlaq a:š̄iq* (Xorazm);

-čyl/čyl ~ čil/čil affiksi otdan sifat yasaydi: mahmadona ~ *сөзчәл* ~ *sözčil*, uyquchi ~ *уйхьчәл* ~ *ujx̄ičil* (shim.o'zb. shev.);

⁷ Йўлдошев Т. Ўзбек шеваларида аниқ ҳозирги зamon феъл формалари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1982.—Б.11.

čiqipti (Toshkent);

- gap bolaklari takrorlanadi va unda harakat jarayonining davomiyligi yuz beradi: *Әбрәр үхлән-үхлән турды ~ Äbrär uxlab uxlab turdi* (Toshkent). *Альиһ-альиһ, бәр қойһн анды екот* *Aliship-aliship, bir qojip aldi ekövi* (qipchoq).

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalarning sintaktik xususiyati deganda nimani tushunasiz?
2. Yozib olingan matnlardan qanday sintaktik hodisalarni qayd qilishingiz mumkin?

Tayanch tushunchalar:

Bitishuv [contiguity, parataxis] – ikki mustaqil soʻzning grammatik koʻrsatkichlarsiz birikuvi.

Boshqaruv [government] – hokim soʻzning talabiga koʻra tobe soʻzning tushum va vositali kelishiklari hamda koʻmakchilar vositasida aloqaga kirishuvi.

Gap [sentence] – fikrni ifoda qiluvchi til va nutq birligi.

Inversiya [inversion] – gap boʻlaklarining odatdagi tartibining buzilishi va u shu gapdagi boʻlaklarining gapdagi mavqeyiga taʼsir etmasligi.

Moslashuv [conformance] – qaratqich va qaralmish munosabati.

Soʻz birikmasi [phrase] – ikki mustaqil soʻzning oʻzaro aloqaga kirishuvi.

Mavzu: Oʻzbek shevalarining leksik xususiyatlari

Reja:

1. Oʻzbek shevalarining leksik tarkibi.
2. Shevalarda soʻzlarning oʻzaro semantik munosabatlari.

Matn

Oʻzbek shevalari leksikasi quyidagi maʼnolarda tushunilishi mumkin:

1. Oʻzbek tili shevalaridagi barcha sohalarga oid soʻzlar yigʻindisi.
2. Muayyan shevaga xos barcha soʻzlar yigʻindisi.
3. Har bir shevaning oʻziga xos soʻzlari. Bunday soʻzlar oʻzbek adabiy tilida qoʻllanmaydi, lekin ular adabiy tilning boyish manbalari

qoʻllanadi.

Oʻzbek shevalari oʻzbek tilining mahalliy koʻrinishi sifatida unda barcha qatlam soʻzlarini oʻzida birlashtiradi, binobarin, oʻzbek shevalari quyidagi leksik qatlamlardan iborat:

1. Umumturkiy soʻzlar.
2. Oʻzlashgan soʻzlar:
 - fors tildan oʻzlashgan soʻzlar;
 - arab tilidan oʻzlashgan soʻzlar;
 - rus tili va u orqali oʻzlashgan soʻzlar.
3. Oʻzbek tili sharoitida yaratilgan soʻzlar.
4. Shevalarning maxsus soʻzlari.

Umumturkiy soʻzlar barcha turkiy tillarda va shevalarda qoʻllanadi hamda ular oʻzbek shevalarida adabiy tildagi talaffuzini saqlashi ham mumkin, yoki kuchli va kuchsiz fonetik oʻzgarishga uchirishi ham mumkin. Bunga *yer/fer, ish/is, bash/bas* kabi va boshqa turli sohalarga oid soʻzlar taalluqlidir. Shevalar lugʻat tarkibining asosiy qismini umumturkiy soʻzlar tashkil etadi.

Oʻzbek tiliga soʻzlar, asosan, uch manbadan: fors (tojik), arab, rus tilidan oʻzlashgan, lekin kamroq boʻlsa-da, boshqa tillardan ham oʻzlashgan soʻzlar bor. Bu soʻzlar shevalarda fonetik qulaylashtirilgan holda isteʼmolda boʻladi. Ilmiy-tadqiqot ishlari natijalari shuni koʻrsatadiki, shevalar lugʻat tarkibida forscha (tojikcha) soʻzlar koʻproq, arabcha soʻzlar unga nisbatan kamroq, ruscha-baynalmilal soʻzlar juda kam uchraydi, bu esa xorijiy soʻzlarning oʻzlashish jarayoni koʻproq vaqt talab qilishi bilan bogʻliq ekanini koʻrsatadi.

Oʻzbek tili tarixiy taraqqiyoti davomida turkiy va turkiy boʻlmagan til elementlari negizida yangi soʻzlar ham yasalgan. Bu ayniqsa fan-texnika, bozor iqtisodi bilan bogʻliq soʻz va terminlarning yasashida koʻrinadi. Ularning asosiy qismi boshqa tillarga xos, lekin yasovchi unsuri (elementlari) oʻzbek tiliga oid boʻladi va u yasama soʻz oʻzbek tilidagina qoʻllanadi, masalan, *ishxona, bizneschi, tasvirchi* va boshqalar. Bular, albatta, shevalarda ham ayrim fonetik oʻzgarishlar bilan qoʻllanadi va sheva mulki boʻlib qoladi.

Shevalarning maxsus soʻzlarini shartli ravishda ikki guruhga

o'rgangan. Ta'kidlash joizki, har bir lahja, dialekt va shevaning o'ziga xos sintaktik xususiyatlari to'g'risida fikr yuritish uchun tadqiqotlar hali yetarli emas. Ushbu o'rinda e'lon qilingan sheva materiallari asosida shevalarning ayrim sintaktik xususiyatlari keltiriladi.

Ma'lumki, o'zbek shevalarining o'ziga xos xususiyatlari, asosan, fonetika, leksika va morfologiyada namoyon bo'ladi, yozib olingan matnlar sintaksisi esa ko'proq so'zlashuv tilini aks ettiradi. Bu, ayniqsa, savol-javoblardan iborat matnlarda, ertak, lapar va boshqa janrdagi matnlarda ko'zga tashlanadi.

1. So'z birikmalari. Shevalarda so'z birikmalarining barcha turlari qayd qilinadi.

Bitishuv: ...дәстәхәндә йетмиш хәл эвқәт тәйүәр боптә ~ ...*dästäxändä jetmiş xil ävqat tajjār bopti* (Toshkent).

Boshqaruv: Мән хәссәмми әп чәкәй ~ Мән хәссәмми әп чiqij (Toshkent). Пәс-пәс тамдән қар йавар ~ *Päs-päs tamdän qar javar* (Turkiston). Нан чьгардә ~ *Nan čyardi* (qirchoq)

Moslashuv: Хәсәндәң атась байлардәң қолуда навча боп өткән ~ *Häsändiñ atası bajlardiñ qoluda navča bop ötkän* (qatag'on shevasi).

Shevalardan yozib olingan matnlarda turkiy izofalar keng qo'llangan: Мыйманнарға адрас көрпә таиладь ~ *Mijmannarğa adras körpä tašladı* (qatag'on). Сәмьз қой қәмбат оладь ~ *Sämiz qoj qımbat oladı* (Iqon). Сағчь кьйьк мүйүз әккә дептә ~ *Sağči kijik müjüz äkkä depti* (Turkiston). Forsiy va arabiy izofalar esa kam qo'llanadi. Bunday iboralar tojik va o'zbek xalqlari aralash yashagan joylardagi aholi nutqida uchrashi mumkin.

2. Sheva matnlarida ko'proq sodda gaplar qo'llangan. Shunday bo'lsa-da, sodda gaplarni har doim ham chegaralab olish qiyin. Sheva matnlarida, ayniqsa, gap bo'laklari inversiyasi ko'p qayd qilinadi: Бьр күн бьз келльк Хәсән джайьга ~ *Bir күn biz kellik Hasan çajjya*. Соңра мен отьрдьм чәйь чьһь ~ *Sonra men otirdim çüj içip* (Samarqand).

Matnlarda ko'chirma gaplar faol qo'llangan: Кәл айттә-қо: - Ньмә берәсән? ~ *Käl ajtti-qo: - Nimä beräsän?* ...йетән айттә-қо

көтәсарға: - Бьзлар ньмә гүнәх қьлдьк? ~ ...*jetip ajtti-qo kömıssarya: - Bizlar nimä günäh qıldiq?* (qirchoq).

Matnlarda qo'llangan qo'shma gaplar murakkab xarakterga ega ekan: Бьр күн тор(т) кьшь туз: қойьн отьрьшгәнәкән, туз:гә бьр кәттә ләйлә:(к) эльпәнтә ~ *Bir күnı tor(t) kiši tuzā: qojip otirışgänäkän, tuzā:gä bir kättü läjlä:(k) ilinipti* (Toshkent). Қэзь бэпә кутьн отьрәвурсын, ендьгә гәптә бэйдән еиьтәң ~ *Qäzi bəjji kutip otirävursin, endigi gəppi bojdän ešitiñ* (Toshkent).

Undalmalar ham faol qo'llanadi: **Балам, саңа мәслә:т кәрәкмә, йа бомаса, мал-дуйнамь** ~ *Balam, saña mäslä:t kərəkmi, ja bomasa, mol-dujnamı?* (Turkiston).

Gaplarda kirish so'zlar ko'p qayd qilinadi: ...әнә шүйтәп, Хәсән Қайқь еттәдән кечкәчәй мьйнәт қьп... ~ ...*äni šütip, Häsän Qajqi ettädän kečkäčäj mijnät qip...* (qatag'on). Kirish so'zlar undalmalar bilan yonma-yon qo'llangan: E тәхсәр, эхьр, бьззэ бьр пьрвүз бөгән ~ *E täxsir, äxir, bizzi bir pivuz bogän* (Toshkent).

Ayrim shevalarda -кь ~ *ki* yuklamasining gapdagi urg'u beriladigan sintaktik shaklda qo'llanish hollari qayd qilinadi. Bu Qorabuloq shevasida yorqin ko'rinadi: Би:(ü) та:гьңкь о:ртасьда хә:льгә та:м турунтә. Би:(ü) ө:йүңкь и:чьдә сулув қы:з ба: әкә(н) ~ *Bi:(j) ta:γιñki o:rtasida ha:lγi ta:m turupti. Bi:(j) ö:jüñki i:čidä suluv qi:z ba: äkä(n)*.

Shevalar og'zaki nutqni aks ettirgani uchun ularda gap bo'laklarining takrori keng qo'llanadi:

- ega bo'lagi tautologiyasi: Джүрүң, мен сьздә үйүмә аппараман өзүм ~ *Žürüñ, men sizdi yjümä apparaman özüm* (qirchoq);

- ko'chirma gap pozitsiyasidagi so'zlar takrorlanadi: Мьхмәнхәнә толә эдәм, е: чькьн, е: чькьн, дьдьлә ~ *Mixmānkhānә tolä ädäm, e: ičkın, e: ičkın, didilä* (Toshkent);

- ixcham tarzidagi qo'shma gap tarkibiy qismi takrorlanadi: Кетвурьнтә, кетвурьнтә, бьр вәх сәру дәрвәзәнә элдьдән чькьнтә ~ *Ketvurıpti, ketvurıpti, bir vāx sārū dārvāzāni äldidän*

ajratish mumkin:

1. *O'zbek adabiy tilida uchramaydigan, faqat shevalarda qayd qilinadagan so'zlar.* Bunday so'zlar badiiy adabiyotlarda sheva koloritini berish jarayonidagina qo'llanadi. Bu toifaga aksariyat hollarda qarindosh-urug'chilikka oid so'zlarni kiritish mumkin: kelin oyi ~ *гә:льн бьйъ* ~ *gä:lin biji* (Xorazm), tog'a ~ *нагачь* ~ *nağaç* (Turkiston), oyi ~ *әчә* ~ *äčä* (Namangan), pochcha ~ *дамәд* ~ *damad* (Chimkent). Shuningdek, boshqa tildan o'zlashgan so'zlarning shevada ko'chma ma'no kasb etishi ham muayyan shevaga xos so'zlarni tashkil etadi: *вәдж* ~ *väž* – javob so'z, gap-(aslida vaj-bahona), *зат* ~ *zat* – narsa, predmet (aslida kelib chiqish ma'nosida), *кәсә* ~ *käsä* – piyola (aslida *kosa* ovqat quyiladigan idish) va h.o.

2. *Kuchli fonetik o'zgarishga uchragan so'zlar:* tashqi ~ *дышан* ~ *dishan* (Xorazm), tuproq ~ *йорнақ* ~ *yorpaq* (shim. o'zb. sh.), qirg ~ *қық* ~ *qıq*, aqalli ~ *аққал* ~ *aqqal*, tajjor (taxt) ~ *тақ* ~ *taq* (qipchoq), *ғиләф* ~ *гьлп* ~ *ğilp* (shim. o'zb. sh.), egachi ~ *әкәджь* ~ *äkäži* (shim. o'zb. shev.) va boshqalar.

Leksik moslik. Shevalardagi so'zlarning o'ziga xos ma'no munosabatlarini quyidagicha guruhlashtirish mumkin:

a) *ayni bir predmet va tushunchalar shevalarda turli so'zlar bilan yuritiladi:*

chaqoloq - *чәқәлх* ~ *čäqälä*: (Toshkent). *бүвәк* ~ *buväk* (Fargona), *бала* ~ *bala*, *бобәк* ~ *böbäk*, *бәпә* ~ *böpä* (shim. o'zb. shev.);

tuxum - *тухум* ~ *tuxum* (Toshkent). *мәйәк* ~ *mäjäk* (qipchoq), *йьмьрта* ~ *jimirta* (Xorazm);

og'ir - *огьр* ~ *oyir* (Toshkent), *кәль* ~ *käli* (shim. o'zb. shev.), *соқь* ~ *so:qi* (Xorazm);

chumoli - *чумәль* ~ *čumäli* (Toshkent), *морча* ~ *morča* (Samarqand), *қарьнджа* ~ *qarinža* (Xorazm);

ertak - *чопчәй* ~ *čopčäj* (Toshkent). *мәтәл* ~ *mätäl* (Samarqand), *ермәй* ~ *ertäj* (Xorazm).

b) *ayni bir so'z shevalarda turlicha ma'noga ega bo'ladi:*

иәтә ~ *šäti* - Toshkentda arava qismi nomi, Farg'onada narvon;

бувь ~ *buvi* - Toshkentda ota va onaning onasi, Farg'onada ona ma'nosida.

пәшә ~ *päššä* - Toshkentda chaqmaydigan, Farg'ona va shimoliy o'zbek shevalarida chaqadigan hashorat.

d) *narsa va buyumlar ayni bir vazifani bajarsa-da, ularning nimadan yasalganligi va harakat natijasiga ko'ra ular turlicha nomlanishi mumkin.*

Nonga ishlov beradigan asbob:

нәпәр ~ *nänpär*. U qush va parranda patidan yasaladi (Samarqand);

чәкьч ~ *čäkič*. U yog'och va simdan yasalib, urish, yassilash ma'nosini ifoda qiladi (Toshkent);

дүкь ~ *düki*. U *duk-duk* taqlidiy so'zidan olingan (shim. o'zb. shev.).

Shuningdek, so'zlar sheva vakillarining ayni bir predmetni ifodalashda turli tushunchalardan kelib chiqishlari asosida nomlangan bo'lishi ham mumkin. Masalan, *түйнәк* ~ *tüjnäk* (shim. o'zb. shev.) / *дү:нәк* ~ *dü:näk* (Xorazm.) // *сәпчә/чәпчә* ~ *sapča/čapča* (qipchoq) so'zlari endigina palakda paydo bo'lgan, pishmagan qovunni bildiradi, *түйнәк/дү:нәк* ~ *tüjnäk/dü:näk* so'zi **tugmoq** tushunchasidan kelib chiqqan, *сәпчә/чәпчә* ~ *sapča/čapča* esa **sop, ushlash mumkin bo'lgan predmet** tushunchasi bilan bog'liq.

Har bir shevaning o'ziga xos so'zlari bo'ladi. Masalan, shimoliy o'zbek shevalarida *дҗай* ~ *žaj* (asta), *түнүлтәрүв* ~ *tünültirüv* (asabga tegmoq), *бөтән* ~ *bötän* (boshqa); qipchoq lahjasi shevalarida *сьйәк* ~ *sijaq* (turq), *ьраң* ~ *iran* (epidemiya); o'g'uz lahjasi shevalarida *мәңзәмәк* ~ *mänzämäk* (o'xshamoq), *атьз* ~ *atiz* (ekin maydoni).

O'zbek shevalaridagi barcha leksik o'ziga xosliklarni o'rganish lug'at boyligini, til imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi va shuning uchun ham adabiy tilga bunday so'zlarni o'rni bilan qabul qilib borish zarur.

O'zbek shevalariga xos so'zlarni **jargon** va **argolardan** farqlash lozim, dialektal so'zlar barcha sheva vakillari uchun tushunarli

bo'ladi. Jargonlar va argolar esa dialektal xarakterga ega bo'lmasdan balki ma'lum ijtimoiy guruh yoki bir toifa kishilar uchun tushunarli bo'ladi. Masalan, savdogarlar tilida *dollar* o'rnida *koch* yallachilar tilida *to'y* o'rnida *otar*, *pul* o'rnida *yakan* so'z qo'llanadiki, ular ijtimoiy dialektga oiddir.

Takrorlash uchun savollar:

1. O'zbek shevalarining lug'at tarkibi deganda nimani tushunadi?
2. O'zbek shevalaridagi dialektal so'zlar semantik xususiyatlariga ko'ra qanday guruhlarga bo'linadi?
3. Dialektal leksik moslik nima?

Tayanch tushunchalar:

Dialektal so'z [Dialectal word] – ma'lum shevagagina xos bo'lgan so'z.

Jargon [slang] – ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos so'zlari. Masalan, tartibot, savdo xodimlari.

Shevalarning leksik tarkibi [Lexic structure of dialects] – ma'lum bir shevadagi barcha so'zlar yig'indisi.

Mavzu: Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahja leksikasidan namunalar.

Bu lahja tarixan qarluq urug'larining rivojlanishi asosida shakllangan va ular qadimgi *tukyu* (turk) qabila birlashmasiga mansub bo'lib, uzoq o'tmishda Oltoyning g'arbiy tumanlarida yashaganlar, Turk xoqonligining tashkil topishi bilan (552-yilda) g'arbiy Oltoydan chiqib, Irtish daryosi sohillarini, Jung'oriyani, Mo'g'ul tog'ining janubiy yon bag'ridan to Ile daryosining shimoligacha bo'lgan hududni egallaydilar. Qarluqlarning katta qismi VI asr o'rtalarida Sharqiy Turkistonni, Farg'onani, Toxaristonning ayrim hududlarini

qisqacha kirgan edilar. X asrda Yettisuvni ishg'ol qilgan va katta hududlarda hukmronlik qilganlar. Shunday qilib, VIII-X asrlarda Ile daryosidan to Birdaryogacha, hozirgi Chimkent shahridan to Sharqiy Turkistonigacha bo'lgan o'lkada yashagan barcha turkiy qabilalar barcha qabilalar uchun umumiy bo'lgan. Qarluqlarning tili shu o'lkadagi barcha qabilalar uchun umumiy bo'lgan.

Yettisuv, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Turkistonning Torim tumanigacha bo'lgan territoriyada qarluqlar bilan birga *chigil*, *xalaj*, *uyg'ur* qabilalari ham yashaganlar, *uyg'urlar* ham qarluqlar tarkibida bo'lgan.

Chigil qabilasi IX-X asrlarda Ile daryosining janubida, Issiqko'l atroflarida yashaganlar⁸.

Mazkur lahja vakillari, asosan, shahar va shahar tipidagi shevalarni va dialektlarni qamrab oladi. Fanda bu lahja qisqacha *qarluq* lahjasi deb ham yuritiladi.

Bu lahjaning boshqa lahjalardan farqi uning singarmonizmni saqlashiga ko'ra, ikki guruhga ajralishidir, ya'ni shahar va shahar tipidagi shevalarda singarmonizm qonuni amal qilmaydi (uning ayrim ko'rinishlarigina mavjud bo'ladi), shimoliy o'zbek shevalarida esa singarmonizm saqlanadi, shuning uchun ham shahar va shahar tipidagi shevalarda unililar 6, 7tdan (ə ~ ä, o ~ o, y ~ u, ç ~ ā, ь ~ i, e ~ e) oshmaydi, shimoliy o'zbek shevalarida esa 9 unli: a ~ a, ə ~ ä, o ~ o, u ~ ü, y ~ u, ç ~ ü, ы(ь) ~ i(i), и(ь) ~ i:(i), e ~ e unililari qatnashadi.

Bu lahja shevalari 5 va 4 kelishiklidir. Bundan shimoliy o'zbek shevalari mustasno bo'lib, faqat Chimkent shahar shevasigina 5 kelishiklidir. Lahjaning boshqa singarmonizmli shevalarida 6 kelishik saqlanadi. Fe'l shakllarida ham o'ziga xosliklar mavjud.

Bu lahja shevalari uch guruhga bo'linadi:

1. Toshkent guruhi shevalari. Bunga Toshkent, Parkent, Piskent, Yangiyo'l kabi shevalar kiradi.

⁸Bu ma'lumotlar K. Shoniyozevdan olindi. Qarang: Шониёзов К. Қарлуқлар ва уларнинг тили ҳақида айрим мулоҳазалар // Адабиётшунослик ва тилишунослик масалалари. – Тошкент: ФАН. – Б. 481-490.

Fonetik xususiyatlari:

- so'zning har qanday bo'g'inida old qator va orqa qator unililar kela oladi: aka ~ *эка* ~ *ākā*, bola ~ *бала* ~ *bālā*, g'alati ~ *галати* ~ *gālāti*;

- *ү* ~ *ü* va *у* ~ *u* unililari o'rnida oraliq *y/u* unlisi qo'llanadi: gul ~ *гул* ~ *gul*, qum ~ *қум* ~ *qum*;

- *ө* ~ *ö* va *о* ~ *o* unililari o'rnida oraliq *o/o* unlisi qo'llanadi: qol ~ *қол* ~ *qol*, kol ~ *кол* ~ *kol*;

- *ь* ~ *i*: va *ь* ~ *ī* unililari o'rnida oraliq *ь* unlisi qo'llanadi: kim ~ *кѣм* ~ *kim*, chiq ~ *чық* ~ *čiq*;

- *e* ~ *e* tovushi *i* tovushiga o'tadi: mehnat ~ *мѣхнат* ~ *mixnat*, dedi ~ *дѣдѣ* ~ *didī*;

- so'z oxirida *к/й* ~ *k/j* almashuvi yuz beradi: terak ~ *терэи* ~ *terāj*, ertak ~ *ертэй* ~ *ertāj*, bilak ~ *бѣләй* ~ *bilāj*;

- so'z oxirida *q* undoshi tushib qoladi: chiroq ~ *чѣрѣ* ~ *čirā*, sariq ~ *сару* ~ *sāru*, achchiq ~ *аччу* ~ *áčču*, qattiq ~ *қатти* ~ *qätту*;

- so'z boshi va oxirida *g'* undoshi tushib qoladi va unda oldingi *o* unlisi cho'ziq talaffuz etiladi: og'zi ~ *о:зѣ* ~ *ā:zi*, tog' ~ *то:гѣ* ~ *tā*;

- *h* bo'g'iz undoshi aksariyat shevalarda *x* undoshiga o'tadi: hurmat ~ *хурмат* ~ *xurmat*, hunar ~ *хунар* ~ *xunār*;

- tushum kelishigida to'liq progressiv assimilatsiya yuz beradi: tuzni ~ *тузѣ* ~ *tuzzē*, oshni ~ *ошнѣ* ~ *āšši*, temirni ~ *темѣррѣ* ~ *temirri*;

- so'z boshida *т* ~ *t* va *ч* ~ *č* undoshlari mosligi yuz beradi: tushda ~ *чуштѣ* ~ *čuštā*, tushdi ~ *чуштѣ* ~ *čušti*.

Morfologik xususiyatlari:

- 5ta kelishikli sheva;

- bu shevalarda *-нѣ* ~ *ni* affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: suvning tegi ~ *сувѣ* *мейѣ* ~ *suvi teji*, pichoqning sopi ~ *пѣчѣ:нѣ сѣпѣ* ~ *pičā:ni sāpi*, otni

~ *атти мин* ~ *ätti min*;

- hozirgi zamon davom fe'li Toshkentda *-вѣт* ~ *vāt* affiksi va

uning assimilatativ variantlari qo'llanadi: *кевѣммѣн* ~ *kevāmmän*,

кевѣссѣн ~ *kevāssän*, *кевѣттѣ* ~ *kevätti*, Parkentda *-ѣт* ~ *āt* affiksi

qatnashadi va uning tarkibidagi *т* ~ *t* undoshi assimilatsiyaga

uchramaydi: *бѣрѣттѣн* ~ *bārātmän*, *бѣрѣтсѣн* ~ *bārūtsän*,

бѣрѣттѣ ~ *bārätti*;

жетти/ути ~ *š/iš/uš* affiksi harakat nomining asosiy affiksi

hisoblanadi: yetishdi ~ *жетти* ~ *jetišti*, qurishdi ~ *курути* ~

qurūtī;

-ләр ~ *lār* affiksi va uning variantlari hurmat va ulug'lash

ma'nosini ifodalaydi;

-лиг/луг ~ *lig/lug* affiksi ko'plik ma'nosini ham anglatadi:

ularning uylari ~ *ула:нѣ ойлугѣ* ~ *ulā:ni oylugi*, dadamlarning ishlari

~ *адәмгѣлѣ:нѣ ишлѣгѣ* ~ *ādāmgilā:ni işligi*;

-гѣ ~ *gi* affiksi Toshkent shevasida jamlik ma'nosini ifoda qiladi:

адәмгѣлѣ ~ *ādāmgilā* (adam + boshqalar). *ājimgilā* (oyim

+ boshqalar);

- fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida *-вуз/вузѣ* ~ *vuz/vuzā*, *-с/сѣ*

~ *v/uv* affikslari qatnashadi: *бѣрѣвѣзѣ*, *бѣрѣвѣзѣ*, *бѣрѣдѣсѣ* ~ *bārāvuz*, *bārāvuzā*, *bārduv*.

Farg'ona guruhi shevalari.

Fonetik xususiyatlari:

- so'z boshida *т/ч* ~ *t/č*, *с/ч* ~ *s/č* undoshlari almashadi: tush ~ *чуш* ~ *čuš*, tish ~ *чѣш* ~ *čiš*, soch ~ *чѣч* ~ *čāč*;

- so'z oxirida *к/г* ~ *k/g*, *к/ф* ~ *q/γ* almashuvi sodir bo'ladi. Masalan, yo'q ~ *йѣо* ~ *joγ*, bo'lak (boshqa) ~ *бѣлѣг* ~ *böläg*, bir kunlik

~ *бѣр куллуг* ~ *bir kullug*, baliq ~ *бѣлѣг* ~ *beliy*. Olmoshlarda: qandoq ~ *қандѣ* ~ *qandāγ*, andoq ~ *андѣ* ~ *andāγ*, shundoq ~ *шундѣ* ~ *šundāγ*, bundoq ~ *бундѣ* ~ *bundāγ* (Namangan);

- turli holatlarda *х/к* ~ *x/q* undoshlari almashadi: toxta ~ *тоқтѣ* ~ *toqtā*, to'qson ~ *тоқсѣн* ~ *toxsän*, boqdik (qaradik) ~ *бѣхтуқ* ~ *bāxtuq* (Namangan);

- progressiv assimilatsiya qayd qilinadi: qushni ~ қушунь ~ quššl, gapnъ ~ гәпнъ ~ gәppi, toshnъ ~ ташунь ~ tāšši;

- umlaut hodisasi qayd qilinadi: bosh+i ~ бәшъ ~ bāši (O'sh), ot+i ~ әтъ/етъ ~ äti/eti (Namangan).

Morfologik xususiyatlari:

- bu shevalar 5 kelishiklidir;

- bu shevalarda -нъ ~ ni affiksi (fonetik variantlari bilan) ham qaratqich, ham tushum kelishigini ifoda etadi: akasining ishi ~ әкәснънъ ишъ ~ äkäsini iši, oshning tuzi ~ шунъ тузъ ~ āšti tuzi;

- tushum kelishigi affiksida n undoshi d, t undoshi bilan almashadi. Bu Andijon, Marg'ilon, Qo'qon guruh shevalarida qayd qilinadi. Bunda jarangsiz undoshdan so'ng -тъ ~ ti, jarangli undoshdan so'ng esa -дъ ~ di variantlari qo'shiladi: oshning mazasi ~ шунъ мазәсъ ~ āšti mäsäsi, тәлдъ кестъ ~ taldi kesti;

- и/иш/уш ~ š/iš/uš affiksi harakat nomining asosiy affiksi hisoblanadi: kelish ~ кельшъ ~ kelış, qurish ~ қуррушъ ~ quruš;

- ләр ~ lār affiksi ba'zan -нә ~ nā variantida ham keladi: ishinglar ~ ишнъйнә ~ išijnā, bog'inglar ~ бәжъйнә ~ bājijnā (Namangan);

- fe'l tuslanushining I shaxs ko'pligida adabiy tilga xos shakl bor: boramiz ~ бәрәмәз ~ bārämiz, keldik ~ келдък ~ keldik, bordък ~ бәрдък ~ bārdik;

- harakat va paytning chegarasinu ifodalashda -чәвр ~ čāvyr (-gäčä ~ gäčä affiksi o'rnida) qo'llanadi: bahorgacha ~ бәхәргәчәвр ~ bähärgäčāvur, shahargacha ~ шәхәргәчәвр ~ šähärgäčāvur;

- tartib son -нджъ ~ nži affiksi bilan shakllanadi: birinchi ~ бърннджъ ~ birinži, beshinchi ~ беишннджъ ~ bešinži;

- йән ~ jār affiksi Farg'ona dialektida hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi: boryapti ~ бәрпәнтъ ~ borjāpti;

- ут ~ ut affiksi Namangan shahar shevasida hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiladi: ketyapman ~ кетуттмән ~ ketuttimän.

Samarqand-Buxoro guruh shevalari. Bu guruhga Samarqand, Buxoro, Qarshi, Koson, Chust, Xo'jand kabi shevalar kiradi.

Fonetik xususiyatlari:

- o ~ ä unlisi boshqa shahar shevalaridan farqli ravishda o unlisiga yaqin, ya'ni qisman lablangan: oldim ~ о(о)лләм ~ ā(o)llim, bozor ~ бә(о)з(о)р ~ bā(o)zā(o)r;

- ao'zning ikkinchi bo'g'inida adabiy tildagi i unlisi "u" ga o'tadi: xotin ~ хәтунъ ~ xātun, dori ~ дәрү ~ doru;

- ü ~ j, x ~ h undoshlaridan oldin adabiy tildagi u unlisi "o" ga o'tadi: uyqu ~ ойқу ~ ojqu, suhbat ~ соҳбәт ~ sohbät, guruh ~ гурӯҳ ~ guroh;

- e ~ s, r ~ g, f ~ γ undoshlaridan oldin o unlisi "y ~ u" ga o'tadi: o'g'ay ~ уғәй ~ ugäj, o'sma ~ усмә ~ usmä, bog'ma ~ бугмә ~ buymä;

- ba'zi so'zlarda i unlisi "e" ga o'tadi: mix ~ мех ~ mex, tig' ~ тегъ ~ teγ, umid ~ умедъ ~ umed;

- x, h undoshlari farqlanadi: xon ~ хән ~ xān, hol ~ ҳән ~ hāl;

- л ~ l undoshi bilan tugagan so'zlarga д ~ d undoshli affiks qo'shilganda, progressiv assimilatsiya yuz beradi: oldim ~ ллләм ~ ällim, keldim ~ келлләм ~ kellim, aldap ~ әллән ~ ällär.

Morfologik xususiyatlari:

- jo'nalish kelishigi affiksi o'rin-payt kelishigi ma'nosini ham ifodalaydi: Yügä bār ~ Ujgä bār (Qarshi). Bu o'rinda -ga affiksi ham jo'nalishni, ham o'rin-payt ma'nosini ifodalagan;

- hozirgi zamon davom fe'li -ән ~ āp affiksi bilan ifoda qilinadi: kelyapman ~ келәпән ~ kelāppän, sorayapsan ~ сөрәпсән ~ sörāpsän, koryapti ~ көрәпту ~ körāptu;

- uzoq o'tgan zamon fe'lida tuslovchi affikslar qatnashmasligi mumkin: мән келгән, сән келгән, у келгән; бәз келгән, сәз келгән, уләр келгән ~ män kelgän, sän kelgän, u kelgän; biz kelgän, siz kelgän, ulär kelgän;

- o'tgan zamon hikoya fe'lida -әр ~ är (bolishsizi -мәс ~ mäs) sifatdosh affiksi tarkibidagi p ~ r, bo'lishsizidagi c ~ s undoshlari ü ~ j undoshiga o'zgaradi: kelar edim ~ келәйәдәм ~ keläjidim, kelmas edim ~ келмәйәдәм ~ kelmäjidim, kelar ekan ~ келәйкән ~

keläjikän, kelmas ekan ~ *келмайъкан* ~ *kelmäjikän*, kelmas emish ~ *келмайъмыш* ~ *kelmäjimiš*.

Lahja leksikasidan namunalar. Bu lahjaning leksikasi butun lahja uchun umumiy bo'la olmaydi, balki Toshkent, Fag'ona vohasi, Buxoro guruh shevalari va shimoliy o'zbek shevalari leksikasida muayyan farqlar mavjud.

Toshkent, Farg'ona shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: arg'amchi ~ *арғамчы* ~ *ürämçi*, agat ~ *агат* ~ *ägüt*, masxara ~ *адожувә* ~ *äžuvä*, oynak ~ *айнак* ~ *äjnäk*, yaroqsiz ~ *акча* ~ *äkčä* (Toshkent), shakarob ~ *аччу*: -чучу: ~ *äčču*: -*čučču*:, sirg'a ~ *зырәй* ~ *ziräj*, ammo ~ *ь.ллэ* ~ *i:llä*, goh-gohda ~ *йәгәдә* ~ *jägädä* (Andijon), uchrashish ~ *кезъкъиш* ~ *kezikiš* (O'sh), darg'azablik ~ *күтәр* ~ *kupir* (Toshkent), o'jar ~ *қыйъқ* ~ *qijiq* (Andijon), sopol idish ~ *қоқәчә* ~ *qoqäčä* (Andijon), janjalkash ~ *лөл* ~ *loli* (Farg'ona), so'ta ~ *мәрдәк* ~ *märdäk* (Farg'ona), qo'lqop ~ *мыйәләк* ~ *mijäläk* (O'sh), holat ~ *әлтә* ~ *älpäz* (Toshkent).

Buxoro guruh shevalarida quyidagi kabi so'zlar qo'llanadi: belanchak ~ *әлвәндәк* ~ *älvänž*, kekirdak ~ *эрук* ~ *ärük*, bexostan ~ *бәнәхә* ~ *bänähäs*, agar ~ *бәллә* ~ *bälle*, salomlashmoq ~ *вәхордә* ~ *växordi*, beshik ~ *гәвәрд* ~ *gävärd*, sovg'a ~ *зәллә* ~ *zällä*, nimcha ~ *ычък* ~ *ičik*, ko'rga ~ *кәмпәл* ~ *kämpäl*, yenglik ~ *әстәнчә* ~ *ästinčä*.

Shimoliy o'zbek shevalarida quyidagi kabi so'zlarni uchratish mumkin: katta ~ *дәв* ~ *däv*, ko'rsatkich barmoq ~ *барамалтақ* ~ *baramaltaq*, opa ~ *айтомъ* ~ *ajtoti*, og'ir xarakterli ~ *арқальқ* ~ *arqaliq*, namroq ~ *ьгал* ~ *iyal*, boyagi ~ *йәңәгә* ~ *jaңayı*, ho'l ~ *йәш* ~ *jaš*, ochko'z ~ *йерък* ~ *jerik*, nuqul ~ *өңкәй* ~ *öñkäj*, vazmin ~ *салақа* ~ *salafa*, barmoq ~ *шавшақ* ~ *šavšaq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Chigil, xalaj, yag'mo, uyg'ur, qarluq [chigil, khalag, jagma, ujugur, karluk] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: Qipchoq lahjasi

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjaning leksik xususiyatlari.

Qipchoq qabilalari ham uzoq o'tmishda Oltoy o'lkasida yashaganlar. VII-VIII asrlarda Turk xoqonligi tarkibida bo'lgan. XIII asr o'rtalarida ular *kimak/imak* (yimak)lar davlati tarkibida qoladilar. XI asrda bu davlat parchalanib ketgach, qipchoqlar siyosiy jihatdan fuollashadilar.

VII-VIII asrlarda qipchoqlar Irtish daryosi bo'yida yashaganlar, IX-XI asrlarda esa Volga bo'ylariga siljib borgan. Qipchoqlarning avlodlari hozirgi Mongoliya, Oltoy, O'rta Osiyo, Volga bo'yi territoriyalarida istiqomat qiladilar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Toshkent viloyati, Sirdaryo, Samarqand, Navoiy, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax viloyatlarida, Qozog'istonning So'zoq tumanida, Turkistonning Suvnoq, Cho'rnoq qishloqlarida yashaydilar.

Fonetik xususiyatlari. Qipchoq lahjasi shevalarida singarmonizm qonuni to'liq amal qiladi. Hatto fe'llardagi yetakchi va to'liqsiz fe'ldan iborat fe'l shakli ham singarmonizmga bo'ysunadi: bor ekan ~ *барақан* ~ *baraqan*, boribmi ekan ~ *барьтпақан* ~ *barippraqan*, ko'p ekan ~ *күвәкән* ~ *küväkän*. Shuningdek, quyidagi fonetik hodisalar qayd qilinadi:

- kontrast juft unlilar: *y/y* ~ *ü/u*, *o/o* ~ *ö/o*, *u/ы* ~ *i:/i:*, *ы/ь* ~ *i/i*, *ә/a(ә)* ~ *ä/a(/ä)* mavjud;

- palatal singarmonizm to'liq, labial singarmonizm esa qisman saqlanadi;

- diftonglashish kuchli: *ʰe, ʰo, ʰə* ~ *i'e, u'o, ü'ö*;

- so'z boshida *ñ* ~ *j* undoshi *дж* ~ *ž* undoshiga o'tadi: *yo'l* ~ *дјол* ~ *žol*, yoamon – *джаман* ~ *žaman*;

- *г/ғ* ~ *g/γ* undoshlari *ñ* ~ *j* undoshiga o'tadi: *yig'in* ~ *дјыгъин* ~ *žijin*, tegdi ~ *тәйдә* ~ *tijdi*, sigir ~ *сыыр* ~ *sijir*;

- unlilar o'rtasida **п** ~ **p**, **к** ~ **k**, **қ** ~ **q** undoshlari jaranglashadi: gap ~ *гәп* ~ *gäbi*, ekin ~ *егин* ~ *egin*, chiqin ~ *чыгын* ~ *čyün*;

- **x** undoshi **q** undoshiga o'tadi: xotin ~ *қатын* ~ *qatin*, tuxum ~ *туқум* ~ *tuqum*, xayol ~ *қыял* ~ *qijal*, xat ~ *қат* ~ *qat*, aksincha **q** undoshi **x** undoshiga ham o'tadi: vaqt ~ *вақт* ~ *vaxt*, oq ~ *оқ* ~ *ox*;

- so'z oxirida **k**, **q** undoshlari tushib qoladi: sariq ~ *сары* ~ *sary*, kichik ~ *кычкы* ~ *kiči*;

- unli bilan boshlanadigan so'zlar boshida **h** undoshi ortadi: ayvon ~ *хайван* ~ *hajvan*, aql ~ *хақлы* ~ *haqlı*;

- so'z o'rtasida va oxirida **ф** ~ **γ**, **к** ~ **q**, **к** ~ **k** undoshlari **v** undoshiga o'tadi: og'iz ~ *авуз* ~ *avuz*, bog' ~ *бав* ~ *bav*, tog' ~ *тав* ~ *tav*, bo'yoq ~ *бойав* ~ *bojav*, ellik ~ *елүв* ~ *eliv*.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich va tushum kelishiklari affiksida **n** undoshi sonor va jarangli undosh bilan tugagan so'zlarda **d**, jarangsiz undosh bilan tugagan so'zlarda **t** tovushlari bilan almashadi: uyning ~ *уйдун* ~ *ujdun*, otning ~ *аттың* ~ *attin*, ishni ~ *ишти* ~ *išti*, gulni ~ *гүлдө* ~ *güldi*;

- jo'nalish kelishigining belgisiz qo'llanishi xarakterli: armiyaga ketgan ~ *армияга кеткән* ~ *armiyä ketkän*, o'qishga bordi ~ *оқув барды* ~ *oquv bardı*;

- kishilik olmoshlarining jo'nalish kelishigi shakli menga ~ *менге* ~ *mayan*, senga ~ *сеге* ~ *sayan*, unga ~ *уге* ~ *uyan* shaklida qo'llanadi;

- so'zga ko'plik qo'shimchasi qo'shilganda, regressiv assimilatsiya yuz beradi: jigitlar ~ *джыгыллар* ~ *žigillär*, atlar ~ *атлар* ~ *allar*;

- harakat nomi *-v/yv/yv* ~ *v/uv/üv* affiksi bilan ifoda qilinadi: boruv ~ *барув* ~ *baruv*, keluv ~ *келүв* ~ *keliv*, qoluv ~ *қалув* ~ *qaluv*;

- hozirgi zamon davom fe'li *-джатыр* ~ *žatir* affiksi (uning old qator varianti yo'q) bilan hosil qilinadi: boryapti ~ *барыпджатыр* ~ *baripžatir*, ketyapti ~ *кетиңджатыр* ~ *ketipžatir*;

- kelasi zamon sifatdoshi *-тыган* ~ *tıgan* affiksi (uning ham old

qator varianti yoq) bilan hosil qilinadi: keladigan ~ *келәтыган* ~ *kelatıgan*, boradigan ~ *баратыган* ~ *baratıgan*;

- hozirgi-kelasi zamon fe'lining III shaxsida *-ды* ~ *di* affiksi qatnashmaydi. **Kelmoq** fe'li tuslanishi: *келәтән*, *келәсэн*, *келә* ~ *kelmän*, *keläsän*, *kelä*; **bormoq** fe'li tuslanishi: *бараман*, *барасан*, *бара* ~ *baraman*, *barasan*, *bara*;

- bilan ko'makchisi *-мән/ман* ~ *män/man* tarzida sintetiklashadi: ishi bilan ~ *ишмән* ~ *išimän*, oyog'i bilan ~ *айагыман* ~ *ajayıman*.

Lahja leksikasidan namunalar: jarchi ~ *айтымчы* ~ *ajtimči*, mayda ~ *ачарва* ~ *ačarva*, xayriyat ~ *бавджыт* ~ *bavžit*, bosh bormoq ~ *бармалтақ* ~ *barmaltaq*, titroq ~ *вараджа* ~ *varaža*, iliq ~ *оҗылым* ~ *žilim*, issiqroq sovimagan ~ *ылымьқ* ~ *ilimiq*, farosat ~ *индым* ~ *indim*, moyillik, xohish ~ *ыгдыжым* ~ *ıyžim*, o'pich ~ *луҗчы* ~ *lučči*, cho'qqi ~ *сала* ~ *sala*, taxchil ~ *санджан* ~ *sanžap*, janjalkash ~ *тырдыжық* ~ *tıržiq*, yolg'on ~ *өшәк* ~ *öšäk*, so'qmoq ~ *қасаға* ~ *qasaga*, erchil ~ *гадаң* ~ *gadan*, kuy ~ *әдәвр* ~ *ädävür*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

Qipchoq, kimak/imak (yimak) [Kipchak, kimak] – qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: O'g'uz lahjasi

Reja:

1. Lahjaning qisqacha tarixi va tarqalishi.
2. Lahjaning fonetik xususiyatlari.
3. Lahjaning morfologik xususiyatlari.
4. Lahjaning leksik xususiyatlari.

Qadimda o'g'uzlar Ile daryosi bo'ylarida shakllanib, IX-X asrlarda Sirdaryoning o'rta va quyi oqimi va Orol bo'yi tumanlarida istiqomat qilganlar. Keyinchalik g'arbga qarab siljiganlar.

Bu lahja vakillari O'zbekiston Respublikasining Xorazm viloyati, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Forish, Olot, Qorako'l tumanlarida, Turkmanistonning Toshhovuz, Qozog'istonning Qarnoq, Iqon,

Qorabuloq, Qoramurt, Mankent aholi punktlarida istiqomat qiladilar.

O'g'uz lahjasi, asosan, Xorazm vohasida keng tarqalgan, lekin bu voha faqat shu lahjadan iborat degan so'z emas. Professor F.Abdullayevning ko'rsatishicha, bu territoriyada qipchoq lahjasiga oid shevalar ham bor.

Fonetik xususiyatlari:

- bu lahja shevalarida $a \sim a$, $y \sim u$, $\gamma \sim \ddot{u}$, $u \sim i$; $\bar{v} \sim i$, $\bar{y} \sim \ddot{i}$, $\bar{v} \sim \ddot{i}$,
 $o \sim o$, $\bar{o} \sim \ddot{o}$, $\bar{a} \sim \ddot{a}$, $e \sim e$ unilari qo'llanadi;

- o'zbek tili qipchoq shevalaridagi kabi kontrast juft unililar mavjud;

- qisqa va cho'ziq unililar farqlanadi, ya'ni turkman tilidagi kabi qadimgi turkiy cho'ziq unililar (birlamchi cho'ziq unililar) mavjud: at (ism) $\sim a:\bar{a} \sim a:d$, o't (o'simlik) $\sim o:m \sim o:t$;

- dastlabki bo'g'inda e unlisi $\bar{a} \sim \ddot{a}$ unlisiga o'tadi: kel $\sim \bar{g}al \sim g\ddot{a}l$,
dedi $\sim \bar{d}ad\bar{v} \sim d\ddot{a}di$, berdi $\sim \bar{b}ar\bar{d}\bar{v} \sim b\ddot{a}rdi$;

- $\bar{d}au \sim d\ddot{u}j$ qo'shimchasidagi $\bar{a} \sim \ddot{a}$ unlisi $\bar{v} \sim \ddot{i}$ unlisiga o'tadi: shunday $\sim \bar{u}y\bar{u}d\bar{v}\bar{u} \sim \bar{s}undij$, bunday $\sim \bar{b}u\bar{u}d\bar{v}\bar{u} \sim bundij$;

- so'z boshida t undoshi jaranglashadi: til $\sim \bar{d}u:l \sim d\ddot{i}:l$, tun $\sim \bar{d}u:n$,
tep $\sim \bar{d}a:p \sim d\ddot{a}:r$, tush $\sim \bar{d}u:u \sim d\ddot{u}:\bar{s}$;

- so'z boshida k tovushi jaranglashadi: ketti $\sim \bar{g}em\bar{t}\bar{v} \sim g\ddot{itt}i$, kel $\sim \bar{g}al$,
kun $\sim \bar{g}u:n \sim g\ddot{u}:n$, ko'z $\sim \bar{g}o:z \sim g\ddot{o}:z$;

- $\bar{k} \sim \bar{q}$ va $\bar{r} \sim \bar{g}$ undoshlari $\bar{k} \sim \bar{k}$ va $\bar{r} \sim \bar{g}$ undoshlariga moyil talaffuz etiladi: qani $\sim \bar{k}(k)an\bar{v} \sim q(k)an\bar{i}$, qanday $\sim \bar{k}(k)anday \sim q(k)andaj$,
G'arib $\sim F(e)ar\bar{v}:n \sim \gamma(g)ar\bar{i}:p$, tog'lar $\sim \bar{d}a:z(e)la: \sim da:\gamma(g)la:$;

- bo'l fe'lining boshidagi b undoshi tushib, $\bar{o}l \sim ol$ tarzida talaffuz etiladi;

- $\bar{k} \sim \bar{k}$, $\bar{k} \sim \bar{q}$ undoshlari bilan tugagan so'zlarga qo'shimcha qo'shilganda, bu tovushlar jaranglashmaydi: tilagi $\sim \bar{t}v\bar{l}ak\bar{v} \sim til\ddot{a}ki$,
sochig'i $\sim \bar{sa:}cak\bar{v} \sim sa:\bar{c}aq\bar{i}$;

- ayrim shevalarda ko'hna \bar{e} unlisi talaffuzda bor: kel $\sim \bar{g}el \sim g\ddot{e}l$,
ber $\sim \bar{b}er \sim ber$, er $\sim \bar{e}:p \sim e:r$.

Morfologik xususiyatlari:

- qaratqich kelishigi affiksining $\bar{v}u/\bar{v}u \sim i\bar{u}/i\bar{u}$ varianti ham

qo'llanadi: otning boshi $\sim a:\bar{t}v\bar{u} \bar{b}as\bar{v} \sim a:\bar{t}i\bar{u} \bar{b}as\bar{i}$, bizning shahrimiz $\sim \bar{b}i\bar{z}i\bar{u} \bar{q}a:\bar{l}am\bar{v} \sim \bar{b}i\bar{z}i\bar{u} \bar{q}a:\bar{l}am\bar{i}$. Urganch, Xiva shevalarida qaratqich va tushum kelishiklari $\bar{v}u/\bar{v}u \sim ni/\bar{n}i$ affiksi bilan ifoda qilinadi;

- jo'nalish kelishigi affiksi $\bar{a}/\bar{a} \sim a/\bar{a}$ variantida ham qo'llanadi: otimga $\sim a:\bar{t}v\bar{m}a \sim a:\bar{t}i\bar{m}a$, ishga $\sim u:\bar{u}a \sim i:\bar{s}\bar{a}$;

- sifatning intensiv shakli $\bar{d}v\bar{m} \sim \bar{d}i\bar{m}$ ravishi bilan shakllanadi: $\bar{d}v\bar{m} \bar{u}ax\bar{v} \sim \bar{d}i\bar{m} \bar{j}ax\bar{s}\bar{i}$, $\bar{d}v\bar{m} u:\bar{c}c\bar{v} \sim \bar{d}i\bar{m} i:\bar{s}\bar{s}\bar{i}$, $\bar{d}v\bar{m} \bar{u}aman \sim \bar{d}i\bar{m} \bar{j}aman$;

- $\bar{m}en$, $\bar{s}en$, u olmoshlari yolg'iz holda $\bar{m}en$, $\bar{s}en$, $u \sim \bar{m}\bar{a}n$, $\bar{s}\bar{a}n$, u tarzida, jo'nalish kelishigida $\bar{m}a\bar{c}a$, $\bar{s}a\bar{c}a$, $\bar{u}c\bar{a} \sim \bar{m}a\bar{c}a$, $\bar{s}a\bar{c}a$, $\bar{u}c\bar{a}$ variantlariga ega bo'ladi;

- III shaxs kishilik olmoshi birligida $\bar{y}u/\bar{y}u \sim \bar{h}u/\bar{h}u$ ko'pligida $\bar{y}ul\bar{a}p/\bar{y}ul\bar{a}p \sim \bar{h}ul\bar{a}r/\bar{h}ul\bar{a}r$ tarzida diftonglashadi;

- ko'plik affiksi $\bar{l}\bar{a}/\bar{l}a \sim \bar{l}\bar{u}/\bar{l}a$ variantida ham qo'llanadi: gullar $\sim \bar{g}ull\bar{a} \sim \bar{g}\ddot{u}ll\bar{a}$ olinglar $\sim \bar{a}l\bar{v}\bar{c}la \sim \bar{a}l\bar{i}\bar{c}la$;

- tartib son $\bar{n}d\bar{z}\bar{v}/\bar{n}d\bar{z}\bar{v} \sim \bar{n}\bar{z}\bar{i}/\bar{n}\bar{z}\bar{i}$ variantida qo'llanadi; birinchi $\sim \bar{b}v\bar{r}\bar{v}\bar{n}d\bar{z}\bar{v} \sim \bar{b}ir\bar{i}n\bar{z}\bar{i}$, beshinchi $\sim \bar{b}e\bar{v}\bar{v}\bar{n}d\bar{z}\bar{v} \sim \bar{b}e\bar{s}\bar{i}n\bar{z}\bar{i}$, $\bar{a}l\bar{t}\bar{v}\bar{n}d\bar{z}\bar{v} \sim \bar{a}l\bar{t}\bar{i}n\bar{z}\bar{i}$;

- harakat nomi $\bar{m}aq/\bar{m}\bar{a}k \sim \bar{m}aq/\bar{m}\bar{a}k$ affiksi bilan hosil qilinadi: ko'rmoq $\sim \bar{g}o\bar{r}\bar{m}\bar{a}k \sim \bar{g}\ddot{o}r\bar{m}\bar{a}k$, ishonmoq $\sim \bar{v}:\bar{n}an\bar{m}aq \sim \bar{i}:\bar{n}an\bar{m}aq$;

- hozirgi zamon davom fe'li $\bar{u}at\bar{v}p \sim \bar{j}at\bar{i}r$ affiksi (u ham bir variantli) bilan shakllanadi: kelyapti $\sim \bar{g}\bar{a}j\bar{a}t\bar{v}p \sim \bar{g}\bar{a}j\bar{a}t\bar{i}r$, boryapti $\sim \bar{b}ar\bar{v}at\bar{v}p \sim \bar{b}ar\bar{j}at\bar{i}r$;

- kelasi zamon fe'li $\bar{d}z\bar{a}k/\bar{d}z\bar{a}q \sim \bar{z}\bar{a}k/\bar{z}\bar{a}q$ affiksli shakl bilan ham hosil qilinadi: keladigan $\sim \bar{g}\bar{a}l\bar{d}z\bar{a}k \sim \bar{g}\bar{a}l\bar{z}\bar{a}k$, boradigan $\sim \bar{b}ar\bar{d}z\bar{a}k \sim \bar{b}ar\bar{z}\bar{a}q$;

- buyruq-istak fe'lining ko'plikdagi I shaxs shakli $\bar{v}l\bar{v}/\bar{v}l\bar{v}$ ($\bar{a}l\bar{v}/\bar{a}l\bar{v}$) ($\bar{a}l\bar{i}/\bar{a}l\bar{i}$) affiksi bilan shakllanadi: kelaylik $\sim \bar{g}\bar{a}l\bar{v} \sim \bar{g}\bar{a}l\bar{i}$, boraylik $\sim \bar{b}ar\bar{a}l\bar{v} \sim \bar{b}ar\bar{a}l\bar{i}$;

- buyruq-istak fe'lining II shaxs birligining o'g'uz lahjasi shevalarida o'ziga xos shakli bor: bersangchi $\sim \bar{b}\bar{a}r\bar{s}\bar{a}n\bar{c}h\bar{a} \sim \bar{b}\bar{a}rs\bar{a}n\bar{c}h\bar{a}$, borsangchi $\sim \bar{b}\bar{a}r\bar{s}\bar{a}n\bar{c}h\bar{a} \sim \bar{b}\bar{a}rs\bar{a}n\bar{c}h\bar{a}$;

- kelasi zamon fe'lida $\bar{a}/\bar{a} \sim a/\bar{a}$ affiksli ravishdoshi asosida

Sotsiolingvistik me'yorga ko'ra, idiomlar (qarindosh til) mustaqil til bo'lishi uchun:

- o'z mustaqil yozuv standartiga ega bo'lishi;
- turli sohalarda yozma va og'zaki muloqotning amal qilishi;
- funksional jihatdan mukammal bo'lishi lozim. Bunda siyosiy va etnik omillar muhim ahamiyatga ega.

- Struktur (struktur-lingvistik) me'yorga ko'ra, mustaqil til bo'lishi uchun:

- fonetik va grammatik qonun va qoidalar yagona bo'lishi;
- asosiy lug'at tarkibi idiom a'zolarining barchasiga tushunarli bo'lishi;

- idiom tarkibidagi lahja, dialekt va shevalar barcha uchun tushunishga oson bo'lishi lozim.

Dialektal kontinuum (lotincha *continua to'xtovsiz, muhit* degan ma'nolarni bildiradi). Shevalarning kichik lingvistik xususiyatlari bilan farqlanishi adabiyotlarda kontinuum tushunchasi bilan ifoda etiladi. Bu jarayon uzoq yillarning mahsuli va muayyan territoriya bilan bog'langan.

Bir dialekt tarkibidagi shevalarda o'zaro bog'langan, lekin kichik va muhim bo'lgan (4-rasmda ko'rsatilgani kabi) farqlar bo'ladi.

Adabiyotlarda dialektal kontinuumning ikki turi to'g'risida ma'lumot beriladi:

Geografik dialektal kontinuum. Bu bir geografik zonada joylashgan shevalarning va kelib chiqishi umumiy bo'lgan xalqlar shevalari doirasida belgilanadi. Bunga yuqoridagi – Toshkent dialekti tarkibidagi shevalarning kichik farqlar bilan ajralib turishi misol bo'la oladi. Kontinuumning bu turida shevalar bir-biridan uzoqlashgan sari dastlabki shevadan tobora farqlari ortib boradi, pirovard natijada, eng so'nggi sheva mustaqil dialekt yoki til bo'lib shakllanishi mumkin.

Ijtimoiy dialektal kontinuum. Bu siyosiy va uzoq tarixiy taqdir tufayli qarindosh bo'lmagan va qarindosh tillar orasida yuz berishi mumkin. Kontinuumning bu turiga Kembrij universiteti darsligida Yamaykadagi kreol shevasi misol qilib ko'rsatiladi. Surinamda sranan tili ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi shakllangan, yuqori tabaqa kishilari ingliz tilida gaplashsa, pastki tabaqa kishilari esa ingliz va kreol tili o'rtasidagi shevada gaplashadilar va shu bilan o'ziga xos xususiyatga ega bo'ladi. Buni biz o'zbek – tojik, o'zbek – turkman, o'zbek – qozoq, o'zbek – qoraqalpoq xalqlari aralash va qo'shni yashagan joylarda ham ko'ramiz.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) metodlari. Areal lingvistika (lingvistik geografiya) shunday sohaki, u har bir sheva va dialekt haqida, uning madaniy, tarixiy xususiyatlari, o'ziga xosligi bilan yaxlit ravishda tilshunoslik, tarix, etnografiya bilan shug'ullanadigan xodimlar, mutaxassislarini keng tanishtirish imkonini beradi. Lingvistik geografiyada, avvalo, o'rganilayotgan sheva kartasi uchun asos sifatida aholi geografiyasini aks ettirishga mo'ljallangan kontur karta olinadi va aholi punktlari raqamlari belgilab chiqiladi. Sheva faktlari uchun shartli belgilar tizimi ishlab chiqiladi. Izoglossalarning tarqalishini ko'rsatuvchi chiziqlarni tortish rejasi tayin qilinadi. Ranglar tanlanadi va bo'yash texnikasi belgilab olinadi.

Areal lingvistikaning asosini lingvistik tadqiqotlarda foydalaniladigan til faktlari tashkil etadi, shuning uchun *areal lingvistika metodlarini* farqlash muhim ahamiyat kasb etadi¹⁰. Ular quyidagilar:

1. Muayyan til (shevalar) areali doirasida til (sheva) faktlarini *qayd qilish.* Bu jihatdan dialektologiya va lingvistik geografiya

¹⁰Taniqli olim V.M. Jirmunskiy dialektologik atlas yaratish metodikasi deganda uning ikki tamoyilini tushunadi: muayyan hududdagi sheva xususiyatlarini yalpi o'rganish va har bir kartalashtiriladigan izoglossalar chegarasini belgilash. Qarang: Жирмунский В.М. Немецкая диалектология. – Москва - Ленинград: ИАН.1956, – С.134.

2. Konvergent izoglossalar. Bunday izoglossalar til sistemadagi tillarning uzoq muddatli hududiy aloqalari (kontakt) natijasi samarasi sifatida yuzaga keladi va har ikki til uchun umumiy bo'ladi. Bunda qarindosh bo'lgan tillar o'z mustaqilligini saqlaydi.

Areal (area). Izoglossalarning tarqalish hududini bildiradi. Yuqoridagi izoglossa turlarining bir necha hududlarda tarqalishi ko'rsatadi. Masalan, birlamchi cho'ziq unlilar Qozog'iston, O'zbekiston, Turkmaniston va boshqa hududlarda tarqalishi mavzu belgilarida kartada aks ettiriladi.

Areal termini biologiya, geografiya, kimyo, antropologiya fanlarida ham qo'llanadi. Biologiyada hayvonlar va o'simliklarning, geografiyada tabiat hodisalarining, kimyoda tabiiy boyliklarning, antropologiyada xalqlar va irqning tarqalish hududlari kartalashtiriladi.

Til landshafti. Muayyan hududda til va bir necha shevalardagi izoglossalar va ularning joylashishi (manzara) xususiyatidir. Ular turli ranglar vositasida ko'rsatiladi.

Innovatsiya. U izoglossalarning tarqalish markazini bildiradi. Masalan, labial singarmonizm qadimgi turkiy tilga xos bo'lsa ham, qirg'iz tilida mustahkamlanib qoldi va bu til orqali boshqa til va shevalarga tarqaldi. Demak, labial singarmonizmning innovatsion markazi vazifasini keyingi davrlar uchun qirg'iz tili bajaradi.

Lingvistik karta. Bunday kartalarning xususiy va umumiy turlari amalda bor. Aksariyat hollarda lingvistik kartalar kontur kartalarda amalga oshiriladi. Bir izoglossaning tarqalishi ko'rsatilgan karta xususiy lingvistik kartadir. Bir guruh izoglossalar aks ettirilgan karta esa umumiy lingvistik karta hisoblanadi. Lingvistik kartada sheva yoki til hodisalarini – izoglossalarni shartli belgilar vositasida ham, bebosita o'zini ham yozish mumkin.

Sheva yoki til hodisalarini kompleks joylashtirgan va ranglar vositasida jilo berilgan kartaning turi *lingvistik* yoki *dialektologik atlas* deyiladi. Lingvistik atlas umumlashtirish xarakteriga ega bolib, u sheva yoki biror tilning tarqalish chegarasini ko'rsatgan rangli kartalar yig'indisidir. Dunyo amaliyotida lingvistik atlasning klassik

...bor. Bular quyidagilar:
Venker G. Shimoliy va markaziy Germanyaning dialektologik atlas. 1881-y. (6 karta).
Jilyeron J., Edmon E. Fransiya lingvistik atlas. 1896-1908-y.

Vrede F. Nemis lingvistik atlas. 1926-1932-yillar (6 jild).
Yaberga K., Yuda I. Italiya va Janubiy Shveysariya dialektlari atlas. 1928-y.

Bular ichida J. Jilyeron, E. Edmonlarning lingvistik atlas keyingi davrda boshqa shu xildagi atlaslarning tuzilishiga metodologik asos bo'lib xizmat qildi.

Lingvistik atlas faqat dialektologik maqsadda emas, balki dunyo tilining tarqalishini ko'rsatish maqsadida ham yaratiladi.

Til zonasi va dialektal zona. Til zonasi o'zaro yaqin tillar (dialektlar)ni yaqinlik darajasi va bir fokus nuqtasiga ko'ra belgilanadigan hududdir. **Dialektal zona** bir til doirasidagi lahja, fokus nuqtasi yirik shahar shevasi bo'lib, atrof shevalarga doimiy ta'vishda o'z ta'sirini o'tkazib turadi va qayta aloqada bo'ladi hamda dialektal zonalarning o'ziga xos rivojlanishini ta'minlaydi.

Bunday zonalarni belgilashda davlat chegaralari hisobga olinmaydi, balki o'zbek tili massivi (o'zbek tili tarqalgan hudud) geografik, dialektal farqlanishi, tarixiy-etnografik xususiyatlari, ma'lumotlari asosida uning shevalari guruhlanishi ko'rsatiladi. Shu asosda A. Jo'rayev o'zbek tilining 11 dialektal zonasi belgilagan (bu haqda "O'zbek tilining dialektal bo'linishi" mavzusida ma'lumot beriladi).

Aksariyat hollarda bunday zonalarni belgilashda qarindosh til yoki dialekt masalasi muammo bo'ladi. Aslamiy tizimlarda ta'kidlanishicha, bunday vaziyatda o'zaro ta'vishni ta'minlash uchun ularni dialekt deb hisoblash lozim. Til va dialekt belgilashda ta'vish va ta'vishsizlik va ta'vishsizlik muammasi mavzulari ko'rsatilgan.

...
...
...

-сь/сь ~ si/si affksi bilan hosil qilingan shakli qo'llanadi: аласьм, аласьн, алась ~ *alasi*m, *alasi*n, *alasi*; аласьмьз(с), аласьньз(с), алась ~ *alasi*miz(s), *alasi*niz(s), *alasi*; и:чэсьм, и:чэсьн, и:чэсь ~ *i:časi*m, *i:časi*n, *i:časi*; и:чэсьмьз(с), и:чэсьньз(с), и:чэсь ~ *i:časi*miz(s), *i:časi*niz(s), *i:časi*. Bu so'z *гәлдә* ~ *gäldi* so'zi bilan birga qo'llanadi.

Lahja leksikasidan namunalar: go'zal ~ *айпара* ~ *ajpara*, ha ~ *ава/хавва* ~ *ava/havva*, poraxo'r ~ *а.льмсақ* ~ *a:limsaq*, kichik sandiq ~ *а:рәджа* ~ *a:rža*, arava shotisi ~ *а:рьш* ~ *a:ryš*, katak ~ *а:танақ* ~ *a:tanaq*, avarak (burunga taqiladigan bezak) ~ *ә:вәрәк* ~ *ä:väräk*, poygak ~ *ә:дән* ~ *ä:dün*, ayb, gunoh ~ *ә:ләшмә* ~ *ä:läšmä*, yirik/katta ~ *бабаң* ~ *babañ*, chorraha ~ *бәндәрйә* ~ *bändirjä*, maza qilmoq ~ *хәзәтмәк* ~ *hazütmäk*, danak ~ *би:дәжәнә* ~ *bi:žänä*, sabzavot ~ *зәләл* ~ *zälal*, chiziq(yol) ~ *зә:з* ~ *zi:γ*, shamol ~ *йә:лтәс* ~ *je:lpis*, bedarak ~ *күйьн* ~ *qujin*, qishloq ~ *о:ва* ~ *o:va*, o'tin ~ *о:мча* ~ *o:mča*, tutandiriq ~ *пә:ззә* ~ *pä:zzä*, qaddi-qomati kelishgan ~ *тақсь* ~ *taqsä*, serjahl ~ *тосалаң* ~ *tosalañ*, boshliq ~ *хә:n* ~ *ho:p*, yosh yigit ~ *дәжо:дәжьк* ~ *žo:žiq*.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lahjaning eng muhim fonetik belgilari qaysilar?
2. Lahjaning asosiy morfologik xususiyatlarini sanab bering.
3. Lahjaga xos yana qanday so'zlarni bilasiz?

Tayanch tushunchalar:

O'g'uzlar [oguz] - qadimgi turkiy qabilalar.

Mavzu: Areal lingvistika (lingvistik geografiya)

Peja:

1. Areal lingvistika to'g'risida umumiy ma'lumot.
2. Areal lingvistika metodlari.
3. Areal lingvistika manbalari.
4. Til va dialektal zona. Dialektal continuum.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) tushunchasi va uning mohiyati. Bu terminlarning birinchisi lotincha *area* - maydon, kenglik, hudud hamda *lingvistika* - tilshunoslik, ikkinchisi esa

lingvistika va *geografiya* tarkibiy qismlaridan iborat.

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) sheva xususiyatlarining turli hududlarda tarqalishini maxsus belgilar va raqamlar vositasida karta(xarita)da aks ettirish bilan shug'ullanadigan dialektologiyaning bir bo'limidir, boshqacha aytganda, shevalarga yoki qarindosh tillarga xos bo'lgan xususiyatlarning tarqalish chegaralarini xaritada ifodalashdir.

Lingvistik geografiya shevalarni o'rganishning bir metodi hamdir. Bunda lingvistik geografiya va dialektologiya munosabatlariga ham e'tibor qaratiladi. Bu ikki hodisaning obyektini bir bo'lsa-da, ularning farqlari ham bor. Dialektologiya shevalarni monografiya, maqola va lug'atlar yaratish orqali o'rgansa va xulosalar chiqarsa, lingvistik geografiya ularni tizimga tushirib, kartalashtirish bilan shug'ullanadi, shuning uchun ham lingvistik geografiyani dialektologiyaning tadqiqot texnikasi deb ham yuritishadi.

Lingvistik geografiya quyidagi tushunchalarga asoslanadi:

Izoglossa. Bu so'z lotincha bo'lib, *izo* - teng, *glossa* - til degan ma'nolarni bildiradi va bir dialekt, lahja doirasidagi yoki qarindosh tillardagi fonetik, leksik va grammatik xususiyatlar mosligi darajasiga ko'ra tarqalishini ko'rsatadigan shartli belgidir. Izoglossalar vazifasini fonemalar, ularning variatsiyalari, morfemalar, ularning variantlari, grammatik shakllar, leksemalar bajarishi mumkin. Shu tufayli uning *izofonema*, *izomorfema*, *izoleksema* tiplari belgilanadi. Masalan, turli sheva va tillarda tez-tez takrorlanuvchi cho'ziq *o*: unlisi izofonema sifatida, *-ə/a* ko'plik affiksi varianti izomorfema sifatida, *vazmin* ~ *calaqa* ~ *salaqa*, epidemiya ~ *ьраң* ~ *iran* kabi so'zlar izoleksema sifatida qatnashishi mumkin. Shuningdek, adabiyotlarda izoglossalarning *izofon* (fonetik izoglossa), *izomorf* (morfologik izoglossa), *izoleks* (leksik izoglossa), *izosema* (semantik izoglossa) haqida ham ma'lumotlar beriladi.

Izoglossalar qarindosh yoki qarindosh bo'lmagan tillarga munosabati jihatidan ikki guruhga ajratiladi:

1. O'zaro aloqadagi izoglossalar. Bunday izoglossalar genetik umumiylikka ega bo'lgan tillarga aloqador bo'ladi.

Adabiyotlarda har bir tilning adabiy shakli va dialektlari uning *turli ko'rinishlari, namoyon bo'lishi* ("разновидность" termini qo'llangan) deb yuritiladi¹¹.

Adabiy til biror dialektga teng kelmaydi, u bir til doirasida barchaga birday xizmat qiladi, hech bir dialekt adabiy tilga tenglashtirilmaydi.

Adabiy til va dialektlar turli funksiyalariga ko'ra farqlanadi:

1. Adabiy til davlat, siyosat, fan, san'at tili hisoblanadi, ayni zamonda bu tilda savodxon shaxslar ish ko'radi. Dialekt esa muayyan hududda qo'llanadi va shu hududning o'zidagi aholigagina xizmat qiladi.

2. Adabiy til yozma va og'zaki shakllarga ega bo'ladi, dialekt esa faqat og'zaki ko'rinishga ega.

3. Adabiy til qat'iy amal qilinadigan normalardan iborat bo'ladi. Dialekt ham muayyan hududda o'ziga xos normalari bo'ladi, lekin u umumtil doirasiga chiqa olmaydi.

4. Adabiy tilning funksional uslublari rang-barang, dialektlarda bunday uslublar to'g'risida fikr yuritilmaydi.

5. Adabiy til va dialektlar o'rtasida ziddiyatlar bor, lekin ular adabiy tilning boyishiga xizmat qiladi.

Har bir milliy tilning ikki bosqichi bo'ladi:

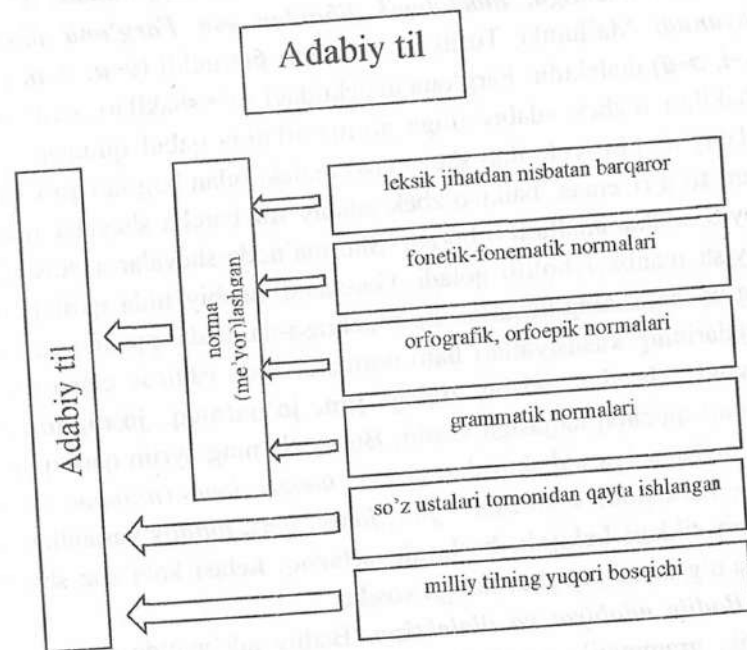
1. Milliy tilning quyi bosqichi. Bu mahalliy shevalar demakdir.
2. Milliy tilning yuqori bosqichi. Bu uning adabiy tilidir.

Ayrim manbalarda bu ikki bosqich oralig' da *koyne* termini bilan yuritiladigan til to'g'risida ham ma'lumot beriladi, ya'ni aksariyat dialektlar uchun umumiy bo'lgan so'zlashuv tili *koyne* deb yuritiladi. Bunga xalq og'zaki ijodi asarlari tilini ham kiritish mumkin, bu asarlar tili ham adabiy til, ham mahalliy shevalarga xos xususiyatlarni aks ettiradi, shuning uchun ham shevalar o'rganilganda, xalq og'zaki ijodidan ko'plab misollar keltiriladi.

¹¹ Русская диалектология. – Москва: Просвещение, 1989. – С. 6.

Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari. O'zbek adabiy tili ikki shaklda bo'ladi: og'zaki va yozma. Og'zaki adabiy til orfoepik normalarga bo'ysundiriladi. Og'zaki adabiy til davlat ahamiyatiga ega bo'lgan barcha sathdagi rasmiy majlislar, o'qish-o'qitish ishlari, ommaviy majlislarda qo'llanadi. Yozma adabiy til esa orfografiya qoidalari asosida shakllantiriladi va orfografiya qoidalari joriy o'zbek alifbosiga asoslanadi. Unda bir necha tamoyillardan foydalaniladi: fonetik, fonematik, morfologik, grafik, tarixiy-an'anaviy, ramziy va boshqalar.

11-rasm



Adabiy tilning tayanch dialekti. Har bir adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'ladi. To'g'ri, o'zbek adabiy tilining shakllanishida shevalarning barchasi u yoki bu darajada ishtirok etadi, lekin ma'lum shevalar adabiy til uchun asos, tayanch (baza) vazifasini

tarqalmoqda. Ko'rinadiki, *ñ ~ j* undoshining innovatsion nuqtasi qadimgi turkiy til bo'lgan. Hozirgi singarmonizmni yo'qotgan shevalar ham qadimda singarmonizmli bo'lgan. Bunda ham innovatsiya nuqtasi sifatida qadimgi turkiy til qatnashadi.

Til substratlari ta'sirini aniqlash. Substrat hokim til yoki shevaning qoldiqlari bo'lib, muayyan hududda uning elementlari qolgan bo'ladi. Masalan, hozirgi Xorazm shevalarida "Avesto" tilining substratlarini uchratish mumkin, jumladan, Xorazm (Hvairizm), Asfandiyor (Spandudota), Bahrom (Varxram). O'zbek va tojik shevalari interferensiyasi sharoitida tojik shevalariga xos xususiyatlar shu shevalarda saqlanib qoladi. Bu substratlar ham izohlar bilan kartalarda aks ettiriladi.

O'zbekistonda lingvistik geografiyaning rivojlantirilishi. O'zbekistonda dialektologik atlas yaratish ishi endigina rivojlanmoqda. Bu sohada Sh. Shoabdurahmonov, A. Jo'rayev, Q. Muhammadjonov, A. Shermatov, N. Murodova, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalarning tadqiqotlari mavjud. Sh. Shoabdurahmonov O'zbekistonda birinchi bo'lib shevalar atlasini yaratishning nazariy qoidalarini ishlab chiqdi. A. Jo'rayev areal lingvistikaning nazariy va amaliy asoslarini tadqiq qildi. Q. Muhammadjonov shimoliy o'zbek shevalarini, A. Shermatov Quyi Qashqadaryo shevalarini, Y. Ibrohimov va Z. Ibrohimovalar Orol bo'yi o'zbek shevalarini, N. Murodova Navoiy viloyati shevalarini kartalashtirgan.

Takrorlash uchun savollar:

1. Lingvistik geografiya nima?
2. Dialektologik atlas deganda nimani tushunasiz?
3. O'zbek shevalari kimlar tomonidan kartalashtirilgan?

Tayanch tushunchalar:

Atlas [Atlas] – sheva, dialekt, lahjalarni turli ranglar va shartli belgilarda yaxlit idrok etish uchun xizmat qiladigan o'quv quroli.

Innovatsiya [innovation] – izoglossalarning tarqalish markazi.

Izoglossa [izogloss] – til, sheva faktlarining teng kelish holatlarini ko'rsatuvchi belgi.

Kreol tili [Creolized languages] – mahalliy tillarning

Yevropadagi tillar bilan aralashishidan hosil bo'lgan tili, jumladan, turinamdagi sranan tilining ingliz tili asosiga qurilgan kreol (pidjin) shevasi

Areal lingvistika (lingvistik geografiya) [areal linguistics (linguistic geography, dialect geography)] – o'zbek shevalarini o'rganishning bir metodi, shevalardagi til faktlarini maxsus o'rganadigan soha.

Lingvistik karta [linguistic map] – izoglossalar joylashtirilgan karta.

Til landshafti [linguistic landscape] – izoglossalarning joylashish xususiyatlari.

Mavzu: O'zbek adabiy tili va dialektlar

Reja:

1. Adabiy tilning ta'rifi.
2. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakllari.
3. Adabiy til va tayanch dialekt.
4. Badiiy adabiyot va dialektizm.
5. O'zbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi va geteronomiyasi.

Matn

Adabiy tilning ta'rifi. Ma'lumki, har bir adabiy til milliy (xalq yoki elat) tilning yuqori bosqichi bo'lib, u normalashgan yoki normalashtirilgan til hisoblanadi. Unga yana quyidagi ta'rifni berish mumkin: "Adabiy til leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik-fonematik va grammatik jihatdan muayyan qolipga tushgan, yagona orfografik va orfoepik normalarga amal qiladigan, so'z ustalari tomonidan sayqal berilgan milliy tilning yuqori bosqichidir"(11-rasm).

O'zbek adabiy tili ham shu qoidaga amal qiladi.

metodlari mos keladi. Sheva faktlarining haqqoniyligi areal lingvistikaning mukammalligini ta'minlaydi.

O'zbek tili lahjalarining tarqalishi

10-rasm



1. Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi
2. O'g'uz lahchasi
3. Qipchoq lahchasi

2. Areal lingvistika uchun tanlanadigan sheva materiallarini *sharhlash*. Dialektologik atlas tuzishda sheva faktlarining sharhi muhim o'rin tutadi. Ular quyidagi aniq lingvistik vazifalarni bajaradi:

a) o'rganilayotgan til yoki shevalarning aloqada bo'lgan (qo'shni) til va shevalar bilan *interferensiyasi* natijalarini talqin qilish. Avvalgi sahifalarda ta'kidlanganidek, o'zbek tili qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq, turkman va tojik tili hamda uning shevalari bilan kesishgan o'rinlarga ega. Shevalar kesishgan joyda har ikkala tilga o'xshamagan shevalar paydo bo'ladi. So'zsiz, bu shevalardagi o'zbek tiliga xos bo'lgan xususiyatni ajratib olish muammosi paydo bo'ladi. Bu muammo

sharhlash, talqin qilish orqali hal qilinadi. Masalan, turkman tili bilan aralash va qo'shni yashaydigan o'zbeklar shevasida egalik affiksi va o'rin-payt, chiqish kelishigi o'rtasida *n* undoshining orttirilishi izohlar yordamida oydinlashtiriladi: qo'lida ~ *альнда* ~ *älindä*, qolidan ~ *алиندان* ~ *älinnän*. Qirg'iz tilida bunday pozitsiyada interkalyar *n* undoshining yo'qolib borishi ham o'zbek tili shevalari bilan interferensiyaning natijasidir.

b) *ijtimoiy omillarni hisobga olish*. Interferensiya natijalariga baho berishda turli xildagi ijtimoiy omillarni hisobga olish katta ahamiyatga egadir. Bunda ikki sheva yoki tilning interferensiya sharoitida qo'shilib ketishi chog'idagi til qarshiligi bo'lishi hisobga olinadi. Bunga Qashqadaryodagi (masalan, Kitob tumani Chechak qishlog'i shevasi) "й ~ j"lovchi shevalarning "дж ~ ž"lovchi shevalarga qarishuvi natijasida "й ~ j"lovchi shevalar aholisining ko'pligi tufayli "й ~ j"lashishning ustun kelishi misol bo'la oladi.

d) *muayyan hududda turg'unlashmagan til hodisalarini sharhlash*. Ikki sheva yoki dialektga xos xususiyatlarning shu sheva va dialektlarda qo'llanishi hamda ulardan birining g'olib kelmasligi interferensiyaning tugallanmaganligini, ya'ni bir sheva ikkinchi shevaga singib ketmaganligini bildiradi. Bunga o'zbek tilidagi *o ~ ä* va "a"lashish, *й ~ j* va *дж ~ ž* hodisasining parallel qo'llanishi misol bo'la oladi.

e) *konvergensiya hodisalarini farqlash*. Ma'lumki, o'zbek tili taraqqiyotida shahar shevalarida *o ~ ö ↔ o ~ o*, *y ~ ü ↔ y ~ u*, *u ~ l; ↔ u ~ i*: unlilari konvergensiya uchragan. Ular ham kartada izohlar bilan beriladi.

Innovatsion markazni aniqlash. Bu tamoyil, albatta, til tarixi bilan bog'langan. U yoki bu izoglossaning paydo bo'lish nuqtasini aniqlashda til tarixi faktlariga tayaniladi. Ma'lumki, qadimgi turkiy tilda *й ~ j // дж ~ ž* paralleli bo'lmagan. Hozirgi qipchoq shevalarida va ba'zi turkiy tillarda so'z boshida *дж ~ ž* undoshining paydo bo'lishi keyingi hodisadir. O'zbek shevalarida "дж ~ ž"lashish o'rnida "й ~ j"lashish (qipchoq lahjasi shevalarida *джахиъ ~ žaxši* o'rnida *йахиъ ~ yaxši*) varianti paydo bo'lmoqda hamda u tobora kengroq

qonuniyatlarini saqlab qolgan, shuningdek, shevalarining ham leksik fondi O'zbekistondagi shevalar leksikasiga monand, lekin dialektal farqi bor, bu jihatdan esa u yerdagi adabiy til va dialektlar geteronomik munosabatda bo'ladi, yani to'liq mustaqil emas. Bu fikrni Qozog'iston, Tojikiston, Qirg'iziston Respublikalaridagi o'zbek adabiy tili va dialektlariga nisbatan ham muayyan darajada tatbiq etish mumkin.

Takrorlash uchun savollar:

1. Adabiy til deb nimaga aytiladi?
2. Adabiy tilning yozma va og'zaki shakllariga qanday izoh berasiz?
3. Tayanch dialekt tushunchasiga izoh bering.
4. Dialektizm deb nimaga aytiladi?

Tayanch tushunchalar:

Adabiy til [literary language] – me'yorlashgan til.

Adabiy tilning shakllari [forms of literary language] – adabiy tilning yozma va og'zaki shakllari.

Avtonomiya [autonomy] – ayni bir til va dialektlarning turli mamlakatlarda mustaqil taraqqiy etishi.

Geteronomiya [heteronomy] – ayni bir til va dialektlarning turli mamlakatlarda negiz til va dialektlar xususiyatlari va qonuniyatlarini saqlab qolishi.

Tayanch dialekt [basic dialect] – adabiy tilga biror jihatdan, ya'ni fonetik yoki morfologik jihatdan asos bo'ladigan dialekt, sheva.

O'lik til [dead language] – muomaladan chiqqan til.

Mavzu: O'zbek tilining dialektal bo'linishi

Reja:

1. O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari.
2. O'zbek shevalarining tasnifi.
3. O'zbek dialektologlari.

Matn

O'zbek shevalarini tasnif qilish tamoyillari. Tilshunoslikda til sistematikasi degan tushuhcha bor. U to'rt a'zoli shkalani aks ettiradi: *sheva* → *dialekt* → *lahja* → *til*. Bunda til tarkibiga kiruvchi lahjalar, dialektlar, shevalarning muayyan tartibini

belgilash *lingvistik klaster* deyiladi.

O'zbek shevalari, asosan, 1920-1930-yillardan boshlab ilmiy asosda o'rganila boshlandi va shu asnoda uning dastlabki tasniflari paydo bo'ldi.

XIX asrning oxiri va XX asrning boshlarida V. Nalivkin, M. Nalivkina, A. Starchevskiy, A. Vishnegorskiy, Z. Alekseyev, N. Ostroumov, T. Qiyosbekovlar jonli til faktlari asosida o'zbek tili lug'ati, qisman fonetik va morfologik xususiyatlarini yoritgan ishlarni amalga oshirganlar. Ularni sof dialektologik ishlar deb ham, adabiy tilni aks ettirgan deb ham bo'lmaydi.

XX asrning boshlarida o'zbek adabiy tiliga asos bo'ladigan sheva va dialektlarni aniqlash, milliy tilning imkoniyatlarini belgilash shiori bilan o'zbek shevalari keng miqyosda o'rganila boshlandi. Shu jarayonda o'zbek shevalari tasnif qilindi.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir necha tamoyillardan foydalaniladi. Ular quyidagilar:

- o'zbek (turkiy) tiliga xos bo'lgan unli va undosh tovushlarning mavjudligi yoki amalda bo'lishi;
- ma'lum fonetik qonuniyatlarga amal qilishi, jumladan, singarmonizm va umlautning mavjudligi;
- tarixiy qatlamga oid leksik birliklarning miqdori, o'zlashgan qatlam so'zlarining ishtiroki;
- o'zbek shevalariga qarindosh va qarindosh bo'lmagan til va shevalarning ta'siri;
- shevaning asosiy xususiyatini belgilovchi xarakterga ega bo'lgan tovush yoki fonemaning tarqalish darajasi;
- so'zning fonetik strukturasi va boshqalar.

O'zbek shevalarini tasnif qilishda bir qator olimlar qatnashgan. O'zbek shevalarini professor I. I. Zarubin (1887 - 1964) tasnif qilishga harakat qilgan va uning Xiva, Farg'ona, Toshkent va Samarqand-Buxoro kabi to'rt guruhga bo'linishini ko'rsatadi, lekin ularga xos bo'lgan asosiy tamoyillarni bayon qilmaydi va hatto qipchoq va shimoliy o'zbek shevalari uning e'tiboridan chetda qolgan.

O'zbek shevalari tasnifi. O'zbek shevalarini dastlab professor

bajaradi, ya'ni o'zbek adabiy tili muayyan sheva va shevalardan leksik, fonetik, grammatik xususiyatlarni adabiy til fakti sifatida oladi hamda o'sha sheva va shevalar guruhi taraqqiy etishi bilan birga taraqqiy etadi, chunki sheva jonli til bo'lib, u doimo rivojlanishda, o'zgarishda bo'ladi, shu tufayli ham adabiy til shu sheva yoki shevalar guruhi rivojlanishi bilan bog'liq ravishda taraqqiy etib boradi, aksincha, adabiy til o'zining tayanch dialektiga ega bo'lmasa, u borasiz bora muomaladan chiqib ketadi. Muomaladan chiqqan til fanda "o'lik til" degan termin bilan yuritiladi. Tillar tarixida "o'lik tillar" mavjudligi haqida ma'lumotlar ko'p.

O'zbek adabiy tili shartli ravishda *fonetik jihatdan Toshkent shahar dialektiga, morfologik jihatdan esa Farg'ona dialektiga tayanadi*. Ma'lumki, Toshkent shevalari 6ta unlili ($y-u, o-o, a-\ddot{a}, e, \ddot{e}-i, \ddot{e}-\ddot{a}$) dialektidir. Farg'ona dialektidagi so'z shakllari, xususan, fe'l shakllari o'zbek adabiy tiliga norma sifatida qabul qilingan. Aslida adabiy tilni bir yoki ikki sheva yoki dialekt bilan bog'lab qo'yish juda ham to'g'ri emas, balki o'zbek adabiy tili barcha shevalar hisobiga boyib, mukammallashib boradi. Shu ma'noda shevalar adabiy tilning boyish manbayi bo'lib qoladi. Garchand, adabiy tilda qarluq-chigiluyg'ur lahjasining unsurlari ko'p uchrasa-da, unda qipchoq va o'g'uz lahjalarining xususiyatlari ham norma sifatida ishtirok etgan o'rinlar mavjud. Masalan, adabiy tildagi **jun, jo'natmoq, jo'ni, jo'nalish** so'zlari qipchoq lahjasiga xosdir. Bu so'zlarning ayrim qarluq-chigiluyg'ur lahjasiga oid shevalarida $\dot{y}un, \dot{y}on\dot{a}t, \dot{y}on\dot{y}$ ($u:\dot{y}un\dot{y}n\dot{z} \dot{y}on\dot{y}n\dot{y}$ $\dot{b}ul$ - Turkiston), $\dot{y}on\dot{a}l\dot{y}m \sim \dot{y}un, \dot{y}on\dot{u}t, \dot{y}oni, \dot{y}on\dot{u}l\dot{y}sh$ variantlari bor. Adabiy tildagi **kelajak, bo'lajak, o'laroq, kelasi** kabi soz shakllari aslida o'g'uz lahjasi shevalariga xosdir.

Badiiy adabiyot va dialektizm. Badiiy adabiyotda shevaga oid fonetik, grammatik va leksik xususiyatlarning aks etishi dialektizm deyiladi. Bunda shevadagi qaysi yarusning aks ettirilishiga qarab dialektizmlar ham *leksik dialektizm, fonetik dialektizm* va *morfologik* hamda *sintaktik-stilistik dialektizm* turlariga ega bo'ladi.

Fonetik dialektizm badiiy asarda muayyan shevaga oid fonetik xususiyatlarning aks etishidir. *Rozi bo'ldi, palakat* (Qo'nalg'a), *galdi*

(Xorazm). *Normasangiz bo'lmiydi* ("Qo'nalg'a"). ... *zeykash* (*makash*) *nomonga etib...* ("Qo'nalg'a"). *Ishni bildirmasdan xufya* (*husha bo'lardi, man bo'laman, man bo'laman, deb kerildi* ("Oltin vodiyan shabadalar")¹².

Leksik dialektizm shevaga oid so'zlarning badiiy asarlarda qo'llanishidir. Masalan, *darpanmangla* (bezovtalanmanglar (Xorazm), *kelinbiyning (kelinoyi) biror marta noroziligini eshitgan emaman* (Qo'nalg'a). *Toshkentdagi axtiqlarini (nevaralarini) o'zlari Urqonchga kelganlaridayam ko'raveramiz* (Qo'nalg'a). Badiiy asarlarda shevaga xos so'z yasallishidan ham foydalanilgan: *Shoshma, hali qo'llarim qanotini yozgani yoq, mana bu termakash* (g'iybat terib yuruvchi) *O'sarjonni chetga chiqarib qo'yaman. - Hoy, sen vahmakash* (vahima qiluvchi) *ekansan-ku!* ("Oltin vodiyan shabadalar")

Morfologik dialektizm badiiy asarda shevaga xos morfologik elementlarning qo'llanishidir. Masalan, *Shatta* (shu yerda, "Qora ko'zar"). *Dim* (juda) *gech galdingiz* ("Xorazm"). *Qarindoshim bilan bir maishat qiladi* (Qo'nalg'a).

Sintaktik-stilistik dialektizmlar gap qurilishida shevaga xoslikda ko'rinadi: *Shukur, odamga o'xshab so'zlab bilar* (*ekansiz* ("Qo'nalg'a"). *Alni na, o'n marta yuvamilar* ("Qo'nalg'a").

Badiiy adabiyot tili xalq (millat) tili boyliklarining qayta ishlangan ko'rinishidir. Shu jarayonda badiiy so'z ustalarining voqea yoki qahramon sarguzashtlarini bayon qilish jarayonida muayyan shevaga murojaat qilishlari e'tirof etib kelinadi. Adabiyotda mahalliy kolorit degan tushuncha bor. Bu esa adiblarga mahalliy kechinmalarni ifodalashda sheva xususiyatlaridan keng foydalanishga imkoniyat yaratadi.

Badiiy adabiyotda adiblar dialektizmlardan ikki o'rinda foydalanadi, ya'ni:

1) dialogik nutqda qahramonning muayyan sheva vakili ekanligini ko'rsatish, mahalliy koloritni berish maqsadida;

¹² Badiiy asarlardan olingan misollar lotin yozuviga ushbu asar muallifi tomonidan o'g'iribdi. - A.S.

2) adabiy tilda sinonimi bo'lmagan so'zlarni majburan qo'llaydi. Masalan, yozuvchi Komil Avaz "Qo'nalga" asarida *sazaq* (o'simlik nomi), *tuncha* (mis qumg'on), *kalchaya* (qumlikning taqir joyi), *itdunak* (yovvoyi qovun turi) kabi dialectal so'zlarni qo'llaydi. Hatto butun boshli badiiy asarda mahalliy sharoit, mahalliy mentalitetni, ruhiyatni ifodalashda to'lig'icha sheva xususiyatlaridan foydalangan asarlar mavjud. Bunga J. Sharipovning "Xorazm", Tog'ay Murodning "Otamdan qolgan dalalar" asarlarini keltirish mumkin.

Dialektal so'zlarni badiiy adabiyotda qo'llashda yozuvchilar turli usullardan foydalanadilar. Ayrim mualliflar shevaga oid so'zlarni izohsiz ishlatgan bo'lishsa, ayrimlari sahifa tegida uning ma'nosini ham keltirib boradilar (masalan, "Xorazm" romanida). Dialektal so'zning ma'nosini izohlashda yana quyidagicha usullardan foydalanilgan:

- dialogik nutqdagi dialektal so'z muallif gapida reallashtiriladi:

- *Buvijon, - dedi u onasining mayus yuziga termilib. - Shirmon xoladan qarz olib tursangiz bo'lmasmikan* ("Farg'ona tong otguncha");

- dialogik nutqda ayni bir yoki turli personajlar nutqidagi shevaga xos so'z adabiy tildagi variantlarini keltirish bilan izohlangan: - *Ugra osh qilsak ham bo'ladi, manjuza qilsak ham bo'ladi. Lag'monga go'sht kerak* ("Farg'ona tong otguncha"). - *Polvon, nega anqayyapsan. Xiva shahrini ko'rmaganmiding? - dedi. - Katta qal'a, hamma yerini go'rib boladimi, - dedi Polvon* ("Xorazm");

- shevaga xos so'zlar juft soz tarkibida (antonim, sinonim tarzida) keltirilgan: *Uzoq-yovuqdan ancha odamlar keldi* ("Oltin vodiyan shabadalar"). ... *barcha xalq bel, kapcha ko'tarib, yop-anhor, daryo bo'yi sohil tomon yo'l oldi* ("Xorazm")¹³;

Ayniqsa, dialektal so'zlardan hazil, kinoya sifatida ham foydalanilgan o'rinlar bor:

¹³ Bu faktlar B. Fayzullayev va O. Xidirovlarning "Dialektizm va kontekst" maqolasidan olindi.

Miraziz A'zamga:

Bolalarcha kasha yeb,

Bolalarga yozadir.

Shuytib, sakson yoshda ham

Bolalardek tozadir.

("O'zbek adabiyoti va san'ati", 2015 yil 1-yanvar)

Ushuni ta'kidlash lozimki, dialektizmlar adabiy tilning boyishi uchun tabiiy manbalardan biri bo'lib qoladi. Dialektizmlarning adabiy tilga singib ketish jarayoni dastlab qiyin kechadi, lekin badiiy adabiyotning ta'sirchan kuchi orqali bir asarda qo'llangan dialektizm keyingi asarlarga o'tadi va shu tariqa umumxalq mulkiga aylanadi va adabiy tilga o'zlashib ketishi mumkin.

O'zbek adabiy tili va dialektlari avtonomiyasi hamda heteronomiyasi. Avtonomiya (autonomy) termini til va shevalarning mustaqil faoliyat yuritishiga nisbatan qo'llanadi. Geteronomiya esa (heteronomy – qadimgi yunon tilida *boshqa qonun* degan ma'noni anglatgan) falsafa, psixologiya, huquqshunoslik, biologiya va boshqa fanlarda qo'llanadigan tushuncha bo'lib, uni dialektologiyaga german tillarining qarindoshligi negizida ularning mustaqil til va dialekt munosabatlarini asoslash jarayonida J. K. Chambers, Peter Trudgilllar olib kirishgan¹⁴. Unga ko'ra, u yoki bu til va shevalar bir necha mamlakatlarda joriyda bo'lishi mumkin, lekin ular to'liq mustaqil bo'la olmaydilar. Buni o'zbek tili misolida shunday izohlash mumkin: o'zbek adabiy tili va dialektlari O'zbekistondan boshqa mamlakatlarda ham amal qiladi. U yerlardagi o'zbek adabiy tili mustaqil rivojlantirilmoqda, shevalarida ham o'ziga xosliklar bor, masalan, Afg'onistonda o'zbek adabiy tili arab grafikasida muayyan imlo tizimiga ega, o'ziga xos so'z qo'llash an'anasi bor, shevalari uchun o'zbek lahjalari asos bo'lsa-da, afg'on tilining kuchli ta'siri bor. Bu jihatdan u avtonom faoliyatdadir. Ayni zamonda bu yerdagi adabiy til grammatik qoidalarining yagonaligi, fonematik tizimi, asosiy lug'at tarkibi jihatidan O'zbekistondagi adabiy tilning aksariyat

¹⁴ Chambers J. K., Peter Trudgill. Dialectology. - Cambridge University Press. - T. 4

10

K. K. Yudaxin (1890 - 1975) tasnif qilishga musharraf bo'ldi. U o'zbek shevalarining tojik tili bilan munosabati va singarmonizmni saqlashi darajasiga ko'ra tasnif qilib, 4ta guruhni belgilaydi:

- asl turkiy tovush tizimi va singarmonizmni saqlagan o'zbek shevalari;
- o'z tovush tarkibini qisman o'zgartirgan, singarmonizmni yo'qotgan shevalar;
- eron tili unlilar tizimini saqlagan o'zbek shevalari;
- o'zbek va tojik tillarida so'zlashadigan tojik shevalari.

Keyinchalik K. K. Yudaxin o'zbek shevalari bilan mukammalroq tanishib, uni 5 guruhga - Toshkent, Farg'ona, qipchoq, Xiva va shimoliy o'zbek shevalariga ajratadi.

13

O'zbek shevalarini o'rganish va ilmiy asosda tasnif qilishda **Y. D. Polivanov** (1891 - 1938)ning ulug' xizmatlari bor. U o'zbek tili va shevalari bo'yicha 250dan ortiq nomda katta va kichik hajmda asarlar yaratgan. Hozirgi kunda uning 150dan oshiq ishlari e'lon qilingan. Y. D. Polivanov o'zbek shevalari bo'yicha "O'zbek dialektologiyasi va o'zbek adabiy tili" (1933), "Toshkent shevasining tovush tizimi" (1922), "O'zbek tilining singarmonizmni yo'qotgan shevalari namunalari" (1928) kabi ishlari mavjud.

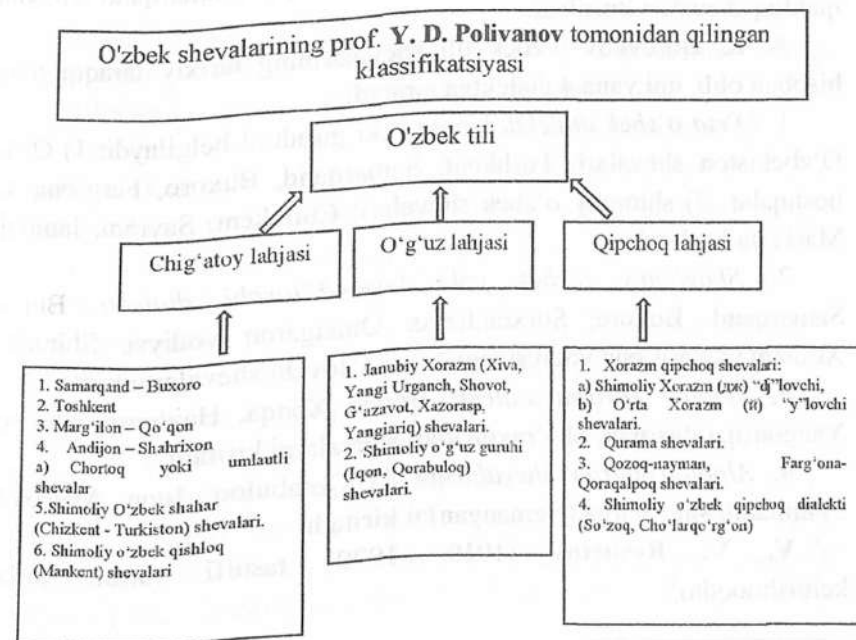
Y. D. Polivanov o'zbek shevalarining birinchi ilmiy tasnifini yaratgan. Keyingi davr dialektologlari Y. D. Polivanov o'zbek shevalarini tasnif qilishda 2 tamoyil: 1) metisatsiya (qardosh tillarning chatishuvi) va 2) gibrizatsiyani (qardosh bo'lmagan tillarning aralashuvi) hisobga olgan holda tasnif qilgan degan fikrni ilgari suradilar. Bu e'tibordan chetda qoladigan fikr emas, lekin Y. D. Polivanov tasnifini metisatsiya va gibrizatsiya bilan bog'lab qo'yish ham noto'g'ri bo'ladi, balki Y. D. Polivanov turkiy tillar, o'zbek tili va uning forsiy tillar bilan munosabati kabi holatlarni ham hisobga olgan. Aslida u deyarli barcha o'zbek shevalarini shaxsan o'rganib chiqib, uning taraqqiyot tarixi, urug', qabila davri xususiyatlarining saqlanib qolishi nuqtayi nazardan shevalarni tasnif qilgan hamda o'zbek tili tarkibida uch yirik lahja mavjudligini belgilab bergan:

Chig'atoy lahjasi. Bu lahjani 7 tipga ajratadi: 1. Samarqand-Buxoro. 2. Toshkent. 3. Marg'ilon-Qo'qon. 4. Andijon-Shahrixon. 4-A. Chortoq yoki umlautli shevalar. 5. Qo'qon, Andijon, Norin qishloq singarmonizmli shevalari. 6. Shimoliy o'zbek shahar (Chimkent, Turkiston) shevalari. 7. Shimoliy o'zbek qishloq (Mankent) shevalari.

O'g'uz lahjasi. Uningcha, bu lahja 2 tipdagi shevalarni o'z ichiga oladi: 1. Janubiy Xorazm (Xiva, Yangi Urganch, Shovot, G'azavot, Hazorasp, Yangiariq) shevalari. 2. Shimoliy o'g'uz (Iqon, Qorabuloq) shevalari.

Qipchoq lahjasi. Uni bir necha tipga ajratadi: 1. Xorazm qipchoq shevalari: a) Shimoliy Xorazm ("z"lovchi); b) O'rta Xorazm ("j"lovchi) shevalari. 2. Qurama shevalari. 3. Qozoq-nayman, Farg'ona-Qoraqalpoq shevalari. 4. Shimoliy o'zbek qipchoq dialekti (So'zoq, Cho'laqo'rg'on) (12-rasm).

12-rasm



Chig'atoy lahjasiga qarashli, ayniqsa, Samarqand-Buxoro shevalarini kuchli *eronlashgan* shevalar deb hisoblaydi.

2) **G'ozim Olim** (1893 -1939) tasnifi. U shevalarni leksik, morfologik va fonetik xususiyatlari jihatidan tasnif qilish lozimligini uqtiradi va shevalarni o'zbek-qipchoq, turk-barlos, Xiva-Urganch lahjalariga ajratadi.

O'zbek-qipchoq lahjasini qirg, jaloyir-laqay, qipchoq, Gurlan, turk-barlos lahjasini Sayram-Chimkent, Toshkent-Xos, Andijon, Namangan; Xiva-Urganch lahjasini Xiva, Qarluq guruhlariga ajratadi.

14) **A. K. Borovkov** tasnifi. A. K. Borovkov (1904 - 1962) shevalarning fonetik xususiyatlarini hisobga olib, dastlab "a"lovchi va "ɔ ~ ā"lovchi shevalarni farqlaydi. "ɔ ~ ā"lovchi shevalarga Toshkent, Xonobod, Xos, Taqachi, Yangiyo'l, shevalarini; "a"lovchi shevalarni esa, o'z navbatida, "ü ~ j"lovchi va "ɔɣ ~ ž"lovchi shevalarga ajratadi. "ü ~ j"lovchilarga Chimkent, Mankent, Turkiston; "ɔɣ ~ ž"lovchilarga Shimoliy Xorazm, Surxondaryo, Samarqand viloyati qishloq shevalari kiritiladi.

A. K. Borovkov o'zbek tili shevalarining tarixiy taraqqiyotini hisobga olib, uni yana 4 dialektga ajratadi:

1. *O'rtta o'zbek dialekti*. Uning ikki guruhini belgilaydi: 1) O'rtta O'zbekiston shevalari: Toshkent, Samarqand, Buxoro, Farg'ona va boshqalar; 2) shimoliy o'zbek shevalari: Chimkent, Sayram, Jambul, Marki va boshqalar.

2. *Shayboniy o'zbek yoki "ɔɣ ~ ž"lovchi dialekti*. Bunga Samarqand, Buxoro, Surxondaryo, Ohangaron vodiysi, Shimoliy Xorazm va Farg'ona vodiysidagi "ɔɣ ~ ž"lovchi shevalarni kiritadi.

3. *Janubiy Xorazm dialekti*. Bunga Xonqa, Hazorasp, Shovot, Yangiariq, G'azovot, Sho'raxon kabi shevalarni kiritadi.

4. *Alohida guruh shevalariga* 1) Qorabuloq, Iqon, Mankent; 2) umlautli shevalarga (Namangan)ni kiritadi.

6) **V. V. Reshetov** (1910 -1979) tasnifi (tasnif to'liq keltirilmogda)¹⁵.

¹⁵Qarang: Reshetov V. V. Ўзбек шевалярининг классификацияси // Ўзбек тили ва адабиёти, 1966. - Б. 3-14.

Hozirgi O'zbekiston territoriyasida mavjud bo'lgan o'ziga xos etimogenetik jarayon hamda qardosh va qardosh bo'lmagan xalqlar tilining bir-biriga ta'siri o'zbek tilining juda murakkab dialektal kompleksini vujudga keltirdi. Tarixiy-lingvistik jihatdan bu kompleks uchta komponentdan iborat:

1) *shimoli-garbiy guruh* - o'zbek tilining qipchoq lahjasi. Bu guruhga o'zbek tilining qipchoq shevalari, territorial yondosh qozoq, qirg'iz va qoraqalpoq tillari kiradi.

2) *janubi-g'arbiy guruh* - o'zbek tilining o'g'uz lahjasi. Bu guruhga territorial yondosh turkman tili taalluqlidir.

3) *janubi-sharqiy guruh* - bu guruhga qarluq-chigil-uyg'ur lahjasini tashkil qiluvchi ko'pchilik o'zbek shahar shevalari, hozirgi o'zbek adabiy tili va eski o'zbek tili, qardosh turkiy tillardan esa yangi uyg'ur tili kiradi. Mazkur lahjaga kiruvchi shevalarning ko'pchiligi uchun shu narsa xarakterliki, ular tojik tili bilan juda qadimdan aloqador bo'lgan.

Bundan ko'rinadiki, o'zbek tilining dialektal tarkibi haqiqatan ham murakkab bo'lib, u O'rtta Osiyo va Qozog'iston territoriyasidagi xalqlar tilining kichik lingvistik xaritasini eslatadi.

Tarixiy-lingvistik faktlar ko'rsatganidek, O'rtta Osiyo va Qozog'iston territoriyasida mavjud bo'lgan uchta (qipchoq, o'g'uz, qarluq-chigil-uyg'ur) til birligi o'zbek tili tarkibida ham xuddi shunga mos uch lahjaning (qipchoq, o'g'uz va qarluq-chigil-uyg'ur lahjalarining) mavjud bo'lishiga olib kelgan.

Qipchoq lahjasi. O'zbek tilining qipchoq lahjasi har xil turkiy urug'-qabila guruh vakillarini o'z ichiga oladi. Bular orasida *qipchoq, nayman, qangli, mitan, laqay, uyshun, qoraqalpoq, tama, qishliq, ongut, qiyot, do'rmon, arg'in, uyg'ur* kabi ko'pgina urug'lar mavjud¹⁶.

Qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar juda katta territoriyaga tarqalgan. O'zbekistonning barcha viloyatlarida mazkur lahja vakillarining borligi ham bu fikrning to'g'ri ekanligiga dalildir. Haqiqatan ham, qipchoq lahjasining vakillari Toshkent viloyatining

¹⁶ Qipchoq lahjasining urug' va qabilalari X. Doniyorov tomonidan mufassal yoritilgan. Qarang: X. Дониёров. Ўзбек халқининг шажара ва шеваляри. - Тошкент: ФАН, 1968.

Marg'ilon-Qo'qon dialekti. Bu dialektga Marg'ilon, Farg'ona, Vodil, Qo'qon va boshqa shu tipdagi shevalar kiradi.

Toshkent guruhi.

Toshkent dialekti. Bunga Toshkent shahar shevasi, Toshkent viloyatidagi qipchoq shevalaridan boshqa shahar tipidagi shevalar, masalan, Piskent, Parkent, Qoraxitoy va boshqalar taalluqlidir.

Jizzax dialekti. Bunga Jizzax, Xos(Xovos) Qashqadaryodagi Po'loti, Mo'loti, Boyterak shevalari kiritilgan.

Qarshi guruhi.

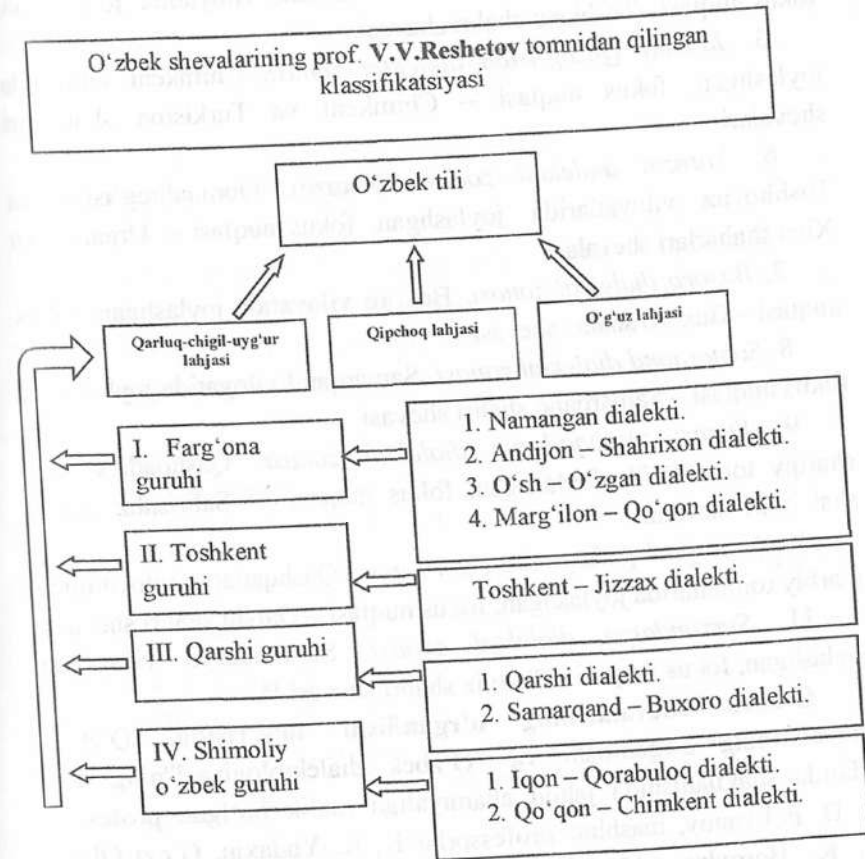
Qarshi dialekti. Bu dialektga Qarshi, Shahrisabz, Kitob, Yakkabog' va (qipchoq shevalaridan tashqari) Qashqadaryodagi shu tipdagi shevalar kiradi.

Samarqand-Buxoro dialekti. Bunga Samarqand, Buxoro, Xo'jand, Farg'ona vodiysidagi Chust, Qashqadaryodagi Koson va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi (o'g'uz va qipchoq lahjasiga taalluqli shevalar bu dialektga kirmaydi).

Shimoliy o'zbek guruhi.

Iqon-Qorabuloq dialekti. Bunga Iqon, Qorabuloq, Mankent, Qoramurt va boshqa ba'zi shevalar taalluqli bo'lib, ular o'zining tarkib topish jarayonida avvalo o'g'uz, keyinchalik esa qipchoq tili elementlari bilan aralashgan.

Turkiston-Chimkent dialekti. Bu dialektga Turkiston Chimkent, Sayram va shu tipdagi boshqa shevalar kiradi. Mazkur dialekt o'g'uz tili elementlarining kam bo'lishi, biroq Janubiy Qozog'iston shevalari bilan metisatsiyaga kirganligi sababli qipchoq tili elementlarining ko'proq bo'lishiga qarab Iqon-Qorabuloq dialektidan farq qiladi (13-rasm).



O'zbek shevalari lingvistik geografiya tamoyillari asosida ham tasnif qilingan. A. Jo'rayev *fokus nuqtasi* tamoyili asosida o'zbek shevalarining 11 zonasini belgilagan. Ular quyidagilar:

1. *Janubiy-sharqiy dialektal zona.* U Andijon va Osh viloyatlarida joylashgan, fokus nuqtasi – Andijon va Osh shaharlari shevalari.

2. *Shimoliy Farg'ona dialektal zonasi.* Namangan viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Namangan shahri shevasi.

3. *Janubiy-g'arbiy dialektal zona.* Farg'ona viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi – Qo'qon, Marg'ulon, Farg'ona shaharlari shevalari.

Ohangaron vodiysi, Fargona, Andijon viloyatlarida ham yashaydilar Sirdaryo, Samarqand, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo va Xorazm viloyatlari aholisining ko'pchilik qismi ham qipchoq lahjasining vakillaridir. Bugina emas, o'zbek tili qipchoq lahjasining shevalari Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston respublikalari territoriyasida ham bor.

O'zbek tilining qipchoq shevalari faqat dialektologlar uchungina emas, balki folklorshunoslar uchun ham juda qiziqarli materiallar beradi. Avlodan-avlodga o'tib kelgan juda boy xalq og'zaki ijodi, xususan, qahramonlik eposi o'zbek xalqining milliy g'ururi hisoblanadi. Shu sababli aksariyat qismi qipchoqlardan bo'lgan o'zbek xalq baxshilarining hayoti va ijodini o'rganish, o'z navbatida, qipchoq shevalarining xarakterli til xususiyatlarini har taraflama tadqiq qilishni taqozo etadi. Shu bilan bir qatorda, qipchoq lahjasi o'z fonetik va leksik-grammatik xususiyatlariga ko'ra, o'zbek adabiy tili normalaridan ham ko'p jihatlari bilan farq qiladi.

O'g'uz lahjasi. Xorazmning janubiy qismidagi bir qancha shevalar o'zbek tilining o'g'uz lahjasiga taalluqlidir. Xorazmdagi Xiva, Xonqa, Shovot, Hazorasp, G'azavot, Yangiariq, Sho'raxon, Urganch singari aholi yashaydigan punktlarda, shuningdek, Toshhovuz viloyati va Qoraqalpog'istonning bir qator tumanlarida o'g'uz lahjasining vakillari juda ko'p.

Shimoliy o'zbek (Turkiston-Chimkent) guruh shevalari (Qorabuloq, Mankent, Qoramurt, Iqon) ham, shubhasiz, o'g'uz elementlarining ishtirokida shakllangan. Mazkur lahja vakillari respublikaning boshqa tumanlarida (masalan, Jizzax yaqinidagi Bog'don qishlog'ida) ham uchraydi.

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi. O'zbek tilining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi shahar shevalarini va ularga yondosh bo'lgan shahar tipidagi qishloq shevalarni o'z ichiga oladi.

Mazkur dialekt birligining shakllanishi XI asrdagi Qoraxoniylar harakati bilan bog'langan.

Tarixiy jihatdan qarluq-chigil-uyg'ur til birligiga Namangan, Toshkent, Andijon va O'zbekistonning boshqa tumanlaridagi yirik

punktlar aholisining shevalari taalluqlidir.

Bu lahjaning shevalari O'zbekiston territoriyasidan tashqarida ham ko'p tarqalgan. Masalan, Qozog'iston territoriyasidagi Turkiston, Chimkent, Sayram, Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent¹⁷; Qirg'iziston territoriyasidagi O'sh, Jalolobod, O'zgan va boshqalar shular jumlasidandir. Bu lahjaga oid sheva vakillarini Afg'onistonda ham uchratamiz. Ma'lumki, 1630-yillarda o'zbek urug'laridan qatag'onlarning bir qismi Shoshdan (Toshkent vohasidan) Afg'onistonga ko'chib ketganlar. O'zbek shevalarini klassifikatsiya qilgan tadqiqotchilar bu lahja shevalarini turli guruhlariga kiritganlar, holbuki, mazkur shevalar o'rtasidagi genetik va til jihatdan yaqinlik faqat tarixiy jihatdangina emas, balki hozirgi paytdagi holatida fonetikada ham, leksikada ham, ba'zi grammatik shakllarda ham ko'zga yaqqol tashlanadi.

Uyg'ur tiliga xos bir qator tipik xususiyatlarning, qisman "umlaut"ning mavjudligiga qarab Namangan shevasi, xususan, Namangan atrofidagi ba'zi qishloq shevalari, masalan, Uychi shevasi alohida o'rin tutadi.

Bu lahjani tubandagi guruhlariga ajratish mumkin:

Farg'ona guruhi. U bir necha dialektlarni o'z ichiga oladi:

Namangan dialekti. Bu dialektga Namangan shahar shevasi va shahar tipidagi Namangan atrofidagi shevalar (masalan, Uychi va boshqalar) taalluqlidir (Namangan atrofidagi qipchoq shevalari, tabiiyki, bu dialektga kirmaydi).

Mazkur dialektga oid shevalar uyg'ur tiliga maksimal darajada yaqinligi bilan xarakterlanadi.

Andijon-Shahrixon dialekti. Bu dialektga Andijon shahar shevasi, Shahrixon shevasi va Andijon viloyatidagi boshqa bir qator shevalar kiradi.

O'sh-O'zgan dialekti. Bunga O'sh, O'zgan, Jalolobod va shu tipdagi boshqa shevalar taalluqli bo'lib, ular uchun janubiy qirg'iz shevalari bilan bo'lgan metisatsiya xarakterlidir.

¹⁷ Qorabuloq, Qoramurt, Iqon, Mankent shevalarining qarluq-chigil-uyg'ur lahjasiga kiritilishiga qo'shilib bo'lmaydi. Bu shevalar o'g'uz lahjasiga oiddir. — A.S.

4. *Toshkent dialektal zonasi*. Toshkent viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Toshkent shahri shevasi.

5. *Janubiy Qozog'iston dialektal zonasi*. Chimkent viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Chimkent va Turkiston shaharlari shevalari.

6. *Xorazm dialektal zonasi*. Xorazm, Qoraqalpog'iston va Toshhovuz viloyatlarida joylashgan, fokus nuqtasi - Urganch va Xiva shaharlari shevalari.

7. *Buxoro dialektal zonasi*. Buxoro viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Buxoro shahri shevasi.

8. *Samarqand dialektal zonasi*. Samarqand viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Samarqand shahri shevasi.

9. *Yuqori Qashqadaryo dialektal zonasi*. Qashqadaryoning sharqiy tomonlarida joylashgan, fokus nuqtasi - Sahrisabz, Kitob shaharlari shevalari.

10. *Quyri Qashqadaryo dialektal zonasi*. Qashqadaryo viloyatining g'arbiy tomonlarida joylashgan, fokus nuqtasi - Qarshi shahri shevasi.

11. *Surxondaryo dialektal zonasi*. Surxondaryo viloyatida joylashgan, fokus nuqtasi - Termiz shahri shevasi.¹⁸

O'zbek shevalarining o'rganilishi to'g'risida. O'zbek shevalarining o'rganilishi va "O'zbek dialektologiyasi"ning fan sifatida shakllanishida jahon ahamiyatiga molik bo'lgan professor Y. D. Polivanov, mashhur professorlar K. K. Yudaxin, G'ozim Olim, A. K. Borovkov, V. V. Reshetov, Sh. Shoabdurahmonov kabi olimlarning buyuk xizmatlari bor. Bu olimlar bilan birgalikda keyingi davrlarda yuksak ilmiy darajali va iste'dodli mahalliy olimlar yetishib chiqdi. Ular M. Mirzayev, F. Abdullayev, S. Ibrohimov, H. G'ulomov, Y. G'ulomov, A. Aliyev, A. Shermatov, A. Jo'rayev, O. Madrahimov, T. Yo'ldoshev, N. Rajabov, X. Doniyorov, T. Nafasov, Q. Muhammadjonov, Y. Ibrohimov, N. Murodova kabilardir. Shuningdek, 50ga yaqin fan nomzodlari, dotsentlar o'zbek shevalari bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borishgan va olib

¹⁸ Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. - Ташкент: Фан, 1991. - С. 65-66,

bormoqdalar. Bu olimlar ishlari tufayli o'zbek dialektologiyasi fan sifatida shakllandi va aksariyat lahja va shevalar sinxronik tarzda o'rganib chiqildi, lug'atlari tuzildi, lingvistik geografiyaga asos solindi.

O'zbek dialektlari hamon tadqiqot obyekti bo'lishi mumkin, ya'ni endilikda o'zbek shevalarining barcha masalalari bo'yicha nazariy muammolar: o'zbek shevalari fonologiyasi, turkiy dialektologiya, etimologiya, turkiy tillar bilan qiyosiy jihatdan o'rganilishi kerak, o'zbek shevalarining atlas yaratilishi dolzarb bo'lib turibdi. Bu kabi masalalarning o'rganilishi o'zbek tilshunosligini yanada boyitishga xizmat qiladi.

Takrorlash uchun savollar:

1. Shevalar qanday tamoyillar asosida tasnif qilinadi?
2. O'zbek shevalari kimlar tamonidan tasnif qilingan va ulardagi farqlar nimalardan iborat?
3. Qaysi o'zbek dialektologlarini bilasiz va ular qanday tadqiqot ishi olib borishgan?

Tayanch tushunchalar:

Gibridizatsiya [hubridization] - qardosh bo'lmagan til va shevalarning aralashib ketishi.

Klaster [cluster] - sheva, dialekt, lahjalarning yagona tilga yaqinik darajasi.

Metisatsiya [metisation] - qardosh tillar va shevalar chatishuvi.

Shevalarni tasnif qilish [classification of dialect] - shevalardagi o'xshash va noo'xshash xususiyatlarni hisobga olib, ularning guruhlarini belgilash.

Til sistematikasi [linguistic systematization] - tilning to'rt a'zoli shkalasi (til-lahja-dialekt-sheva).

Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar
(An'anadagi transkripsiyada yozib olingan matnlar)

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Toshkent shevasi

Мән озъм ескъ бѣ:вѣммән. Хъзър он уч сотъх йеръм бѣ.
Йѣрмъ тѣк, йѣрмъгѣ мевѣлѣй дѣрѣхлѣ еккѣммән. элмѣ-пѣлмѣ, нѣк
пѣк дѣгѣндѣй – хѣммѣсь бѣ: . Эзгънѣ сѣвзъ-пѣйѣз, кѣртъшкѣйѣм
еккѣммән, йѣгулувгѣ йѣрѣшѣ. Бѣллѣ дѣлѣдѣ ышлѣшѣдѣ. Кѣрѣп
кѣлдѣм, кѣдѣм мѣнѣм дѣлѣдѣ ышлѣп кѣлдѣм. Хъзъ(р) тѣмѣркѣгѣ
еккѣн нѣрсѣлѣгѣ, тѣккѣ кѣрѣп турѣмѣн. Джѣм турѣболѣдѣ
дѣйѣсмъ, ышлѣп оргѣнгѣн (оргѣннѣн) эдѣмгѣ. Йѣздѣ дѣлѣ бѣгъдѣ
кѣрѣвулѣчѣлѣйѣм кѣлѣмѣн, бѣллѣгѣ йѣрдѣм бѣсѣн дѣп. Ышкѣп,
кѣмъллѣп тургѣннѣ нѣмѣ йѣссън. Кѣмъллѣсѣн кѣр эшѣсѣн
дѣйѣшкѣн. Кѣлѣн, сѣзгѣ бѣ:дѣрчѣлѣйѣдѣн гѣпѣрѣ берѣкѣлѣй.
Бѣ:нѣйѣм джѣ: ышъ коп болѣдѣ. Етгѣ кохлѣм тѣк эчѣлѣдѣ, шѣрѣсѣ
осѣп кѣтмѣстѣн. Пѣйѣлѣ сѣнгѣн, бѣгѣзлѣ чѣшѣп кѣткѣм бѣсѣ,
ышкѣм, бѣшкѣттѣн ышлѣнѣдѣ. Бу шѣндѣ: болѣдѣ - сѣнгѣн пѣйѣнѣ
эл тѣшѣп, оннѣгѣ йѣнѣгъ пѣйѣ койѣлѣдѣ, кѣгън пѣйѣлѣ егъп ышкѣм
кѣлѣнѣдѣ. Пѣйѣгѣ йѣсѣбѣшлѣтѣп бѣгѣз бѣйлѣнѣдѣ. Бѣгѣзъ ыстѣй
мънѣм бѣйлѣйѣвуз. Тѣлпъ ынгъчкѣ нѣвдѣсѣнѣ ыстѣй дѣйѣвуз. Кѣгън
тѣккѣ ышкѣмгѣ котѣрѣвуз. Нѣвдѣлѣрѣнѣ тѣрѣп, чѣптѣмънѣм
бѣгѣзгѣ бѣйлѣп койѣвуз. Йѣздѣ тѣк осѣп, ышкѣммъ орѣп кѣткѣндѣ
хѣмтѣв (< хѣмтѣк) кѣлѣвуз. Бѣмѣсѣ, нѣвдѣ пѣшмъй кѣлѣдѣ, узъмѣм
бѣмѣзѣ болѣдѣ. Хѣмтѣв кѣгѣндѣ, кун йѣхшъ чѣшѣдѣ. Нѣвдѣйѣм
пѣшѣдѣ, узъмѣм шѣрѣлѣ болѣдѣ. Кун йѣхшъ чѣшѣшѣйчун
бѣ:йлѣнѣ йулѣп тѣшѣшѣ хѣмтѣв дѣйѣвуз. Узъм пѣшкѣндѣ,
ышкѣммъ устѣгѣ бѣгъгъ отгѣсѣгѣ хѣвѣзѣ кѣлѣвуз. Хѣвѣзѣдѣ отгѣрѣп
кушшъ корѣйѣвуз. Йѣздѣ тут пѣшѣгъдѣм бѣшлѣп кѣрѣйѣлѣ:,
чѣгурчѣ: кѣлѣдѣ. Кѣрѣп турмѣсѣн, узъмѣм шѣлѣп кѣтѣдѣ.
Тѣртѣрѣй чѣлѣсѣн кѣчѣдѣ. Энув кѣтгѣ йѣннѣ:гѣйѣм кѣннѣрѣ: кѣп
койѣмѣн, куш корѣшкѣ. Кѣннѣрѣ:нѣ пѣкѣрдѣн кѣлѣмѣн. Пѣкѣррѣ
ычѣгѣ бѣтгѣ темѣррѣ эсѣлтѣрѣп бѣйлѣп, пѣкѣррѣ йѣннѣ:нѣ учѣгѣ
эсѣп койѣмѣн. Ычѣдѣгъ темѣргѣ кѣннѣ бѣйлѣп хѣвѣзѣгѣ тѣртѣп

кѣлѣмѣн. Хѣвѣзѣдѣн турѣп кѣннѣпъ тѣртѣп кѣссѣм, дѣрѣннѣ-дурунн
кѣп кѣтѣдѣ, куш бѣлѣсѣ йѣлѣп корѣнчѣ. Хѣвѣзѣдѣ йѣтѣмѣн,
кушшъ эвзъ кѣсѣ, йѣткѣн джѣйѣмдѣ кѣннѣпъ тѣртѣп койѣмѣн,
кѣннѣрѣ: джѣрѣнлѣп кѣтѣдѣ, куш бѣккѣ йѣлѣмъйѣдѣ. Кѣчѣсѣйѣм
хѣвѣзѣдѣ йѣтѣмѣн. Йѣзъ ыссък дѣм кѣчѣлѣрѣйѣм отгѣ (<у ердѣ)
гѣр-гѣр шѣмѣл. Хѣвѣзѣдѣ йѣтѣшшѣйѣм гѣшѣтѣ бѣ: . Бу йѣл йѣздѣ
бѣр кѣлѣйлѣ. Хѣвѣзѣгѣ джѣй кѣбѣрѣмѣн, ошѣндѣ бѣлѣсѣс хѣвѣзѣнѣ
гѣшѣтѣнѣ. Етгѣмѣн ыккѣ вѣш шѣкѣрѣнгулѣлѣ (*тож.* шѣкар ангур)
сѣвгѣ сѣп, муздѣй кѣп берѣй, кѣрсѣллѣтѣп йѣп корѣн, ошѣндѣ
бѣлѣсѣс бѣгъгъ, узъмѣм хѣсѣйѣтѣнѣ. Узъм джѣнѣвѣрѣм мѣн бѣр
дѣрткѣ дѣвѣ. Е, рѣстѣнѣм бѣннѣмѣ дѣвѣтѣвдѣм. Хъ, бѣ:дѣрчѣлѣйѣгѣ
кѣсѣв (< кѣлѣсѣк), куздѣ узъмлѣ узѣп элтѣннѣндѣн кѣгън тѣккѣ
комъш кѣрѣй. Комъшдѣн элдѣн узъмѣм зѣнѣгъ нѣвдѣлѣрѣнѣ
ышкѣмдѣн чѣшѣрѣп хѣсѣлѣсѣз нѣвдѣлѣ кѣсѣп тѣшлѣнѣдѣ. Кѣгън
кѣндѣ: кѣлѣнѣдѣ. Узъмѣм нѣвдѣлѣрѣнѣ йѣгъп, бѣйлѣп кѣйѣшшъ
кѣндѣ: дѣйѣвуз. Кѣндѣ: кѣгѣндѣ, узъмѣм нѣвдѣлѣрѣ йѣткѣзѣлѣп,
узун кѣп нѣвдѣмънѣм бѣйлѣп койѣлѣдѣ. Кѣгън устѣдѣн бѣрдѣ
йѣпсѣйѣм болѣдѣ, турпѣ: йѣпсѣйѣм болѣдѣ. Мѣн бѣрдѣгѣ комѣмѣн.
Энув кѣлѣвѣтгъ устѣдѣгъ тѣк эймѣкѣ. Унѣ коммъйѣмѣн, оргѣннѣн,
кѣштѣйѣм турѣвурѣдѣ. Энувнѣйѣм эймѣкѣ кѣмѣ:чѣмѣн. Джѣйдѣнѣ
устѣгѣ чѣкѣрѣвѣрѣмѣн. Ошѣнѣ устѣдѣ сѣп йѣтѣвурѣсѣн, хѣвлѣгѣйѣм
сѣйѣ берѣдѣ. Кѣлѣгѣсѣ йѣл мѣмбѣ кѣрмъскѣнѣ пѣрхъш кѣмѣ:чѣмѣн,
пѣрхъш кѣп копѣйтѣрѣмѣн. Мундѣнѣм бѣтгѣ сорѣ кѣп койѣй,
йѣхшъ турѣдѣгѣн узъм, мѣгъзѣйѣм кѣтгѣкорѣннѣкѣдѣн
кѣлѣшмъйѣдѣ. Кѣлѣмчѣсѣдѣн сѣзгѣйѣм бѣтгѣ екѣп берѣй,
бѣхѣнѣмънѣм узъмлѣй бѣп кѣлѣсѣс, узъмлѣй ойгѣ нѣмѣ йѣссън,
о:лѣм.

Farg'ona shevasi

Ertaklar

Бѣр кун дѣвѣнѣйѣ Мѣшрѣп сѣхрѣгѣ сѣйѣл еткѣнѣ чѣккѣнѣдѣ.
Сѣхрѣдѣ бѣрѣйѣтѣп этрѣпѣгѣ кѣрѣсѣ бѣр дѣйкѣн кош
хѣйдѣйѣткѣнѣмъш. Дѣйкѣн кош хѣйдѣрѣкѣн-у, Мѣшрѣптѣ йѣзгѣн
гѣзѣллѣрѣдѣн бѣрѣнѣ бузѣп куйлѣйткѣнѣнѣ ышѣтѣпѣ. Дѣйкѣн

хөйдөлгөн шудгардь мэлэ бэсэп өткөч, Мэшрәбь девэна мэлэ бэсэлгән йердь айәк вә қолларьмьнән бузыпть. Бунь коргән дейкән „дә:д-пәрийт“ қылып: „Ей девэнаһь Мэшрәп, нә сәвәптуркьм, мәнһь мэлэ бэскән йерьммь бузәсэн?“ – депть, унә джәвәбән девэнаһь Мэшрәп: “Сәнһь мэлэ бэскән йерьинь шул сәвәптын буздымкь, мәнһь йәзгән гәзәльмь бузып әйтйәпсән”, – депть. Дейкән Мэшрәптән узр сорәпть.

Борь бьлән тулкь екаләсь джә: қалын дос большыпть. Улар бьр кун бьр дәштә кетькәнләрәдә джәдә қәннләрә эчкәп, ньмә қылышынъ бьльшмәстән, у йәк-бу йәкләригә қәрәшәкь, узәкә бьр бәг (бәх) корьныпть корғәндә ьчьдә. Унә йәкьн бәршыпть, йәкьн бәршып узьм оғьллх қьмәхчь волышпть. Қәрәшәкь, коргән джәдә бәләт әкән. Ньмә қылышынъ бьльшмәстән қәрәшә, эмьзый(к) тургәнәкән. Шу эмьзыйдән бьр бәлә қылып қьсылып йәстп отьшыпть екаләсь, шундә тулкь борьгә бьр гәп әйтпть: “Узьмләр хоп пышыпть йетьлып, узьмдь шундәй йьйлккь тойьп бунньмьздән чькьп кессьн”, – дьпть. Рә:сә узьмдь екаләсь йьйдь. Тулкь шундә хьйлә ьшләтпть. Хьйлә ьшләтп, бунньгә бьр узьмдь тьквәспть – екалә бунньгә узьмдь тьквәсп, борьгә: “Хәльйәм қәннъ тоймәдымь”, – депть. Борь унъ сәрә шәшьлып, қьзкьп йу:рыпть узьмдь. Әхьрь, қәннә йәрьлып кетәдгән дәрәджәгә йетп қәпть. Шундә тулкь дувәлдь устьгә ь:ргьп чьквәсп, хә:дып: “Бәғбән әкә, оғьрь кетть-йә:”, – деп чәкьро:рыпть. Шундә борь ньмә қылышынъ бьлмәстән эмьзккә йугьрсә, эмьзккә сьғмәпть. Дувәлгәйәм ьргьйәлмәпть. Шундә бәғбән чькьп қәлып, рә:сә тохмағләп урыпть. Чәлә ольй қылып тәшләпть. Шундә бәғбән ендь борьнъ олып қәлдь деп кетьпть әркәсьгә қәрәп. Шундә келтейдь зәрбьгә борьнъ йегән узьмләр чькьп кетпть. Тулкь дәрров дувәлдән ьргьп чушыпть хәл-әхвәл сорәгән. Тулкь әлдьнә эльп, борьгә әйтпть-дә: “Мәнһьйәм әнийердә рә:сә кәлтейләшть. Екалә бькьнньмь әләлмәй қәлдьм. Тур ендь кетәмьз”, – депть борьгә. Борьйәм “мәйль бә:мәсә” деп эмьзыйдән әлдьнә отьпть. Әркәсьдән тулкьвәй отьпть. Қәрәсә,

борь джә: хәлләсләп кетәйткәньмьш. Тулкь ойләп корьп қәрәсә, борь әлдьнә кетйәпть. Кейһн тулкь “вәй әйәгьм!” – деп әхсәғләнп йурйәпть. Унә борьнъ рәхмь кельп: “Кә, әркәмгә мьнвәл, бә:мәсәм”, – депть. Шундә тулкь мьнвәлып: “Хьх ешәгьм, сәнһь вәдәмәсәм қьмь әлдәймән”, – деп борьнъ мьнп тәккә қәрәп чькьп кетпть. Шу мьнән борьмьнән тулкь мурәдь мәхсәтьгә йетпть.

Namangan shevasi

Suhbat

Күлләдән бьр күн оттәғьммьнәм тәғәммькьгә қьрүдүг, бьззә йәңәчәм қәшшь (қарши) әддь, шьйпәңгә откуздь. Ендь вәдәмьзгә у-бу қойьп түрүддә, шу вәхттә қәшнұсь кетьккә чькьп қәддь.

- Қәшнұ, кетьгьңгьздән бәсә бьр қәсә берьн.

- Бьр хурмәчә қәлуддь, ьндыгьнә гүзәргә сәткәнә эпчьп кеттьйә.

- Есьзгьнә, зәддәв-мәддәвьйәм йә:мь, бәшьммь тәтәләвәлйә дудум.

- Зәддәвь йәг-у, өзьмьзгә эп қойгәндьм, өшәндән бәрәқәлйә, бәшьңьзгә вәсә.

- Худәйә, мәльңьз гәмуш вәсун, йәльммь йәкьн || йәкьн қьлдьз. Вәй қәшнұ, шәшьлгәньмнән хәл сорәшәм есьмнән чьп қәпть, ендь сорәшәйнүк: түзүмьсәз. Түнүкүн тәвьңьз йәг деп ьшьтп хьлә йьрағьм әчьшмәсә.

-Хә, ендь түзүмән. Духтур кельп қәрәп, дәрь-мәрә йәзп берүддә ьчьп әнчә өзүмгә кәп қәддьм.

-Йәлйә әйьлләрьнъз бәхтьгә түзү волун. Еткәндәй, оғьздән хәт келүттьмь? Тьнчәкәммь?

-Хә, келүтть, тьнчьмуш, ойнәп-күлүп йургәньмуш. Ёк-уч кун бәддь рәсьм йувәрыпть, гәләтә әркәсьдә пәпугь вәр шәпкәләдән қьйвәспть.

-Хә тузу:, тьнч вәсә вәпть. Оғьз бәмәсә морйәгәкәндә пәпугь шәпкә қьйгән вәсә.

-Хә, шунәкәймуш.

-Вәй өлмәсәм, эшшә кып, дәмләп чыкырдым, ендә ләнджәм боп кәддә. Өткән сә:р шунәкә тәкыг эш кылу:ддым тә:г эп, кәрмәч боп кәптә. Хоп көрьшгүнчә хәй, йокәсә.

-Хәй.

Уннән кы:н йәнәчәмъз бьзъз элдъмъзгә кеп: "Сьләнъйәм зерьктәрвьәддумь... хәтунләгә гәб босә. Шуньчун әйтъшәддә: еләккә чыккән хәтуннь еллыг эгуз гәпъ вәр деп. Ыктәмъз бьрвоп кәлдумъ, боддә гәпъ бәйтәверәмъз. Хәй, әбәң түзү:мъ, әчәндәйәм йүрпгьләмъ, үкәләръң".

- Хә, хәммәләрь йәхшә, кьрсәң сорәп кой дейъшудь.

- Сәломәт болуссун, хәч келәйәм демейсәлә.

- Көрмейсәмъ, ышлә джудә коп, ендә муннән бәкә кеп турәмъз. Хәй, ендә бьз турәйлук, бьр ышмьнәм бьджджәйгә кетуткәндүг бейгә кьрвьөтәйлүг деп кәлдым, Мәну: эшнәмьйәм бәшләп кьрәведдым.

- Жудә йәхшә кыпсәлә-дә. Джә тез кәйтуссәлә-йә, э:кәт-п:экәт кьсә: бәләддә, әхьр.

-Ышъмъз зәрурәг, бәшкә күнь келәрмъз,

-Хәй... дәрәп кетуссәләйә, тә:бә, бәшкә кельинә, бомәсә.

Kitob tumani Ayronchi qishlog'i shevasi

Бьзәддә кышлөх халкы кыйәнъ, бәлгаль, ходжә уругләрәдән. Бьзә еннъ шу уругләдән ургып кәгән-дә. Кадым әкәль-укәль мәлдәр кышләр богән дьйдләр, улә туйә сәвгән, кой сәвгән, әйрән кьган.

Бьз әктыб боп келлык, ыгьрмә сәккьзынчә йыл йер токәтыш боллы, ыгьрмә тоқкьзынчә йылгә келтып кәлхәзләшткы. Бьр селсәвьт бойчә мен кәлхәс рәйъсә боллым. Бьр әйдән сәғум бьздә селсәвьттә рәйъсә кып койдыла, "еккы йыл ышләдым. Кышлөк-кышлөккә кәлхәс тузуллы. "Оттыз "еккынчә йыл "Гәләбә" кәлхәзә боллы, "екки йылләң кейън уштә кышлөх - Әчәмәйль,

Кайчтыль, Әйрәнчә бьр кәлхәс боллы. Кейън йәнә кәлхәзлә бьлләштә. Кьр бьрнчә йыл йәнә бьздә рәйъсә кып сәйладьлә. "Ошә йыль хәсәл йәхшә бомәдә. Рә:бәр ози буйрук кып, ыш көрсәтмәсә бекәр-дә. Кьр бьрнчә йыл уруш боп кәллы, ыгьлләддә урушкә йүвәрәйәптыз. Шуйтып, кьр "еккынчә йылләгә бәрып кәлхәзъмъзгә куч кәм кылыз. Ә:рәнум мьнән өзъмъс сув сүвәргәммъз, сьзгә, бу кышыгә охшәгән ыгьлләр кейгә, бьзгә уштә тьрә:тьр бәрьдә, ышләвчәлә гьжылләгән хәммәгьнәсә әйәл. "Ошә вәхлә хәм шәлә екәйдкы, хәм пәхтә. "Онәккынчә мәттән ләйшәннә чүшәйдкы, әпрыл әйгә дәвур шәләнъ егьб боләйдкы. Сәғун пәхтәнъ егәйдкы. Тьрә:тылләръмъз гә: йурәдә, гә: йәтәдә, жәнвәр ков егсә, беш-әлтә гектәр егәйдә, ыгьрмәтә-оттыстә әт селкә мьнән чыгытгы егьб боләйдкы. Хәммә нессә пәхтәгә карәтыләйдә. Медьмъс кып сәвун, чәй, шәкәр, чыт тәхсәмләйдкы. Чытты карасәнъ әләсьзмъ, сургынь әләсьзмъ. Кайсә керә: босә әләйдсә, галлайәм шуннәг. Кәлхуччәләйәм йәхшә ышләйдә, хәммә тәң әзәннән ышкә чыгәдә, хәддә йоғьдыкы бьрәнтә чығмәй кьсә. Шуйтып, хәр йыль дәвләткә пәхтәнъ пьләнәдән эшърып тәпшърып турдык-гә. Бьр хып кышыла әрдьн әллы, "оттуз беш-оттуз әлтә әрәвә пәхтәнъ өзә кәшыккә сәлгып, бьр кышы тәрәзыйә тәртып берып келәйдә, полә-шолә дегән гәб бомәйды.

Шәкәр ләвләвьнъйәм көв егәйдкы. Бьр кун кәлхуччәләддә хәммәсәнъ бьр от бәскән әңнәр борьдә, ләвләвь егылгән, шуннә әп чыхтым, ыдәрәгәйәм хәч кьм кәмәдә, хәммә бәлә-чәкәләръ мьнән чыгьдә. Бьттә ынвьрсәльмъз бә. Бьр вәштән чуштым-дә хәммәгә сәнәб беддым, бьр хәттән тьйдә, озьмәм әллым. Йәгәнәдән чыккәнънъ әп кетыйла дедым, чуччә шәкәр ләвләвь-дә, хәммә терып-терып әп кетәйдә. Карәсәм, рәйәннъ вәкьлләрәйәм бо:рә келәйәпты-дә. Бьр упәлнәмәччә бәрьдә, бьр вәх ләп ыгып әллымъзгә кеп кәллы. Шу турушкә, хәшәр кыпсән-дә, дедә. Кейън рәйкум бәвә кеп кәллы, кечкурун, бойрәгә чәкьддә.

Кечкәчә хәммәсәнъ чөвьп тәйләдык, кәмәдә еннъ. Рәйкумбәвә ләвләвьнъ пәйдәсә кәттә деп гәпърып-гәпърып кеп,

кейин бьзэддь махтап бэщкэ райьслэрдь къзэртърдь. Еннь бьзэ эпънньккэ отьп коллък. Бър сувэръп, сувэргәннен кейн тэйт бошэйдь, кэвлэп хэр-хэр джейгэ уйдык, шүйтп хэммэ джэйдь лэвлэвь бэсьп кеттэ, хэсьлль тэхсьмлэйдьк, чьт кесэ кэлхэска дэррэв хэсэвлэп чьгамьз, қань неччь метьддэн тьйэ:дь, сэгун хэвэр қьлэмьз, Гэллэнь қол мьнэн орьп, хом мьнэн йәнчэйдьк, ьнтъзэм шуннэй каттэ едькь, йәнчън, сэв(у)рьн, тэйтэллэң, некън хьйәнэт қьмэң, дьйдьм.

°Ошэ вэглэр кэлхуччълэрдэ мэлэм кувьдь, шунчэ мэл кэлхэздь йерънъ бэсмэгчъйдь. Кэлхэздь нэньнъ йесэң, хэлэллэв йе, дейдыг-дэ, эдэмлэгэ, сьз пьрэнтэ эркэсьнъ мэкэмлэсэ:ньз, пьрэнткэ йэддэм бергәнъчъз шо болэ:дь, дьйдьк.

Бър джэйгэ шэль екьведьк, эдэмнъ кэмльгьдэн, когэръп чьгьп, кейн °от бэсьп кеттэ, шундэй босэйэм, бър розгэргэ бър туннэчэ шэль тьйдь. Бър кун рэйкумбэвэ чакьрып: “Сеңдэ эт-хокьз йетьшмэйдьмэ?”- деп сорадь.

Бър кун ьстьмэ зорэлэйвьддь, баданьмнэ вэрэджэ кьрвьддь, хьпшэ давушъм пьттэ, °ентькьп-°ентькьп нэпэс элэмэн, эйэлъм бър мэмэ чакьргәнэкэн, у колънъ шутып тэмэгьмнэ эп кельвьддь: “Е, қой, қой”,- дедьм. Сув ьччэм отмэйдь. Соғун қарэсэм, бэдърлэп уч кьшь оқьйвьддь, эйэлъмнъ чакьрвь эйттэм: “Бър кьшьгэ буйур, шэ:рдэн тэвэ:мэ, Ғузэддэн тэвэ:мэ бър вьрэч тэпсэ-дэ, йувэрсэ”, - дедьм. Қарэсэм, эвхэл шо. Соғун шэ:рдэн вьрэч кев эп кеттэ менъ, ендэ йэтьшпэн, бэ:рьсь өзьчэ гэплэшэйаптэ, кулэгьмнэ кьрэдь, чушуммэймэн улэддь гэвьгэ, хьштъмэнь бьлмэймэн, некън нэпэс гьтэккьнэ рошэм болль бэргәннэң кейн. Шутып, эпэрэстэ қьп түзальп кеттэм. °Еннь эдэмлэгэ белбувэрдэн йугэрьдэн йэрэ чьхсэ, меңа йувэрсън, дедьм. Бър кьшьнъ сэньдэн бър сом дегән йэмэн йэрэ чьгыптэ, бэхшьңнэ, пэлчъңнэ йугурэвьрэсэмма, бэр чолэг вьрэчкэ, деп қэгэз йэзьб бердьм. Тағь бьттэсьнъ қарэсэм уштэсь оқув йэ:птэ, тэмэхтэ бър тэмэньнъ кьсьв эгэн, хьллэ нэпэс эладь. эзьр

вьрэчкэ бэр, деп жонэтьв йувэрдьм.

Кэлхэзгэ йеттэ йуз гектэр эвь йер бэр ьдэ, сув йетьшмэйдь, кум бэтыш пэйтэ ту:рь элльгэ бэддьм. Вэтхузгэ ьшлэгән устэ кьшь бош кетэ:ма, меңа сув берэсэмма, йохмэ?- дедьм. Сув учун уруш-согышэм боп турэт(ь)тэ еннь. Бу гэвьңдэ қой, улум, дедь.

Нькэ тойдэ эрзь-хэвэсь бэр-ку:, нэ кьшьлэ тоқкьс тэвэк қьлэдьла, йьгьт бергән нессэдэн тоқкьс хьл тэвэм қьлэдь: энэр, хэлэвэ, нэң, шэшльк..., хэммэ кэсьсгэ сэлвьэладь. Той кунь бър қас йэзьп қойэллэ, шу қаскэ қьм қәнчэ тэйлэсэ тэйлэйдь, пулль кьйэв тэмэңнэ тэпшьраллэ. Шу кунь хэмсэйэ хэвлэгэ қьз дугәнэлэрь мьнэн °отгьрадь, қьзь вэқьльнъ сорэб бэрэллэ(р). Кэмпьрлэр лолалэддь гүп-гүп урьп, тезрэ: гэпьр деб мәжмур қьгәннэй қьлэллэ. Шунь учун вэқьл сорэп кегэллэ кэмпьлэгэ пул берэдь. °Еннь қьз қьмңэ вэқьльнъ бергэм босэ, шунь гэвь гэп болэдь. Ыгьт тэмэн эйэллэрь ьгьттэ кьптьдэн, тоньдэн ь:нэ откэръп турадь, кейн ьгьт ектэ жорэсь мьнэн чьмьллькка кьрп учэвьйэм сэлэм сэлэдь. Кэмпьллэ: “... ков йэшэсьн! Мьң йэшэсьн!”- қьп қэлэллэ(р). Еккэ жорәнэ кьйэвбэшлэтэр дейдья. Улэгэ этэп қалпэқ, қас (белбоғ), тэвэм тэттп элльгэ қойэллэ, бэркэшгэ пул тэйлэп, улэ элып кетэллэ. Пулль қьздь енэсьгэ берэллэ(р). Кельнньйэм кьйэвдь элльгэ кьйьрп қойэллэ(р), ойгэ эдэм толэ болэдь. Кейн кельң-кьйэвдь хешлэрь чьмьллькка қарэп счэллэ.

Еттэмьнэң қайннэсь кьйэвдь қэшьгэ чьнтэвэх, чьйнъй-пъйэлэ, бэркэш кетьрып қойэдь. Кьйэв унь элып кетэдь. Нэмзэ эсьргэ бэрп қьз эткэ мьньп кьйэвдькьйэ жонэйдь. Йоллэгэ бақам туталлэ эдэмлэ, қьздь мьндьрьб бэргьч йэ экэсь, йэ укась улэгэ пул берэдь. Қьз эт мьнэн элэвдь гьддьдэн эйналадь, қьздь ьгьт котэрьв эладь. Кейн бетэчэрь, джоййьгарь қьз коддьсь болэдь. Қьз коддьгэ қьздь этэ-енэсь коргәнэ кельп, хэпэвэн, эттуйэқ эп кебберэдь.

Kitob tumani Chechak shevasi

Бър йль, йгьльгь вэхтьмга басмачьлардь кольга чүшкәммән. Ғалла алыш үчән Пәйшәммьнь бәзәрҗа үч кышь боп бәрдык Ек(кь)кышь бьргә кышлөгдән бәрдык-тә, бьттәмьз бәзәрдән кошьльгьк, уштә боп ғалла эләмьс деб бәрувдык, бьр кышлөккә бәрп йтгьк//джатгьк. Бьздь бьр эшнәмьс бәрдь, шу йьертп бәрдь-дә, кьйьн шу кышлөккә йтгьк//джатгьк. Шоордән, ендь хәзәргь хьсәпкә бьр йүзү он келә бувдай элпм, бьр хәмрәйм йетмьш келә элп, бьр хәмрәймьс кыр келә элп, хәммәс боп еккә йүзү йегьрмә келә ғалла элпк-тә. У вәхть ғалла мьнән куннузгә йуруш кьйьн. Кечәс хәйдәймьс деп ошергә йтгьк//джатгьк. Шу йткән эшам(мь)мьс хава булут боп караңльг болп, пьчь хава йьгдь, йурәлмәдык-тә йтп кәлпк Куннузгәйм жонәлмәдык, бу эшәмь йонәдык, эй эйдьн болп, хава ғувәр-пувәр бомәды, джә бьр кьрәв чүшүп, эйдьн боп, эльстағ йолләр корунп, шүгь, учәв(ь)мьс келәйәтувдук-ко,... хей, берйәгдән, әлпмьздән, шо кышлөгдән чьгп бьр йеттә-сәккьс келәметьрләр йурувдык, элпмьздән уч элп(к), шо эльстән бьлдьрәп бьзә(р)гә қарәп кельвьрдь. Бьзә бьйак(к)а қарап кетвьрдык, улә бьзә(р)гә қарәп кельвьрдь, шо, бьр-бьрмьзгә қарш кельвьрдык-тә. Бьзәдән отгь-йу қайтп бьйақа отгь-дә „тохтаннар” дьдь. Хоп, тохтадык.

-Қайердән чыхтьйнәр? - деп сорә:дь.

-Хә, мәнә шу кышлөхтән.

-Хоп, қеддән сьләрдыкь?

-Бьзәрдыкь Кьтәптән.

-Ньмә бу эртқалларьң?

-Бувдәй...

-Хоп, қәйтәр бергә - дедь-дә, шә:ннәң кейн бьзәрды қәйтәрды, учәвньйәм кьйьмь түзүй. Хәмрәймьздь екәвдән ғаллань элдь-дә, мәнә ьндәмәй турдь. Соғун мәнә келп-дә, сен кьм, дедь. Лекьн хәмрәйләрьм шун(д)әйчь йүргән кышьгьд, мәнә пьрәстәйгьнә хәмрәйды.

Бьйәхтән кегән хәмрәйь әйтгь: “Мунь мәнән әйтпшьв отьрәсәммь, мунь мәргь бьттә пәчәх-тә, бьттә пәчәгдь бер, әнә джак(к)а йумәләтп тәйлә-қой-дә”, - дьдь. Шун(д)әй дегәннән кейн қохтум. Мен әйтгьм, хә, бу бәсмәчьйәкән, еннь бьлпм, нәвәдә этп тәйләмәсьн, деп йәңәгьйә: “Сорамагдь айбь джох сьзләр кьм боләсьсләр”, - дедьм.

- Е, мәнә ертә Чьрәхчь бәрсән, бьләсән, мәнә кьмльгьмнь,- дедь.

Ъчьмнә Чьрәхчь бәрмәстән шейгә бьр ьш кьп коймәсә, деп қорқайәппән. Кейн бьр вахть бьттәсь келп-дә, шо мьнән қоб мәйдә-чүйдә қәв отьрмә, дедь, эттән чүштүм-у, эттә устгә бувдәй эртпғань:йдь, шу эртпғань мьнән эттә йьләвдән олп-дә: “эттә бьйак(к)а бер”, - дьдь. “Бу мәнәкь йемәс, мәнә некьн бьрәвдән қа(р)здәр қьласьләр, мәннән ундурув эләт(ь)тә”, - дьдьм. Еннь мәйдә-чүйдә десәм, бьнньмә зәләләнтьрп, этп-пәтп тәйләмәсьн дьймән, кечәс бьр әвләх қолгә. Ек(кь) хәмрәйм чо:т ьннәмәй турпгь. Гәпурувурувдым, бу мә:мәдәнә мәнән әйтпшьв отьрмә, әйтпшшән ертәмәңнәчә дәвур сенә әйләнтьрәды, гәб тәвуб берәйкән. “Мунь, әйтпм-ко сенә, әйтпшьв отьргунчә бьр пәчәгдь бер, шунь мьнән чуқурғә әвдарп тәйлә, қәлувурәт(ь)-тә”, - дьдь. Сәғун эттә йүлөвньн беддьм, “мә!” дьдьм. эттә йүлөвньн шуннәй элп-дә, хәй нәрәләккә бьр беш мьтьр-әлтә мьтьр джәй-гә бьттәсьгә етпб бердь. Буньсь мәнә, элпмнә кельп қарамат(ь)-да, шу, чәпнә қарап турупгь. эттә йетәләб бәрдь-дә, йүлөвньн унә беддь-дә, соғун:

- Қань еннь, больйнәр, сьләрды мәнә шу йол топпә-торь Чьрәхчьгә әбрәды, - дьдь, - кәтә йол өзә некьн. Шо Джәмнән келәйткән кәтә йол озь, шу йолгә тушрьрдь-йу, топпә-тогрь кетәвурәсәлә шу йоллән, бу тәмәңнә чьхсәнәм этпләсән, бу тәмәңнә чьхсәнәм этпләсән, - дедь-дә, хәйдәды. Бьттәсь бир омбьр мьтьр әлпн, бьттәсь бьр омбьр мьтьр кейн, элпдәгьн қолгә ләгән// нәгән бәр, кьйньдәгьн қолгә мьлтгь. Мьлтгь, шу, пәнштьрәгә охшәгән мьлтгь-у, пәнштьрәльгьньйәм әньгьнә

куватладь. Мана карап қазь: “Йи:пәкнъ не:рә гьзләдъң, алғанда йа:нънда бърәв ба:мәдъ?” - дәп сорады. Мән айттым: “Иби, - дәдъм, - мән йи:пәкнъ °оғылламадым, - дәдъм, - мәнъ °өзъм әр ва:қыттан °ө:й йа:на бър гәлып гьтәмән, мән гәсәм, йи:пәкнъ °оғыллананьна үч гү:н боған әкән, йәнә мән °унь кьм мьнән °оғыллйман?” - дәдъм. Қазь мәнъ гә:пъмә ку:лақ салмадам, маңа: “Қьрк тьлла төльйсән”, - дәп хә:күм чьқарды. Шүндәтып, а:там бар ду:йнасьнъ сатып, зо:рдан қьрк тьлла төләп, мәнъ кутқарып алвәдъ (Хива шахри).

Айзада

Бър варәкән, бър йоғәкән, бър па:шшань А:йзада дьйән қызь варәкән. бър гү:нъ А:йзада а:тась вьлән шәтрәнч °ойнйды, а:тасьнъ утады. А:тасьна и:ззә вәрып: “°ө:йнъ °ө:й әтәдо:нам ха:тын, °ө:йнъ йоқ әтәдо:нам ха:тын”, - дьйды. “уннан соң, а:тась: “Йәнә °ойнймыс”, - дьйды. Йәнә:м °ойнйдыла. А:йзада йәнә °ойнап, а:тасьнъ утады, үчынжь мәртә °ойнағанда:м шуннйн боладь. А:йзада йәнә а:тасьна и:ззә вәрып: “°ө:йнъ °ө:й әтәдо:нам ха:тын, °ө:йнъ йоқ әтәдо:нам ха:тын”, - дьйды. А:йзадань а:тась уйалып чькып гьтәды. Па:шша қызьнъ сө:зьнә дьм қарь гәләдья:н, са:райна варып: “Жа:лладла, барьң, қызьмнъ °өлдьрьң”, - дьйды. Па:шшань бър ха:қьлльқ вәзи:рь варәкән, и:шу вәзи:рь: “Па:шшайым, бьлйән бьлып сөллйды, бьлмәйән гүлп сөллйды, навчун °өлдьрәмьс, сәвәпнъ айтъң!” - дьйды. Па:шша бо:ан гә:пнъ айтады. Ха:қьлльқ вәзи:рь: “°уннйн о:са, °өз қызьнънънъ °өлдьрып нәгәсьз, °өлдьрмьйн бър ди:ва:на:а вәрәмьс, жазасьнъ тартып йүрьйвәрсьн”, - дьйды.

Шуннан соң қызьнъ чө:ллькә чьқарадыла. Чө:лдә Мә:ткәрьм дьйән бър кәммә:л йантақ чапып йүрьйәнәкән. Вәзи:р Мә:ткәрьмнъ кьчьрады, Мә:ткәрьм вәзи:рнъ йа:нъна гәләды. Соң: “Саңа и:шу қызьнъ вәрәмә, аласамь?” - дьйды. Мә:ткәрьм: “Йоқ, маңа ха:тын гәрәкмьйды!” - дәп қалтырьды. Вәзи:р: “Алмасаң, сәнъ °өлдьрәмә!” - дьйды. Шуннан соң Мә:ткәрьм: “Йахшь әсә, алама”, - дьйды. Вәзир қызьнъ Мә:ткәрьмнъ °өйгәнә ташап, соң қайтып гьтәдыла.

А:йзада та:йха тькьндә ду:йна:да бьрьнжь әкән. А:йзада та:йха тькәды, Мә:ткәрьм ба:зара ашарып саты(б) геләды. Шуннйн әтып, и:ккьсь гә:джәнъ-гә:джә дәмьйн, гү:ннънънъ гү:ннъз дәмьйн, и:шлөп, йахшь °олып гьтәдыла, °ө:йлә салып шадьла.

Бър гү:нъ А:йзада а:тасьнъ чакьрып у:лль зьйапат вәрәды. зьйапатта шәтрәнч °ойнйдыла. Па:шша хәммәнъ утады. соң А:йзада ә:рнъ ги:йьмнъ гьйып, па:шша вьлән шәтрәнч °ойнйды. А:тасьнъ утады. Соң и:ззә вәрәды: “°ө:йнъ °ө:й әтәдо:нам ха:тын, °ө:йнъ йоқ әтәдо:нам ха:тын”, - дьйды. Соң А:йзада ба:шнъдакь чө:төрмәнъ чьқарады. Па:шша қараса, °ө:зьнъ қызь. Соң па:шша у:лль то:й әтәды. Па:шшачьлькьнъ қызьна вәрәды, мьрат - махсатларьна йетәдыла. (*Urganch tumani, Chakka sholikor qishlog'i*).

Хоразм халқ қо‘shiqlaridan

Ә:лъмдә йү:зькьм қашь қалқадь,
Қалқанда:ам су:в йү:зьндә қалқадь,
Ань гө:нль гү:ндә-гү:ндә гәләджәк,
Нә:ладж әтсьн а:пасьннан қорқадь.

И:ккь ту:тнъ арасьннан қарь:йман,
Моторкәңнъ а:вазьннан даньйман,
Моторкәңнъ а:вазьнъ ьшьтмәсәм,
°Ө:йә варып, ро:мал алып йльйман.

Ту:т йегәммән а:йвандагы ту:тыңнан,
Мән айнаньйн тавлап қойан бу:ртыңнан,
Йазан ха:тларьма джувап пәрмәсән,
Қувдьраман Хь:йва дә:ән йу:ртыңнан.

А:йақьмда зәрль кә:вьш қадакль,
Деймә ба:ла, мән бьрәвә адакль,

Гү:ндә бары:н дәсәм, и:зъм сорақль,
А:хшам бары:н дәсәм, а:йла қараңь.

Ә:ндыә дже:мпьрь дар экән,
°Өзь хо:ш пьчъмль йа:р экән,
Арқасыннан ьхлас мьнән қарасам,
Ба:бамьзың айтқаньча ба(р) экән.

Qirchoq lahjasi
Samarqand viloyati “дж”lovchi shevalaridan namuna
Qulota qishlog‘i

Айт-айт Кәръм, қалқа айт, айт, айтқан қалар.
Чулдьраған тьльнды қатқа салар.
Бул дунйада °ойнаған, күлгән қалар.
Ардақлаған джаньцьнь ақыр алар.

°Өлән қайдан чьгадь сөз бомаса,
Кьм джетәләп джүрәдь көз бомаса,
Адамзатть бекәпән көмәрәкән,
Сарт тоқыған сарала бөз бомаса.

Арғьмақтың балась харьмайдь,
Дәрь дьйдь джүрәккә сарьмайдь,
Джахшьга айтқан сөзың дасмайадь,
Джаманга айтқан сөзың парьмайдь.

Бешть бешкә қоссаңнар °ом боладь < ұн бұлади,
°Он тоқльнь терьсь том боладь, <түн бұлади.
Джыгьттгь алған йарь джақшь боса,
Бьр муратка джеткәнь шо(л) боладь.

Тойға мьньп кегәнъм джьйрән чьбар,
Қой- қойдағь қувмақ сөз бьйдән чьғар,
Джыгьттгьң алған йарь джақшь боса,
Тал чьбыктай буральп үйдән чьғар.

Арғьмақтың балась харьмайдь,
Дәрь дьйдь джүрәккә сарьмайдь,
Джыгьттгьң алған йарь джақшь боса,
°Еки джеңь сьрәйәм тозьмайдь.

Тойға мьньп келгәнъм қуралай көк,
Авдарьльп чапаман айльм берк.
Қыздь көргән джерьмдә қьльгьм көп,
Кьмьз сорап ьчәмән сувсадьм деп.

Тойға мьньп келгәнмән чьбарьмдь.
Чьбарьмга таккамман томарьмдь,
Беш, алть авьз сөзым басьп айссам,
Таркатар тәмәкьдәй кумарьмдь.

Той-той базар, той базар боса бүгьн,
Уй айлана кумар көз қонса бүгьн,
Джақшьлар қьзыл гулдәй толса бүгьн,
Джаманнар джапрак больп солса бүгьн.

Tamahrin qishlog‘i shevasi

Xatirchi tumani.

Туврь бьлән Ейрь

Қадым заманда бьр қышлақта бьр джыгьт барақан. °Онь ать Туврьбайақан. °Онь бьттәгьнә аррьк атьдан башқа хеш не:сәсь джоғақан. Барьп-барьп қышлақта ьш қамапть, шоннан соң о атьнь мьньп мәрдькәр ьшләшкә кетьпть. О атть мьньп джол джүрпть, джол джүрсәйәм, мол джүрпть Джолда уна бьр пьйәдә кьшь джолдаш бопть. °Қайға бараджатырсан?”- депть Туврьбай.

бълмәймән, башқалығынһәм некән. Кечәсь бәттәр мен өзәмәм, бәйнә: „этып тәйлә" дейәнһә қохтым-да. Соғун йолгә сәп қойды бәзәрды, хәч ыннәмәй йурәсьлә, дьды, ыннәмәй кетывурдык учәвьмьз, бәрә-бәрә мен йәнә сорәдъм, сьлар өзь кьм бөләсьлар, буйгып һәмә қыль(в) йурьпсьлар, дьдъм. Хә. у-бу деп, бьттәсь-бьттәсьгә әйтгь-ко: “Бәзәр чәйхәнәгә турәмьз, эплә(р) мьнән бувдәйдь қойып, ше:гә келәсән”, - дьды-дә, у қалып, бәзәр кельвурдык Ендь өзъм бьльп қойдым уләрды бәсмәчьльгьнһ. Екәвьнһ ортәсьгә бәзәр учәв(ь)мьс келәйәппьз, бьттәсь ләгәннһ, бьттәсь мьлтгьды қолыгә ушләгән, шуйгып келәйәпть. Кьйһн бәрә-бәрә элдьндәгь, шо ләгәннһ, ек(к)ь-уч қарашып элльн-элльн хәйдәп, кьйһн қатгык қчәв хәйдәп кетгь. О корьммәй, йох воп кеткәннәйкьн соғун мен: “У қайа кетгь – дьдъм, - кой, йурәвур, ьшһн бомәсьн”, - дьды. Шо бьр джәйгә келувдык, бьр йәнәгә, шуннәй тәрмәшып йәнәгә чьғайт(ь)кән джәйгә, шо, этынһ охшәгып бьр қәмчь урды-дә, шуннәй кьйһнә қарасәм, шо, ьзьгә бурды-йу, бьзә(р)ды тәйләп өзәйәм сә:лль-кетгь-дә, қчьп кетгь. Бәзәр ше:гә әрә чолгә қалгык Бьр сәккьс қьләмьтрьлар йол йурувдык, хәмрәйләръм: “Ен(нһ) һәмә қьләмьз, буннәй боллы - у-бу девды, - хәй, еннһ қәйтәйкь, шо бәзәрды бугдәйдь эгән джәйгә дәвур бәрәйкь қань, қань һәмә гәб бәр”, - дьдъм, Әстә-әстә йәнәгь джәйгә дәвур еннһ пьйәдә бәрдык, бәрсәк бәйнәгь, йолдән, бәзәрдәң қошылгән хәмрәйьмьзды ешәгь бәрды, бьзәддыкь этыды екәв(ь)мьздыкьйәм, унһ ешәгьнһ йолды устыгә хәләчөкьсьнһ шуннәйгьнә тоқумьгә суғыпгь-дә, әйәгьдәм бәйләп кетгыпгь. Бәзәрды этларам йоғ, ғаллайәм йох, кетгыпгь. Хәч хьсәбь йоғ еннһ, ке:гә бәрәрьмьзды бьлмәймьз, ше:гә йәтгык қьмьлләмәй, бу қаннәй боллы еннһ деп. Е(р)тәмьнә(н) турдык, қарасәк элльмьзгә бьр қышләг бәрәкән, әстә-әстә бәрдык шунә. Е(р)тәмьнә(н) шергә бәрьп, эдәмләрды корьп: “Шунәй-шунәй, хьдж бьлмәдык, қьмльгьнһ, тәнһмәдык. Некән шо эгән эдәмләрды йус қышһн ьчьйә босәйәм, мен тәнһймән, джудо йәхшьләп белгьләп қойдым, ьшқьльп, көрсәм тәнһймән”, - дьдъм.

Хәй, бьзә(р)дән сорәп-сорәп, шунәйчь қайгә эллы, қайгә қойды, кьм эллы, кьмьды, деп, еннһ сьзәр кетывьрһнләр, бәзәр буларды тәпәмьз, әдрьсләрьзды қойып кетьнлә, топһн қып, бьз һәмә богәннһ кьйһн хәбәр қьләмьз, дьдылә. Шуйгып, өзь ғалла тә:чыл һәхть бугдәйьмьзды элдьрып, озьмьз бьр ольмнән қөвьдык. Уларды шо қышпгьды эдәмләрь бьләйкән, кьйһн сәлләдләргә хәбәр қып, ошә қалқамьнән устыгә бәрьп бәсмәчьләрды йәткән джәйгә сәлләдләр бәсьп эгән. Бу учәвь, шу, ғалла-палла тәвуп кетьрьберьп турәйкән уләргә, кьйһн бьлльй. (*Sheva vakillarining guvohlik berishicha, bu sheva avval "dj"lovchi bo'lgan*)

О'g'uz lahjasi

Urganch shevasi

Гүррәң

Мән "он сәккьз йә:шымда ко:й бақарәдъм. А:там қә:ссапчьльк әгәр әды. Мән ко:й бақмақа бьр геткәннән "он-"ом беш гү:ндә бьр гәләрәдъм. Бьр гү:н гәсәм, бьзләнһ еләтнһ а:қсаққальнһ йи:пәкьнһ "оғьллаптыла. Бу а:қсаққальнһ Мә:тмьрат а:қсаққал дәр әдылә. Бу а:дам жә:мпапчьльк (түкувчилик) әгәрәды. Бу "оғьллаңнан йи:пәкьнһ мәнһ мо:йһнма ташадыла. Қо:й бақыштан гәйләнәдъм, бу йи:пәк мән гәмәстән ү:ч гү:м бурьн "оғьллаңнан. Бьр гү:нһ гешпкә гәлып, "оғьллап гетгь, дәп тө:мәт ташадыла. Мәнһ а:там "ула вьлән урьшть, болмады. Соң йанкь а:қсаққал йә:нһна бьр тода ба:йлань алып, ха:на арз әтмәкә барыптыла. Ха:н мәнһ чакьртрьды. Мәнһ и:ккь па:пшап(миршаб) алты гьтгь. Мәннән: “Йи:пәкьнһ қачан алдың, нешәгып алдың”, - дәп сорәдыла. мән хәммә ва:кьйань сәлләп пәрдым. Қачан ко:й бақыштан гәйләньмнһ, бу гә:пләдән ха:варьм йоклькьнһ айтгьм. Ха:н маңа йи:рмә та:зый урьшнһ буйрьды. Мәнһ урып зы:ндана ташадыла. ү:ч гү:ннән соң мәнһ қә:зьға қоштыла. Қә:зьға Мә:тмьрат а:қсаққаллам барды. Қә:зь бьзләдән ва:кьйань сорәды. мән хәммәсьнһ айтп болғаннан соң: “Шу айтқалларьң рас оса, ант и:ш”, - дәды. Мән ант и:штгьм. А:қсаққалам хәммә гә:пләнһ сәлләп: “Шу ба:ла йи:пәкьнһ "оғьллады”, - дәды. Қә:зь "унһ сә:зьнһ

“Мәрдәкәрчәлькәкә,” - дептә халығы адам. Туврбай “онь атың сораса, уңа Ейрбай дев айттың. О йам Туврбайды атың сорав ағандан кей айттың: “Екәвмәздә атың джәдә масакан, ке, джора боламьс”, - дептә. Туврбай “оньң пыйәдә джүргәнәгә рә:мь кеб, уңа атың бергәнәкән, о боса атты мьңп бър хамчы урың, джөнәп капты. Туврбай ньмә қылышың бълмәй кетъверыпты. Бър орманға джетъп өрдә бър тандьрға көзъ чүшъпты. “Ке, қараңда джүргәнчә, шо тандьрды ычгә къръп джатай”, - дептә. Бу джәй хайаваннарды бәзм қылатьрған джәйкән, арслан пашшайақан, о “оньндан туръп мейлъсты башлапты. О гәпърп боғаннан кей, түлкъ дастан башлапты: “Шо орманды арқасыда бър ғар бар. Мен шо ғарда тураман. О джердә көрпә-төшәктәр, авқаттар, хәммәсь бар.” “Оннан кей шағал гәб башлапты: “Мен турайтқан джердә бър чықам бар. “Онъ қыхта тыллась бар, әр күнъ о шо тыллаларың аптақа апчығып “ойнайды”. Еннъ навват айыққа кепты: “Шо “орманда бър дарах бар. “Онъ ектә шахь бар. О көв дәрәкә дува. Шул мәмләкәттә пашшасың қызы көб джылдан беръ кәсәл боб джатыпты. Шо бәркләрды қым шашшаның қызыға берсә, о тузәлып кетәды”. Айықтан соң бөръ гәб башлапты: “Шо ворманды нарьджағыда бър байдь қы мьң қойы бар, мен шо қойлардан әр куни ектәсың джәймән, шо арада бър бавайдь бър күчтыгъ бар. Ә:әр шо күчүхты бай аса, менъ шо күчүх қойларға қоймайды.” Шо гәбләрды Туврбай хәммәсың ешьтыпты. Шо арада күн чығыпты. Туврбай аввал тувр түлкъ айтқан ғарға барыпты, “өрдәкә авқаттардан джепты-дағын, пьчы дәм апты. Соң шағал айтқан тевәгә қарап кеттыпты. “Өрдә чықканды тавупты, “онъ “олдырп, қы тылласың апты. Соң байдьң алдыға барып, уңа: “Қойларыңсты сақлап қасам ньмә берәс”, - дептә. “Қыхта қой берәмән,” - дептә бай. Туврбай тувр бөръ айтқан бавайдь алдыға барып, “онъ күчүгънъ сатьвапты, Шоннан соң қойлар бөрьдән кутулыпты. Кей(ың) Туврбай шә:ргә барыпты, “өрдә пашшаның сарайыға барып, өзың пашшаның қызың түзәтышың айттыпты. “Онъ пашшаның сарайыға кърътыпты. Туврбай пашшаның қызыға айығ айтқан бәрктъ езып перыпты. Қыз “он күндә түзәлыпты.

Пашша хурсан боп қызың Туврбайға берыпты. Бър джәйгә уңа үй курып перыпты.

Күннәрдән бър күн о Ейрбайды көрп капты. О Ейрбайды үйыға қыргызып мөхман қыпты. Ейрбай бу байлық мьнән хүрмәткә қандай джеткәннъ сорапты. Туврбай уңа боған вакъйаларды айтп перыпты. Ейрбайам тувр барып шо тандьрға кърп джатыпты. Кеч боғаннан соң хәммә хайваннар джәйльпты. хәммәсь ышләр чәпә кеткәннъ айттыпты. Шо вақ бър чымчык учып кепты-дағын: “Чакьмчы тандьрда,” - деп қычырыпты. Хәммә хайваннар тандьрға қарап джүгүрпты, “өрдәкә Ейрбайды көрп, “онъ ғаджып тәйләпты. Шуннай қып, Туврбай мурат-махсатыға джетыпты.

Yangi o'zbek transkripsiyasiga o'girilgan matnlar

Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi

Farg'ona viloyati shevalari

Bir äpändi bär äkän. U bir kuni jeñi etig äpti, uni kijip koçägä çiqipti. Qäräsä, hiç kim ungä “etigin qulluy osin” demäjmiş. Äpändi bir äšnäsini äldigä bärüp, etigini qoli bilän korsätip, diyärmiş: “Ägär šu etigim bilän seni bir tepsäm, ho änejgä bärüp çušäsän”. Shu äpändi jänä bir jeñi šim, topli äp kijip, jeñi sä:ät täqip, koçädä ketjätsä, hiç kim qäräp häm qojmäsimiş. Šundä äpändi jonidän otup ketäjturyän bir bolä uni šimini kir qip ketipti. Äpändi boläni çäqirvolip diyärmiş: “Hej bolä, ägär mäni šimimni kir qigäniñ uçun seni mänä šu jeñi topli bilän bir tepsäm, beş minittä oläsän”, - diyärmiş sä:ätini korsatip.

Kunlärdän bir kun ilän ärigä dunjäädä nimäni eti širin ekänligini soräp, dunjäädägi bärçä etlärdi tätip kelišti bujuripti. Äri ketipti. U dunjäni äjnälip, butin etlärdi tätip, keçigip qälipti, qäldiryäç undän xäbär äliş uçun jolgä çiqipti. Joldä ärigä duç kelip, undän soräpti: “Dunjädä nimäni eti širin ekän”, - dep soräsä, äri äjtipti: “Dunjädägi bärçä etlärdän ädäm eti širin ekän”, - deпти. Qäldiryäç äri: “Tilijni çiqär bir opäj”, - deпти. Äri tilini çiqärgänäkän, tilini çišläp, uzvälipti.

Äri säqov häldä iländi äldigä bärripti. İlän äridän nimäni eti

širinligini sorāgānākān, āri γuγyillāp žāvāp ejtālmāpti. Qāldiryād ājtipti: "Dunjadāgi bārčā jāxši etlārdān qurbāqāni eti širin ekān, dijāpti", - depti. Šundān bujān ilāndi jemiši qurbāqā eti bolip qālgānākān.

Koson shevasi

Bir bārākān bir joyākān qādim zāmāndā bir kiši bogānākān. U kišini uštā oyli bārikān. Kunlārdān bir kun u kiši āyir kāsāl bolib qālipti, kāttā oylini čāqirip šunnāj depti: "Oylim, meni jāšāsdān korā olimim jāqin qālli. Āgār mān olsām, gorimni uč kun pājlejsāmmi?" - depti. Oyli: "Joj pājlemājman", - depti. Šunnāj kejin u ortānči oylini čāqirtiripti. Lekin ortānči oyli hām ātāsini gorini uč kun pājläškā rāzi bomāpti. U kiši qāttiγ xāpā bopti vā kenžā oylini čāqiripti: "Oylim, mabādā mān olip qālsām, gorimni uč kun pājlejsāmmi?" - depti. Kenžā oyli uč kun emās, jus kun disājām pājläškā tājjarligini ājtipti. Ārādān bir nečči kun otkānnān kejin u kiši olrptb. Ātāsīdān qālgān merāsni uč oyil bolip āptilā. Lekin ektā kāttā oyil māišāt, ojin-kulgīgā berilip ketipti. Tez kundā ulā ozlārigā qārāšli bogān mirāsni ičib tāmām qiptilā. Ulādā hič nersā qāmāpti. Ulāni hār kuni birgā māišāt qilājkan doslārijām tājläp ketipti. Šunnāj kejin ulā ukālārini āldijā kelip pul sorāptilā. Kenžā oyil ākālārini gāpini qājtarālmāj ulāgā pul berāveripti. Lekin ulā tez kundā bu puldijām ičip tāmām qipti vā jānā ukālārini āldijā keptilā.

Kenžā oyil ātāsi olgānnān kejin birinči kuni gorgā bāripti. Bir četkā otivālip, gorni pājläj bāšlāpti. Bir pājť āsmānnān bir qārā āt tušipti vā gorni uč mettā ājnālip ketājkāndā, kendjā oyil āti ušlāvāpti. Šundā āt šunnāj depti: "Mān ātājni ātijdim, ātāj olgānnān kejin uni gorinā zijārāt qilišgā čušgānidim. Āgār kerāj bop qāsām, mānā bir jālni tutātāsān", - dip jālidān julip beripti-dā, āsmāngā kotārilipti. Ikkinči kuni bir zāngār āt kelip (kev?), gordi uč mātťā ejnālip ketejkāndā, oyil unijām ušlāvāpti. U ātām jālidān julip berip, kozdān gājip bopti. Učīnči kuni bir sāmān āt kepti. Ujām gordi uč mātťā ejnālip endi ketejkāndā, oyil ušlāvāpti. U ātām jālidān uč tālā julib berip, kozdān joqālipti. Kenžā oyul uvgā kelip bu sirdi ākālārigā ājtmāpti. Ākālāri ičip kenžā oyildijām bār - joyini kokkā sāvuriptilā.

Šunnāj kejin ulā bošqā jurtkā bāš āp ketiptilā vā bir kišigā čopānikkā išgā kiriptilā. Kunlārdān bir kun ākālāri kenžā oyilni qojlāni āldigā qāldirip, ozlāri šā:ārgā čušip ketiptilā. Ulā šā:ārgā bārip šunnāj xābārdi ešitiptilā: āgār kimdākim āt minān qirγ zinālik nārvānnān čiqip pāššāni qizini qolidān suv ičip, uzugini ālip čussā, pāššā qizini ošāngā berādi. Ulā uvgā kelip, bu xābārdi kenžā oyilgā ājtipti. Kenžā oyil mānijām ābārijlā, dip jelinsājām ākālāri uni ābārmāptilā. Šundā kenžā oyil qārā āti jālni tutātipti, ustigā kijimlāri minān āt pājđā bopti. U kijimlāni kijip, pāššā sārājīgā jol āpti, zināni āldijā bārip, ātgā bir qāmči uripti, āt 38 zināgā čig'ipti. Kenžā oyil ātini bāšini qājirip čušip ketipti vā heč nersā kormāgāndāj pādāgā qārāp juripti, ākālāri kelip, bugungi bogān vāqijāni gāpiripti. Ikkinči kuni kenžā oyil zāngār āt minān bāripti, 39 zināgā čiqip, qājtip ketipti. Učīnči kuni sāmān āt minān bārip 40 zināgā čig'ipti. Pāššāni qizidān suv ālip ičipti, qolidān uzugini ālip čušip ketipti vā pādāsini bāqip jurijvuripti. Pāššā šunnāj bujruq čiqāripti: "Hāmmāni qolini juvdirip čig'ijlā", - dip. Lekin 40 zināgā čiqqān āzāmātti tāpāmnāptilā. Pāššā: "Kim qālli, jānā, qolini juvmāgān", - dipti. Hizmātkārlā bir pādāci qāgānini ejtiptilā. Pādāčinijām čāg'irip, qolini juvdiriptilā vā uni qoligā uzukti koriptilā. Šunnāj kejin pāššā 40 kečāj-u, 40 kunduz toj qilip, qizini kenžā oyilgā beripti vā pāššāliyidijām tāpširipti. Kenžā oyil ektā ākāsini vāzir qilip āpti vā mālikā minān birgā murāt māxsātigā jetipti.

Ләтпә

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Ešāk, ökiz, tūjā āsrātlāšipti, ešāk depti: "Doslar, men šu dujnaya kāp (kelib - A.S.), bir nā:sā kōrmāstin armanda ketjappan". Ular sorāpti: "Ni:ni kōrmādin", - depti. Ešāk etipti: "Šu vaxxāci:(j) bir išsiq nanγinanī qajmaqqa bāfirip jījamādīm". Ökiz etipti: "Seniγ armanīγ armanmni? Meγ (mening - A.S.) armanīmni ešit, men šu vaxxāci:(j) jaxši išsiqqana šālyam šorpa i:čamīj ketjappa(n)". Tūjā etādi: "Ekōviñniñām armanīγ e:š nā:sāgā turmījdi. Meγ armanīmni ešitiñnār. Meγ armanīm šu vaxxāciγ jaxši išsiqqana sandalya tō:t ajayīmni sa::p otīramāstin ketjappa(n)".

Ertak

(prof.E.D. Polivanov Turkiston shevasidan yozib olgan)

Bar äkâ, joy äkâ, bõri bäkävül äkâ, tülki jasavul äkâ, çimçiq çaqïmçï äkâ. Bir qarya bilâ bir qozï bar äkâ, jürïp-jürïp ekõvi dostï boptï. Qarya qozïçaqqa qarap: "Dostï, dostï, - depti, - qujruyïñdin bir çoqït-çi", - depti. Qozï: "Tumşuyïñ haram. Barïp dajradïñ juvïp kâ", - depti. Qarya dajraya barïptï. "Dajra, dajra, берηη (aslida:berη) suv, juvïj tumşïq, qozïçaq çoqïp, bolïj semiz", - depti. Dajra etipti: "Suv berädoyon idişim joq, külalädin barïp közâ äkkâ", - depti. Qarya külaläya barïptï: "Külalçi äkâ, berïñ közâ, alïj suv, juvïj tumşïq, qozïçaq çoqïp, bolïj semiz", - depti. Külal: "Tajjar közäm joq, sayçïya barïp say (soz tuproq -A.S.) äkkâ", - depti. Qarya sayçïya barïptï. "Sayçi äkâ, berïñ say, apparïj külal, qïsin közâ, alïj suv, juvïj tumşïq, qozïçaq çoqïp, bolïj semiz", - depti. Sayçi: "Kijik şax(mügüz) äkkâ", - depti. Qarya kijikçigä barïptï. "Kijikçi äkâ, berïñ şax, alïj say, apparïj külal, qïsin közâ, alïj suv, juvïj tumşïq, qozïçaq çoqïp, bolïj semiz", - depti. Kijikçi etipti: "Kijiklär süjt ismäsä, şax bemïjdi, süjtçidin barïp süjt äkkâ", - depti. Süjtçi: "Sigirlär piçän jemäsä, süjt bemïjdi", - depti. Qarya piçänçigä barïptï: "Piçänçi äkâ, berïñ piçän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin şax, alïj say, apparïj külal, qïsin közâ, alïj suv, juvïj tumşïq, qozïçaq çoqïp, bolïj semiz", - depti. Piçänçi etipti: "Oraq joq, oraq äkkâ, orïp perämä", - depti. Qarya oraqçïya barïptï: "Oraqçi äkâ, berïñ oraq, alïj piçän, jesin sigir, besin süjt,issin kijik, besin şax, alïj say, apparïj külal, qïsin közâ, alïj suv, juvïj tumşïq, qozïçaq çoqïp, bolïj semiz", - depti. "Tajjar oraq joq, kömirçidin barïp kömir äkkâ", - depti. Qarya kömirçigä barïptï: "Kömirçi äkâ, berïñ kömir, apparïj usta, qïsin oraq, alïj piçän, jesin sigir, besin süjt, issin kijik, besin şax, alïj say, apparïj külal, qïsin közâ, alïj suv, juvïj tumşïq, qozïçaq çoqïp, bolïj semiz", - depti. Kömirçi bir xalta kömir bepti. Kömirin içidä bir dana çoq bar äkâ, kömirni qarya arqalap barapqan äkâ, halïyi çoqtin kömir ot ap ketip, qarya küjip ölip qaptï.

O'g'uz lahjasi

Xorazm viloyati Xonqa tumani Qoraqosh

qishlogi shevasi

Ertak

Bir varäkän, bir joqäkän, qadi:m za:manda bir pa:şša bo:an äkän. I:nşu pa:şšanï ä:şikini ä:ldindä bir da:rax va: äkän. I:nşu da:raxnï bir jo:rpayï a:ltünnan, bir jo:rpayï kü:müştän äkän. Gü:llädä bir gü:n är gü:ni bir jo:rpaq joq oladi ämiş. Soñ pa:şša sa:raj a:damnarinï sa:qçiliq ä:tmäkä qojiptï, lekin °olaram jo:rpaqnï kim oyïllap getisini bilmäptilä, coñ pa:şšanï ba:lalarï sa:qçiliq ätiptilä. Gänzä ba:lasï sa:qçiliq ätip duran va:xda u:xisï gälädi. Şonda °o ba:rmaqina gäsip du:z säpädi. Da:ña qarap bir qu:ş gälip, bir jo:rpaqnï °ü:zup alïptï. Munï görjän pa:şšanï balasï qu:şa qarap °oq atïptï, lekin qu:şin bir pä:ti düşip, °ö:zi uçup gätipti. Pa:şšanï gänzä ba:lasï pä:tni alïp, äkäsini (otasining) ä:ldinä baradi. Soñ äkäsï °uş balasini jïynap/ jïñnap, i:nşu qu:şni tavup gälišini ajtadi. Pa:şšanï ba:lalarï qu:şni qarap jo:la çiqadila. Jo:l jürüsälää:m, mol jürüp, uş jo:lin gäsilän jerinä gälädiä. Bi jo:llara "barsa gälmäs". "barsa gälär", "barsa gäliši guman" döp qojilyan äkän. Pa:şšanï gänzä ba:lasï "barsa gälmäs" däjän jo:ldan, a:yalari qalyan jo:lladan getädilä, gänzä ba:lasï uzaq jo:l jürüp harïp qaladi, soñ bir a:yaçin sa:jasinda u:xlap qaladi. U:xlap jatqan va:xtinda bir bu:rjut gälädi, balanï ujatip, °unnan ma:xsadini sorïjdi, Bu:rjut qu:şni tapïşa jï:jitä jardam ätadi. Jijit bu:rjut vilä qu:şni tapadila. Jï:jit qu:şni i:ndi oyïllijzaq bop duranda, ä:lä(qo'lga) düşädi. Qu:şun a:pasï jï:jitni öldirişä bujuradi, lekin bu sö:zinnän qajtadi. Jï:jitä qonşï ä:lätin pa:şşasini qï:zini alïp gäsän (äkkäsän), saña qu:şni värämä, diydi. Jï:jit bu:rjut vilän birjä jo:la çiqadi. °Ula qï:zni tapadila. Jï:jit qï:zni i:ndi oyïllijzaq bop duranda, bunisida-da ä:lä düşädi. Bizä °oninçun uçar a:t tapïp gäsän, saña qï:zni värämä, diydi a:pasï. Jï:jit bu:rjut vilän birjä uçar a:t tapadila. Soñ °u hajjarliq ätip, uçar a:t onnina a:ta ajlanan bu:rjutni värip, qï:zni aladi. Soñ qu:şun a:pasina qï:za ajlanan bu:rjutni värip, qu:şni aladi. Qu:şni alip, ju:rüna qarap gitadi, bu:rjut vilän xoşlaşadi. Bu:rjut °uña pä:tinnän värädi. Jï:jit jo:lda a:yalarina jolïqadi, a:yalari jï:jitni ä:lindiji qu:şni görüp, °uni °öldiräzäk °oladi.

Ba:ya girip gü:llä darsañ, nä bolyaj,
Gälip, mäni ha:lim sorsañ, nä bolyaj.

Qipchoq lahjasi

Bekobod Eski ovul qishlog'i shevasi

Hämmä žaqta saratan qizip žaxatir. O aptabustan čušip kettii žoldan ša::rcägä qarap žürä baštadi. Žol žayasida paxta egilgän edi. O birdän paxtazarya qarap buruldı. Är bir tüp paxta xuttı ʋoyan ijilip salam beräžatqandaj edi. Baražatip uzaqta kötarilgän chañ-tozandi körüp qaladı. Bu chañ-tozan ʋoyan qarap keläberädi, qarasa, bir mašin tola qizlar keläžatir. ʋOlar davušlariniñ bariča ašula ajtip keläžatir edi. O mašin ʋotip ketkänčä qarap turdı. Käj jänä ketä baštadi. ʋOniñ asli atı Qošqar. Näkin ʋortaqları äzilläšip Shajir dijdi. Shajir degänčäjäm bar. O är zaman - är zamanda šeräm žazip turadi. Qošqar keš baqqanda üjigä žetip aldi, üjigä kirip apası äpkegän avqattan azyana žep, dārāv žatip qaldı. O žudä čarčayan edi. Bügün o qanča žol žürdi, aqir.

Surxondaryo viloyati Shorob qishlog'I shevasi

Ertak

Ilgäri adamnar zuda köv zašajdi aqan. ʋOlar ekki miñ, uš miñ, atta ʋonnan köv zašasajam ʋolim žoyaqan. Bir žigittiñ atası qarip qaptı. ʋOni endi bašqa žejgä, čölgämä čiyarip täjläškä tuvri kepti. Žigit atasini uzaq arqasida kötarip žüriпти, aqiri čarčap, bir aq taštın üstigä kev (kelip) otiripti. Šonda heš saza čiqmaj žatqan čal külü(v)žüväriпти. Žigit xajram boptı, čünkö atası gäpiriškäjäm bomaj qayan aqan-da. Atasidan külğaniniñ säväbini surasa, atası ajtip: "Ilgäri menäm atamdı kötarip kelip, šo žejdä däm alivedim, žendi meniñäm bašima čüšti." Žigit atasini qajtarip ap kev (kelip) baya baštaptı. Bir kün šavqun-surannan tilsiz čal jana tilga kiripti. Ulidan soraptı: adamnar nimä natiniš? Šonda uli žu(v)ap beripti: žurtta suvsizliq, adamnar šuna natiniš. Atası uliya bir paqir berip: "Sen bir zamburdi u:slap, ajayına žip bäjlä-da, adamnardi ijartip, šo učqan tamanya qarap žür, o qajžejda suv barliyni bilädi", - deпти. Žigit xuttı šondaj qipti. Zambur bir yarya kirip ketipti, adamnar izidan barsa, suv baraqan. Šüjtip, qarı čal xaliqqa žaxšiliq (jaxšiliq) qiyanaqan. Qari bilgändi pari bilmäs, degän

maqal šonnan qalyan dijdi.

G'uzor tumani, Mang'it qishlog'I shevasi

Luqmoni Hakim

Luqmani Häkim žašayan dävrdä bir kättäkän baj boyanaqan. O žuda bädävlätäkän. Oni bittäju-bittä uli baraqan. Baj bir vaxlar göš žijmän dep, tamayiya süjäg tiyilip qayanaqan. O bajdi uzax vax qijnap žatqanaqan. Baj žuda kušli täviplärgä özini körsätiпти, nekin iläž tappaptı. Šonnan kej Luqmani Häkim tuvrisidayi ikäjälardi ešitiпти. Häkimdi tapış ücin turli tarapqa adam žüväriпти. Aqiri Häkimdi tavup kepti. Luqmani Häkim bajdi körgännän ajtip-qo: "Sizgä uluñzdi qani dava, uni sojip qanidan i:ččäniz, tüzäläsis", - deпти. Baj ojlap baj žatqan tamdi naryisiya ötkäriпти. Balaya čüčüntirip ajtip-qo: "Men qojdi bašini keskännän, sen "vaj atažan, siz ücin öldim", dep činqirasan", - dep balanı köndiripti. Häkim qojdi sojyannan bala dad salipti. Baj ulumnan ažraldimma, dep šondaj qatti nar tartipti-qo, tamayiya tayalip turyan süjäg birdän čiyip ketipti. Kej Häkim bajdi ulini qajta tapširip, bajdan žuda köv savyalar ayananaqan.

Samarqand viloyati

Qulota qishlog'i shevasi

Aytishuv

Ulbaš:

Anav qürdiñ arqası Särsäbizdi (r),
Bizdi jeldiñ malları köv semizdi (r),
ʋOn žeki aj žumasın sorasañis,
ʋOn žeki aj žuması qir säkkizdi (r).

Kärim:

Qulatanıñ žolları qalın tarbiz,
Qalın tarbiz ʋözimgä mälim tarbiz.
Ajtıssañ ajtıšaber, härıbbazım,
Ajtıšmasañ, ketämän üjüm žalyiz.

Ulbaš:

Qiz ajtadi qizildi kijmädim dep,
Ul ajtadi žüjürük at mimmädim dep,

Ü:käsi qiliçini saja ätip jatqanda, a:yalari qiliçini urup jaradila. Qiliç gänzä ba:lanı a:jaqini çapadı. A:yalari qı:zni, uçar a:tni, qu:şni alıp gitädilä. Ä:käsi *ulanı bi:rini pa:şşa, bi:rini väzi:r ätip sajlıjdi, a:jaqi çapılın gänzä ba:la äsä bu:rjutni jardama qičürüp düzälädi. Osın ä:käsinä varıp, ba: gä:pläni ajtadı. Ä:käsini qa:rı gälip, ullı ba:lalarını zi:ndana saladı, gänzä ba:lasına qırq ge:çä, qırq gü:ndüz to:j varıp, qı:za ö:vläntiräidi, *uqa pa:şşaçiliqni vărădi. Şundi j ätip, gänzä ba:la mırat-ma:xsadına jetädi.

Gurlan tumani Olg'a qishlog'i shevasi¹⁹

Gü:lländä bir märtädä:m boyammasız? Bomayan bosañız eşitiñ. Män sizärä kiçkinä Gü:llän haqqında ätip pärämä. Azan minäm turdıq-ta, a:xşam Samarqatın keğan žo:ram A:sqar minäm (ä:rmijädä birgä bovı:dıq) çaj içip bop, ma:şinya otırdıq.

Rü:stämniñ to:jına keğan äkän. A:sqardıñ iltiması minäm äväldi Gü:llänä barıp, osın to:jya baratovıñ boldıq. Minä minav, qalxazimızdıñ bayı. A:sqardıñ havas minäm altındaj tavonıp turyan e:riklärinä, şa:xlapı sini:n döp turyan a:lmalarına qarap kijatıyanını körüp, tüşüntirmä:ä qaradım.

- Zor-qu, - dädi A:sqar, - Samarqatın ba:ylarına, oxşı:däkän.

- Şunuñ uçuna:m burunnarı qarılar " Kä:rlän " däsälär, i:mdi – Gü:llän, – dijdi-dä, irastanam, jaxşı bovatır xazırları. Hämmä ža:jda quruliş.

A:sqar minäm käjp etip qıdırdıq. Su:vya tüşätovıñ kö:lgä bardıq. Häzzätip, qajıqqa mindik. Qa:rmaq qurdıq, lijkin hämmä-hämmädä:m ba:lıq tutavırmıjdi-da... Ba:yya barişti, ki:noya kirişti, i:ndijskij ki:no bovatır äkän, to:jdan soñya

qaldırdıq. Axır, to:jya keç bop ketti. Barsaq, to:j eli (hali) başlamaptı. Rü:stämniñ käjpi zor. Bügün, axırp, jaxşı körgän qıziniñ to:ji bovatıryan bosa, unda käjp bomaj, kimdä bosın, ekoviä:m du:xtır.

Du:xtırçiliqta Samarqatta oxıyan. O-öi i:şlärdi etip, miyman savıp, kelinniñ keğaninä:m bilmäppän. Bizärdä miymannarya köbinçä jaşlar xızmat etädi. Bir mä:li kelindi ma:şinnan çüşirgän qızlar ja:r-ja:r ajtmaya qaradı. Qızlar kelinniñ atınnan kijövgä gül apparadı.

¹⁹ Bu sheva Xorazmning ko'pgina shevalaridan farqli xususiyatlarga ega.

Ärti:slär ojnhamaya qaradı. Başlandı «tojlar mubäräk». To:jarimizdıñ bir qızıyı bardı-da. A:sqar dim hajran boldı. Bälki Samarqatın to:jarı başqaça bolatovıñdı. Menäm körmädım-av Samarqatın to:jarını. Tojda A:sqardı hajran qaldıryan närsä kelinniñ atınnan salam ajtuv, kijöv žo:ralar süzülişip "Belbav çeciş ". A:sqardıñ tojdan dim vaxtı xoş on qajttı. Axır, *onı Gü:lläniñ ädätleri dim hajram qaldırıptı-da, ertäñinä jenä Gü:llängä bardıq. Gü:lländi qıdıryavsın dajra bojına bardıq, işqılıp, A:sqardı to:j bänä qıdırtırdım. Bizärdän vaxtı xo:ş on ketsä boyanı. Jaqı:nda A:sqardan xat aldım. Jazda ñenä baraman depti.

Xorazm termalaridan

Nama:şşamnan çıqqan a:jl batmayaj,

Şul ja:rıma gälän da:vlat qajtmayaj.

Gälmi:n-gälmi:n, bir gälipsis to:jıma,

Doqqıs a:qşamyaça da:ñla atmayaj.

*Ü:säkiñnän kä:ptär *uçip *ötmägäj,

Männän başqa jara kö:ñlün gitmägäj.

Männän başqa ja:ra kö:ñlün gitändä,

Tapqan ja:rıñ *uç a:ptaya jetmägäj.

Kä:stimiñni kim piçipti dar ätip,

A:ya bilä sölläşmi:sän har ätip,

Sölläşmäsä, sölläşmäsin har ätip,

Män gitämä qa:damıma zar ätip.

Qara sa:çim ja:ryñimda, bä:limdä,

Mäni ja:rım özi Ürgänç ä:lindä,

Ža:nım pi:da osın şunı jo:linda,

Gül jü:zli sävärim, xa:ta žuvap pär.

Bä:är gäldi, gü:llä äktim gö:çämä,

Gü:llärimä su:v salama tü:nçädä,

°Oramñ kelgän tojda °ojna-da, kül,
Arman qilip ajtišip qanmadim dep.

Kärin:

Ej härribbaz, uruyñ qırqma, žuzmä,
Ketti dep bizlärdän güdar üzmä,
°Ul kečä ketkämmanäm bir ajlanip
Kelämis jendigi žil žana küzgä.

Ulbaš:

Sen degännän žaqšidir siz degäni,
Qırq qazinanñ biri qiz degäni,
°Oramñ kelgän tojda °ojna-da, kül,
°On jeki ajda bir kelär küz degäni.

Kärin:

Boran tursa, quvanar ala qarya,
Quvalašip qonadi duvallarya,
Aldiñña kelgän adam ketämmajdi,
°Oqip turyan aldiñña duañ barma?

Ulbaš:

°Öländi ajtar bolsañ, kel qašima,
Taqija tigip peräj bašinyä,
Tigip pergän taqijam žarašmasa,
Qajazayñ tögilsin žanbašinyä.

Kärin:

°Ölän ajssañ barajñ men qašina,
Taqija tigip persañ käl bašima,
Tigip pergän taqijañ kijip alip,
Alipqana žatajñ žambašima.

O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari namunalari

1. O'zbek dialektologiyasining predmetini aniqlang:

- A. O'zbek shevalarini o'rganadi.
- B. O'zbek dialektlarini o'rganadi.
- D. O'zbek adabiy tiliga asos bo'lgan shevalarni o'rganadi.
- E. O'zbek tilidagi sheva, dialekt va lahjalarni o'rganadi.

2. Lingvistik geografiya nima?

- A. Shevalarning leksikasini yozma ravishda o'rganadi.
- B. Shevaga xos xususiyatlarni o'rganadi.
- D. Shevaga xos xususiyatlarni kartada aks ettirish orqali o'rganadi.
- E. Shevaning grammatik xususiyatlarinigina xarita orqali o'rganadi.

3. "Transkripsiya" so'zining ma'nosi nima?

- A. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'tish.
- B. Yozuvda tovushlarni aniq ifodalash.
- D. Qayta yozish.
- E. Harf va tovush munosabatini belgilash.

4. ä, e unlilari tavsifi to'g'ri aks etgan qatorni toping.

- A. Old qator, yuqori-tor.
- B. Old qator, lablangan.
- D. Old qator, quyi-keng.
- E. Old qator, lablanmagan.

5. Chig'atoy, o'g'uz, qipchoq lahjalari qaysi olim tasnifida tilga olingan?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Borovkov A. K.
- E. Yunusov G. O.

6. Labial singarmonizmning tavsifi qaysi qatorda to'g'riroq berilgan?

- A. So'zdagi unlilarning old qator va lablanganlik darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.
- B. So'zda lablangan unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.
- D. So'zdagi lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.
- E. So'zdagi orqa qator lablangan unlilarning uyg'unlashuvi.

7. Tovush mosligi mavjud so'zlar qatorini belgilang.

- A. teräk, terägi

B. oraq, orayī

D. toppi, doppi

E. ketdi, ketti

8. Qaysi dialektlarda o‘rin-payt, chiqish kelishiklari va egalik affikslari orasida “n” undoshi orttiriladi?

A. Toshkent, Samarqand.

B. Xorazm, Samarqand.

D. O‘g‘uz, qipchoq.

E. Xorazm, Sariosiyo.

9. Toshkent shevasida -lar affiksi qaysi turkum so‘zlariga qo‘shilib hurmat ma‘nosini ifoda qiladi:

A. Faqat otlarga.

B. Faqat fe‘llarga.

D. Ham otlarga, ham fe‘llarga.

E. Ham sifatlariga, ham fe‘llarga.

10. Toshkent va Samarqand shevalari qaysi unlining qo‘llanish-qo‘llanmasligiga ko‘ra farq qiladi?

A. e va ā

B. a va ā

D. i va e

E. e va ā

11. Sheva deb:

A. O‘zbek tilining kichik territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

B. O‘zbek tilining o‘ziga xos leksik xususiyatlariga ega bo‘lgan qismiga aytiladi.

D. Sheva territorial tildir.

E. O‘zbek tilining leksik, fonetik va grammatik xususiyatlariga ega bo‘lgan kichik qismiga aytiladi.

12. O‘zbek adabiy tiliga berilgan nisbatan to‘liq ta‘rifni aniqlang:

A. O‘zbek adabiy tili asrlar davomida bir qolipga tushgan, silliqlashgan tildir.

B. O‘zbek adabiy tili milliy tilning yuqori bosqichi bo‘lib, so‘z san‘atkorlari tomonidan sayqal berilgan, bir qolipga solingan tildir.

D. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, me‘yorlashgan tildir.

E. O‘zbek adabiy tili leksik jihatdan nisbatan barqaror, fonetik va grammatik jihatdan bir qolipga solingan, so‘z ustalari tomonidan silliqlangan tildir.

13. Fonetik transkripsiyaga berilgan ta‘rifni belgilang:

A. Tarixiy yodnomalardagi matnlarni talaffuz qilish normalarini belgilab beruvchi yozuv sistemasidir.

B. Fonemaning variatsiyalari va variantlari bo‘lgan konkret nutq tovushlarini yozib olishda qo‘llanadigan yozuv sistemasidir.

D. To‘g‘ri talaffuz normalarini aks ettiruvchi harflar yig‘indisidir.

E. To‘g‘ri yozish va talaffuz qilishga xizmat qiladigan belgilar sistemasidir.

14. a, ā unllariga berilgan to‘g‘ri tavsifni belgilang:

A. Umumturkiy unllardir.

B. Orqa qator unllardir.

D. Barcha shevalarda uchrovchi unllardir.

E. O‘zlashgan unllardir.

15. Qarlug‘-chigil-uyg‘ur, qipchoq, o‘g‘uz lahjalari kimning tasnifida aks etgan?

A. Polivanov Y. D.

B. Reshetov V. V.

D. Yudaxin K. K.

E. Yunusov G‘.O.

16. Umlaut deb:

A. Oldingi bo‘g‘indagi unliga keyingi bo‘g‘indagi unlining moslashishiga aytiladi.

B. Keyingi bo‘g‘indagi unlining oldingi bo‘g‘indagi unliga ta‘sir etishidir.

D. Affiksdagi unlining o‘zakdagi unliga ta‘sir etishiga aytiladi.

E. Affiksdagi old qator unlining o‘zakdagi orqa qator unliga ta‘sir etishi va o‘z xarakteriga o‘xshatib olishiga aytiladi.

17. Unli va undoshlar mosligi qanday nomlanadi?

A. Assimilatsiya.

B. Dissimilatsiya.

D. Spirantizatsiya.

E. Akkomodatsiya.

18. -luk, -luy, -lu: affikslari qaysi shevada ko‘plik ma‘nosini ifodalaydi?

A. Qurama shevalarida.

B. Marg‘ilon shevasida.

D. Qorako‘l shevasida.

E. Toshkent shevasida.

19. Toshkent dialektiga xos hozirgi zamon fe'l tuslanishini aniqlang.

- A. bārāmmān
- B. barjatirma(n).
- D. bār vāmmān.
- E. bārāttim.

20. *-sambz* affiksi qaysi dialektda va qaysi fe'l shaklini hosil qiladi?

- A. Shimoliy o'zbek shevalarida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- B. Toshkent dialektida, I shaxs buyruq-istak shakli.
- D. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak birlik shakli.
- E. Toshkent dialekti, I shaxs shart-istak ko'plik shakli.

21. Dialekt deb:

- A. Bir-biriga teng bo'lgan shevalar yig'indisiga aytiladi.
- B. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalarni bildiradi.
- D. Dialektlar asosida shevalar paydo bo'ladi.
- E. Leksik, fonetik va morfologik jihatdan yaqin bo'lgan hamda o'zbek tilining nisbatan kattaroq territoriyasiga oid qismiga aytiladi.

22. Adabiy tilning tayanch dialektiga to'g'ri baho berilgan qatorni aniqlang.

- A. Adabiy tilning leksik normalarini tayanch dialekt belgilaydi.
- B. Adabiy tilning eng muhim fonetik va morfologik normalari tayanch dialektdan olinadi.
- D. Adabiy tilning rivojlanishi tamoyillarini tayanch dialekt belgilab beradi.
- E. Tayanch dialekt adabiy tilning barcha normalarini belgilab beradi.

23. *u, ü* unlilari tavsifi to'g'ri keltirilgan qatorni toping.

- A. Orqa qator, lablangan.
- B. Old qator lablangan.
- D. Yuqori-tor, lablangan.
- E. Old qator, yuqori-tor.

24. Turk-barlos shevasi qaysi olim tasnifida tilga olinadi?

- A. Polivanov Y. D.
- B. Reshetov V. V.
- D. Yudaxin K. K.
- E. Yunusov G. O.

25. Ushbu ta'riflardan qaysi biri singarmonizm qonunini to'g'ri ifoda qiladi?

A. Unlilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. Unlilarning old qator va orqa qator hamda lablanish darajasiga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining xususiyatiga ko'ra keyingi bo'ginlardagi unlilarning uyg'unlashuvi.

E. So'zda dastlabki bo'g'indagi unlining orqa qator va old qator lablangan va lablanmaganligiga ko'ra keyingi bo'g'indagi unlining uyg'unlashuvi.

26. Kontrast juft unlilar berilgan qatorni toping.

- A. a - ā
- B. ä - e
- D. i - i
- E. o - ö

27. Qaysi dialektlarda o'rin-payt va jo'nalish kelishiklari almashinib qo'llanadi?

- A. Toshkent va Farg'ona.
- B. Qorako'l va Xorazm.
- D. Namangan va Andijon.
- E. Qashqadaryo va Surxondaryo.

28. O'g'uz lahjasiga xos harakat nomi affiksini aniqlang.

- A. -jāp, -maq
- B. -maq, -māk
- D. -māk, -š
- E. -v, -maq

29. Qaratqich kelishigining *-iη, -iη, -uη, -üη* affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

- A. Barcha shevalarda.
- B. Singarmonizmni yo'qotgan shevalarda.
- D. Singarmonizmli shevalarda.
- E. Qipchoq lahjasi shevalarida.

30. Qipchoq lahjasi uchun xarakterli bo'lgan harakat nomi affiksini ko'rsating.

- A. -maq
- B. -v

D. -š

E. -uš.

31. Lahjaning ta'rifini aniqlang.

A. Bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar jamidir.

B. Bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlar jamidir.

D. Etnik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan dialektlarni birlashtiradi.

E. Lahja - bu aslida til, sheva ma'nolarini anglatadi.

32. O'zbek lahjalari to'g'ri ko'rsatilgan qatorni toping.

A. O'g'uz, qipchoq, Jizzax.

B. O'g'uz, qirg'iz, Qoraqalpoq.

D. O'g'uz, qipchoq, qarluc.

E. O'g'uz, nayman, qarluc.

33. o, ö unilari tavsifi qaysi qatorda berilgan:

A. Quyi-keng, lablangan.

B. Yuqori-tor lablangan.

D. O'rta-keng, old qator.

E. O'rta-keng, lablangan.

34. O'zbek shevalarining rang-barangligini quyidagi omillardan qaysi biri ta'minlagan?

A. O'zbeklarning etnik xususiyatlari, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

B. O'zbeklarning turmush tarzi, o'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

D. O'zbek tiliga turkiy tillarning ta'siri.

E. O'zbek tiliga turkiy va turkiy bo'lmagan tillarning ta'siri.

35. Palatal singarmonizmning to'g'ri javobini belgilang.

A. So'zda unilarning old qator va orqa qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

B. So'zda unilarning old qator xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

D. So'zda unilarning lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

E. So'zda unilarning old qator va orqa qator hamda lablanganlik xususiyatlariga ko'ra uyg'unlashuvi.

36. Ikkilamchi cho'ziq unilar qanday yuzaga kelgan?

A. So'zdagi biror unli tovushning tushib qolishi natijasida paydo bo'ladi.

B. So'zdagi biror undosh tovushning tushib qolishi hisobiga yuz

beradi.

D. So'zdagi biror bo'g'inning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

E. So'zdagi urg'u o'rning o'zgarishi bilan yuz beradi.

37. Tushum kelishigi qaratqich ma'nosida qaysi shevalarda qo'llanadi?

A. Toshkent, Shimoliy o'zbek shevalari.

B. Toshkent, Samarqand.

D. Toshkent, Qarshi.

E. Toshkent, Forish.

38. -žan affiksi qaysi dialektida xotin-qizlar ismiga qo'shilib hurmat ma'nosini ifodalaydi?

A. Toshkent dialektida.

B. Samarqand dialektida.

D. Xorazm dialektida.

E. Andijon dialektida.

39. -žäk, -ažaq affikslari qaysi lahjada qo'llanadi?

A. O'g'uz lahjasida.

B. Qorako'l shevasida.

D. Qipchoq lahjasida.

E. Qarluc-chigil-uyg'ur lahjasida.

40. Quyidagilardan qaysi biri lahja emas?

A. Qarluc.

B. Qipchoq.

D. Qozoq-nayman.

E. Qarluc-chigil-uyg'ur.

41. O'zbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.

A. O'rta o'zbek.

B. Qarluc.

D. Do'rmon.

E. Jaloyir.

42. O'zbek adabiy tilining tayanch dialektlari ko'rsatilgan qatorni belgilang:

A. Toshkent, Farg'ona.

B. Toshkent, Andijon.

D. Samarqand, Toshkent.

E. Farg'ona, Namangan.

43. i:, i: unilari tavsifi to'g'ri berilgan qatorni belgilang.

A. Yuqori-tor, lablanmagan.

B. Quyi-keng, lablanmagan.

57. Assimilatsiyaga uchragan tovushli soʻzni toping:
 A. Mämläkät - mälmäkät
 B. Doppi - toppi
 D. Däptär - däptärrī
 E. Dunjä - dujnā
58. Oʻzbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.
 A. Samarqand.
 B. Qipchoq.
 D. Buxoro.
 E. Margʻilon.
59. Oʻzbek tili tarkibidagi lahjani aniqlang.
 A. Toshkent.
 B. Oʻgʻuz.
 D. Jaloyir.
 E. Baxmal.
60. Fonematik transkripsiya nima?
 A. Konkret nutq tovushlarining talaffuzini aks ettiruvchi yozuv.
 B. Tarixiy obidalar matni talaffuzini belgilovchi yozuv.
 D. Fonemalarning talaffuzini aks ettiruvchi yozuv
 E. Fonemalarni ajratuvchi belgi.
61. Unlilarning uchlamchi choʻziqligi qaysi dialektida yorqinroq koʻrinadi?
 A. Namangan shahar dialektida.
 B. Namangan atrof shevalarida.
 D. Andijon dialektida.
 E. Fargʻona dialektida.
62. Tasdiq ifodalovchi "hava" soʻzi qaysi shevalarda uchraydi?
 A. Sariosiyo shevasida.
 B. Xorazm shevalarida.
 D. Forish shevasida.
 E. Iqon shevasida.
63. Qorabuloq shevasi V.V.Reshetov tasnifi boʻyicha qaysi lahjaga kiradi?
 A. Oʻgʻuz
 B. Qipchoq
 D. Shimoliy oʻzbek
 E. Qarluq, oʻgʻuz.
64. Soʻz boshida "k" undoshi qaysi lahja shevalarida "g"

- undoshiga almashadi:
 A. Iqon shevasida
 B. Qorabuloq shevasida
 D. Xorazm shevalarida
 E. Turkiston shevasida
65. "Shayboniy-oʻzbek dialekti" deb nomlangan shevalar guruhi qaysi olimning tasnifida aks etgan?
 A. Reshetov V. V.
 B. Yudaxin K. K.
 D. Borovkov A. K.
 E. Polivanov Y. D.
66. "ājimgilā" soʻz shakli Toshkent shevasida:
 A. Faqat oyisini bildiradi va hurmat maʼnosini anglatadi
 B. Oyisi va singlisini bildiradi
 D. Otasi va onasini anglatadi va hurmat bildiradi.
 E. Onasi va oila aʼzolarini bildiradi va hurmat ifodalaydi
67. Soʻz boshida "j" oʻrnida "z" ishlatadiganlar qaysi lahja vakillari?
 A. Qarluq, qipchoq
 B. Oʻgʻuz, qipchoq
 D. Qipchoq
 E. Qarluq
68. Prof. Y.D. Polivanov va V.V. Reshetovlarning oʻzbek shevalari tasnifida farqlanadigan asosiy atamalar qaysilar?
 A. Qarluq-chigil uygʻur, chigʻatoy
 B. Qarluq-chigil-uygʻur, qipchoq
 D. Chigʻatoy, oʻgʻuz
 E. Qipchoq, oʻgʻuz
69. "Diftong"ga berilgan aniq javobni belgilang.
 A. Unlilarning choʻziq talaffuzi
 B. Soʻz boshida unlilar oldida artikulyatsiyasi yaqin boʻlgan unli va undoshlarning orttirilishi
 D. Soʻz boshida unlidan oldin undoshlarning orttirilishi.
 E. Soʻz boshida unlining qisqa talaffuz qilinishi.
70. Lablangan unlilar qatorini toping.
 A. ä, ü
 B. a, u
 D. o, u
 E. a, i

D. Orqa qator, yuqori-tor.

E. Orqa qator, lablangan.

44. Dialektolog olimlarni ko'rsating.

A. Asqarova M., Shoabdurahmonov Sh., Abdurahmonov G'.

B. Shoabdurahmonov Sh., Abdullayev F., Ibrohimov S.

D. Abdullayev F., Reshetov V., Abdurahmonov G'.

E. Shoabdurahmonov Sh., Aliyev A., Rahmatullayev Sh.

45. Birlamchi cho'ziq unilarning saqlanib qolishi qaysi omilga bog'liq?

A. Biror unli tovushning tushib qolishi hisobiga yuz beradi.

B. Biror shevaga boshqa shevalarning ta'siri natijasida yuzaga keladi.

D. Qadimgi turkiy tildagi cho'ziq unlining saqlanib qolishi natijasidir.

E. Shevaga boshqa turkiy tillarning ta'siri natijasida paydo bo'lgan.

46. O'zbek shevalarida kelishiklarning eng kam miqdori va qaysi dialektlarda qayd qilinadi?

A. 5ta, Toshkent va Farg'onada.

B. 4ta, Qipchoq va o'g'uz lahjasi dialektlarida.

D. 4ta, Surxondaryo va Buxoroda.

E. 4ta, Jizzax va Andijonda.

47. -lar/lär ko'plik affiksi qaysi shevalarda qo'llaniladi?

A. Toshkent shevasida.

B. Buxoro o'zbek shevalarida.

D. Singarmonizm qonunini saqlagan shevalarda.

E. Assimilatsiya qonunini saqlagan shevalarda.

48. -čä affiksi qaysi shevalarda erkalash, kichraytirish, ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. Farg'ona dialekti shevalarida.

D. Jizzax dialektida.

E. Toshkent dialektida.

49. Qaysi qatorda egalik affikslari variantlari qo'llangan?

A. -im, -si

B. -in, -siz

D. -i, -k

E. -miz, -dir

50. η undoshi to'g'ri tavsifi berilgan qatorni toping.

A. Til oldi, portlovchi.

B. Til orqa, qorishiq portlovchi.

D. Til orqa, portlovchi-sirg'lauvchi.

E. Til oldi, portlovchi-sirg'aluvchi.

51. Bārāvuz fe'li qaysi dialektida qo'llanadi va qanday fe'l shakli?

A. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli ko'plik shakli.

B. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli jamlik shakli.

D. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon birlik shakli.

E. Toshkent dialektida, I shaxs aniqlik mayli, hozirgi-kelasi zamon, ko'plik shakli.

52. Dialektal leksika deganda nimani tushunasiz?

A. Faqat muayyan shevaga xos bo'lgan so'zlar.

B. O'zbek adabiy tilida uchramaydigan so'zlar.

D. Biror shevaga xos bo'lgan barcha so'zlar yig'indisi.

E. Barcha shevalarda uchraydigan so'zlar.

53. Transliteratsiya nima?

A. Shevalarni yozib olishda qo'llanadigan yozuv tizimi.

B. Bir yozuvdan ikkinchi yozuvga o'girish.

D. Matnlarni qayta yozib chiqish.

E. Talaffuz me'yorlarini belgilab beruvchi yozuv.

54. O'zbek shevalarida unililar miqdori to'g'ri berilgan qatorni aniqlang.

A. 7-8 ta.

B. 6-13 ta.

D. 9-10 ta.

E. 6-12 ta.

55. -lär/lar affiksi qaysi lahjada hurmat ma'nosini ifodalashda qo'llanmaydi?

A. Shimoliy o'zbek shevalarida.

B. Forish lahjasida.

D. O'rta o'zbek dialektida.

E. Qarluq lahjasida.

56. "H" undoshi qo'llanmaydigan shevani ko'rsating:

A. Toshkent.

B. Sayram.

D. Xorazm.

E. Buxoro.

71. Lablanmagan unlilar qatorini toping.

- A. o, ä
- B. o, ö
- D. o, u
- E. a, i

72. Shevalardagi hozirgi zamon davom fe'lini hosil qiluvchi affikslar qatorini toping.

- A. -dik, -diq
- B. -äp, -vät
- D. -gänmän, -ibmän
- E. -ali, -äsi

73. Xorazm shevalarida buyruq-istak maylining I shaxs ko'pligiga xos shaklni belgilang.

- A. barajiq
- B. barijlu
- D. barali
- E. barsin

74. Tovush mosligi mavjud bo'lmagan qatorni belgilang.

- A. jer - žer
- B. dedi - dädi
- D. kel - gäl
- E. bär-ber

75. Qaysi tovush so'z boshida qo'llanmaydi?

- A. p
- B. f
- D. ŋ
- E. l

"O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI" FANIDAN O'QUV AMALIYOTI TOPSHIRIQLARI

"O'zbek dialektologiyasi" kursi bo'yicha standart talablarga ko'ra, sheva materiallarini to'plashni ko'zlagan o'quv amaliyoti o'tkaziladi. Bu amaliyotdan maqsad talabalarning muayyan bir sheva vakili bilan jonli muloqotga kirishib, undan shu shevaga xos bo'lgan xususiyatlarni yozib olish va shu orqali o'zbek shevalari to'g'risidagi bilimni mukammallashtirish hamda ularda tadqiqotchilik malakalarini shakllantirishdir. Bunda har bir amaliyotga chiqqan talaba oldindan tayyorlab qo'yilgan savollarga javob olish bilan birga, savol-javob jarayonida ma'lum bir voqeani, xalq og'zaki ijodi namunalarini aytish jarayonida betakror (original) til faktlarini ilg'ab olishga ko'proq ahamiyat berishi lozim bo'ladi. O'quv amaliyotiga chiqishdan oldin, albatta, uning ilmiy rahbari talabalarni ham nazariy, ham amaliy jihatdan hamda zamonaviy texnika bilan qurollantirishi va tegishli maslahatlar berishi lozim bo'ladi.

O'quv amaliyotini amalga oshirish shakllari:

1. Ilmiy rahbar boshchiligida 12-13ta, yoki guruh talabalarining yalpi biron tuman yoki qishloqqa borib, o'sha joyning sheva vakillaridan material to'plash. Amaliyotning bu turi dialektologik ekspeditsiya ham deyiladi. Iqtisod va sharoit taqozo qilsa, bu amaliyot samarali shakl hisoblanadi, chunki talabalarda bir-biridan o'rganish imkoniyati bo'ladi. Bu amaliyot natijalari bo'yicha talaba hisobot yozadi va u o'rnatilgan tartiblarda guruh rahbari tomonidan baholanadi.

2. Ilmiy rahbarning ishlab chiqqan rejasi asosida talaba individual tarzda savolnomadagi vazifalarga o'z shevasi yoki ilmiy rahbar belgilagan sheva bo'yicha material to'plab keladi va uni referat shakliga keltiradi. Bu referat rahbar tomonidan tekshirilib, o'rnatilgan tartiblarda baholanadi.

O'quv amaliyotiga talaba ovoz yozib olish asboblari, imkoniyati bo'lsa vidiokamera bilan chiqishi maqsadga muvofiqdir. Talaba dialektologik amaliyotga chiqishdan oldin quyidagi namunada dastur (lekin bu dastur ijodiy rivojlantirilishi va tegishli o'zgartirilishi

34. Qaratqich va tushum kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning ayrimlari bo'lmasa, unga izoh bering va shevaning o'ziga xos turlanishidagi fonetik o'zgarishlarga izoh bering.

35. Jo'nalish, o'rin-payt, chiqish kelishigi qo'shimchalari. Bu kelishiklarning shevadagi o'ziga xos turlanishi, fonetik o'zgarishlariga izoh bering.

36. Sonning ma'no turlarini hosil qiluvchi affikslar.

37. Olmosh turlarini yozing.

38. O'tgan zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (5ta shakl).

39. Hozirgi zamon fe'llari tuslanishiga misollar yozing (2ta shakl).

40. Kelasi zamon fe'llari tuslanishiga misolar yozing (3ta shakl).

41. Fe'llarning ravishdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

42. Fe'llarning sifatdosh shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

43. Fe'llarning harakat nomi shaklini hosil qiluvchi affikslar va ularning variantlarini yozing.

44. Shevaga xos bo'lgan yana qanday faktlarni qayd qilgan bo'lardingiz?

45. Bu savolnoma dasturga xalq og'zaki ijodidan 2ta matn: 1 she'riy matn (kamida 10 qator) va 1 nasriy matn ilova qilish lozim (hajmi kamida 3 sahifa).

Baholash

Amaliyot topshiriqlarining 1-44-savollariga to'g'ri javoblarning har biri 2 ball bilan baholanadi, 45-topshiriqning to'g'ri bajarilishi maksimal bali 12 baldir.

Mustaqil ta'lim uchun adabiyotlar

Абдуллаева Д. Ўзбек тили ашоба шевасининг фонетик хусусиятлари. НДА. – Тошкент, 1999.

Ashirboev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: TDPY, 2011, 2013.

Бегалиев М. Қ. Ўзбек тилининг Қорабулоқ шеваси лексикаси. – Тошкент: Iqtisod-Moliya, 2007.

Бобожонов Й. Жанубий Хоразм этнографик лексикаси. НДА. – Тошкент, 1997.

Джураев А. Б. Теоретические основы ареального

исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: ФАН, 1991.

Ибрагимов Ю.М. Жанубий Орол бўйи шевалари тадқиқи. – Тошкент, 2000.

Ибрагимова З. Ю. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалиғи лексикасининг лингвогеографик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2009.

Ишаев А. Ўзбек диалектал лексикографияси. – Тошкент: Фан, 1990.

Муродова Н. Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси. ЎТА. – Тошкент, 2000. 5-сон.

Муродова Н. Ўзбек адабий тили ва шевалар лексикасининг қиёсий тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2005.

Набиева Д. А. Ўзбек тилида лисоний бирликларнинг инвариант-вариант муносабати. НДА. – Тошкент, 1998.

Нафасов Т. Қашқадарё ўзбек халқ сўзлари. – Тошкент: Муҳаррир, 2011.

Ражабов Н. Ўзбек шевашунослиғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996.

Саидова М. Ш. Наманган шеваларидаги қариндошлиқ терминларининг лексик-семантик таҳлили. НДА. – Тошкент, 1995.

Тиллаева М. Б. Хоразм ономастикаси тизимининг тарихий-лисоний тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2006.

Тўйчибоев Б., Ширинов С., Қашқирли Қ. Туганмас бойликлар булоғи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.

Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 2004.

Файзуллаев Б. Хидиров О. Диалектизмлар ва контекст // Ўзбек тилшунослиғининг долзарб масалалари. – Тошкент: ТДПУ, 2010.

Шералиев Ш. Э. Ўзбек тили Шарқий Хўжанд шеваларининг грамматик категориялари. НДА. – Тошкент, 2001.

Шоимова Н. Ўрта Қашқадарё “же”ловчи қипчоқ шевалари лексикаси. НДА. – Тошкент, 1999.

Эргашев А. А. Андижон вилояти этнонимларининг ареал-ономастик тадқиқи. НДА. – Тошкент, 2012.

Enazarov T., Karimjonova V. A., Ernazarova M. S., Mahmadiyev Sh. S., Rixsiyeva K. G'. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Universitet, 2012.

MUNDARIJA

Kirish	3
O'zbek dialektologiyasining asosiy tushunchalari	5
Transkripsiya	16
O'zbek shevalarining fonetik xususiyatlari	24
O'zbek shevalarining morfologik xususiyatlari	35
O'zbek shevalarining sintaktik xususiyatlari	57
O'zbek shevalarining leksik xususiyatlari	60
Qarluq-chigil-uyg'ur lahjasi	64
Qipchoq lahjasi	71
O'g'uz lahjasi	73
Areal lingvistika (lingvistik geografiya)	76
O'zbek adabiy tili va dialektlar	85
O'zbek tilining dialektal bo'linishi	92
Amaliy mashg'ulotlar uchun materiallar	104
O'zbek dialektologiyasidan test topshiriqlari namunalari	131
"O'zbek dialektologiyasi" fanidan o'quv amaliyot topshiriqlari ..	143
Mustaqil ta'lim uchun adabiyotlar	146

ОГЛАВЛЕНИЕ

Введение	3
Основные понятия узбекской диалектологии	5
Транскрипция	16
Фонетические особенности узбекских говоров	24
Морфологические особенности узбекских говоров	35
Синтаксические особенности узбекских говоров	57
Лексические особенности узбекских говоров	60
Карлуко-чигиле-уйгурское наречие	64
Кипчакское наречие	71
Огузское наречие	73
Ареальная лингвистика (лингвистическая география)	76
Узбекский литературный язык и диалекты	85
Диалектное членение узбекских говоров	92
Материалы практических занятий	104
Примерные тестовые задания по узбекской диалектологии	131
Задания учебной практики по узбекской диалектологии	143
Литература для самообразования	146

mumkin) bilan qurollantiriladi:

1. Shevasi o'rganilayotgan aholining yashash joyi haqida umumiy ma'lumot, aholining milliy tarkibi, ularda o'zbeklarning nisbiy miqdori, aholi punkti atrofidagi sheva vakillari, boshqa millat vakillari haqida ma'lumot. Sheva vakillarining kasb-kori.
2. Shevaning o'zbek shevalari tasnifidagi o'rni.
3. Shevada *a*, *ā* unlilarining mavjudligi.
4. Singarmonizmning qaysi turi shevada qo'llaniladi: a) palatal singarmonizm saqlangan so'z va grammatik shakllar qatnashgan ikki jumla yozing; b) labial singarmonizm elementlarini saqlagan so'z shakllaridan beshta misol yozing.
5. Birlamchi va ikkilamchi cho'ziq unlilar saqlangan so'zlarga beshtadan misol keltiring.
6. Diftonglar bormi? Diftonglashishning qanday shakllari uchraydi?
7. Adabiy tildagi jarangsiz undoshlar shevada qaysi o'rinlarda jaranglashadi? Misollar yozib, sharhlab bering.
8. Adabiy tildagi jarangli undoshlar shevada jarangsizlanishiga misollar keltiring.
9. Adabiy tilda so'z boshida qatnashadigan undoshlar shevada qaysi undoshlar bilan almashishi mumkin? (masalan, do'pp̄ - to'pp̄).
10. *H* undoshi talaffuzda bormi? U qaysi o'rinlarda o'zining adabiy tildagi mavqeini saqlab qoladi? Misollar keltiring. *H* undoshi talaffuzda yo'q bo'lsa, uning o'rni qanday to'ldiriladi? Misollar yozing.
11. Adabiy tildagi *F* undoshi shevalarda qanday variantlarga ega bo'ladi? Misollar yozing.
12. *B* undoshi *v* va *p* ga o'tishi mumkinmi? Misollar yozing.
13. *L* undoshining so'z boshida qo'llanishiga misollar keltiring.
14. Umlaut hodisasiga (*āt* - *ätä*) misol keltiring.
15. Sheva "j"lovchi shevami yoki "ž"lovchimi? So'z boshida *j* yoki *ž* undoshlari qatnashgan o'nta misol yozing.
16. Qo'shma so'zlarda fonetik o'zgarishlar yuz beradimi? Masalan, bu yerda ~ *bördä*, beshta misol yozing, va fonetik o'zgarishlarni izohlang.
17. So'z boshida, o'rtasida va oxirida tovush orttirilishiga misollar keltiring. Masalan: *ayvan* - *häüvan*, *aql* - *haql* va b.
18. So'z urg'usining turli turkumlardagi so'zlar bo'g'inlariga

tushishiga misol keltiring.

19. Shevada o'zidan katta notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:
 - ayollarga;
 - erkaklarga.
20. O'zidan kichik notanishlarga nima deb murojaat qilinadi:
 - singillarga;
 - ukalarga.
21. O'z ota-onasini, qarindosh-urug'larini nima deb chaqiradi:
 - onasini;
 - otasini;
 - onaning ukasi va akasini;
 - otaning ukasi va akasini;
 - onaning opasi va singlisini;
 - otaning opasi va singlisini;
 - onaning otasi va onasini;
 - otaning otasi va onasini;
 - opa-singillarning farzandlari bir-birlarini;
 - aka-ukalarning farzandlari bir-birlarini.
22. Akasining qaylig'ini nima deb chaqiradi?
23. Qaynota, qaynona kelinini nima deb chaqiradi? Yangi kelin qayinegachi, qayni va qayni singillariga ism qo'yadimi? Qanday ismlar? Misollar yozing.
24. Non yopish jarayonida qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
25. Ovqat pishirishda qo'llaniladigan predmet va jarayon nomlari.
26. Ovqat nomlari.
27. Kunda bezovta qiladigan hashoratlar va gazandalarning nomlari.
28. Qushlar, parrandalar, ular mahsuloti nomlari
29. Mevali va mevasiz daraxtlarning nomi.
30. Sabzavot va poliz mahsulotlari nomlari.
31. Sheva vakillari kasb-kori bilan bog'liq bo'lgan 20 so'zni yozing va izohlab bering.
32. Ko'plik shaklini ifoda qiluvchi affikslar va ularning variantlari. Ko'plik affiksining hurmat ma'nosida qo'llanishi haqida ham ma'lumot bering.
33. Erkalash-kichraytirish affikslari.

KBK 81.12(5 O'zb) 7

UO'K: 119.5.3.

ISBN 978-9943-381-05-6

Ashirboyev Samixon. O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI //
darslik // T.: «NAVRO'Z» nashriyoti, 2016. – 152 b.

Ashirboyev Samixon

O'ZBEK DIALEKTOLOGIYASI

“NAVRO'Z” nashriyoti

Nashriyot litsenziyasi № AI 170. 23.12.2009 y.

100000, Toshkent sh. A. Temur 19.

Adadi 1000 nusxa. Hajmi 9,5 b/t.

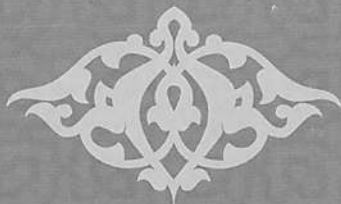
“Times New Roman” garniturasida. Format 60x84 ¹/₁₆
Nizomiy nomidagi TDPU bosmaxonasida nashr qilindi.

Toshkent sh., Yusuf Xos Hojib 103.



Ashirboyev Samixon, filologiya fanlari doktori, professor. 1946-yil 18-aprelda Qozog'iston Respublikasi Chimkent viloyati Turkiston tumanida tavallud topgan. 1968-yilda Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika instituti(universitet)ni imtiyozli tugatib, shu dargohda ishlab kelmoqda.

1975-yilda nomzodlik, 1990-yilda doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan va unga 1993-yilda professorlik unvoni berilgan. Turli yillarda kafedra mudiri, dekan, prorektor vazifalarida ishlagan. Oliy pedagogik ta'limni standartlashtirish bo'yicha taniqli mutaxassis. Oliy ta'lim muassasalari uchun "Eski o'zbek tili va yozuvi", "O'zbek dialektologiyasi", "O'zbek tilining tarixiy grammatikasi" qo'llanmalariga, Qozog'iston Respublikasi o'zbek maktablarining 5, 6, 7, 8, 9-sinflari uchun "O'zbek tili" darsliklariga mualliflik qilgan. 200dan oshiq ilmiy va ilmiy-metodik ishlarning muallifi. O'zbekiston Respublikasi Fan va texnologiyalari, Xalqaro grantlar ishida ishtirok etgan.



ISBN 978-9943-381-05-6



9 789943 381056



